

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Gıyasettin KOÇLARDAN

KÂTİP ÇELEBİ CİHÂNNÜMÂ'SINDA DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ
VE TOPLUMSAL HAYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2022

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Gıyasettin KOÇLARDAN

KÂTİP ÇELEBİ CİHÂNNÜMÂ'SINDA DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ
VE TOPLUMSAL HAYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

MUŞ-2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VII
ÖNSÖZ.....	IX
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ VE CİHÂNNÜMÂ

1.1. KÂTİP ÇELEBİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ	12
1.1.1. Doğumu ve Ailesi	12
1.1.2. Eğitim Hayatı	13
1.1.3. Sefer Yılları	14
1.1.4. İstanbul Yılları	19
1.1.5. Kâtip Çelebi’nin Eserleri.....	22
1.2. KİTÂB-I CİHÂNNÜMÂ	29
1.2.1. Kitâb-ı Cihânnümâ’nın Yazılışı	29
1.2.2. Cihânnümâ’nın Neşri ve İbrahim Müteferrika.....	35
1.2.3. Kitâb-ı Cihânnümâ’da Doğu Anadolu Şehirlerinin Kaynakları.....	38
1.2.4. Kitâb-ı Cihânnümâ’da Osmanlı İdâri Yapısı	48

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂB-I CİHÂNNÜMÂ’DA DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ

2.1. VAN EYALETİ VE ŞEHİRLERİ	53
2.1.1. Van Paşa Sancağı	56
2.1.2. Bargiri (Muradiye)	58
2.1.3. Erciş	58
2.1.4. Adilcevaz.....	60
2.1.5. Ahlat.....	61
2.1.6. Bitlis	63
2.1.7. Muş.....	69
2.1.8. Hıms	71
2.1.9. Kotur	73

2.1.10. Bayezid.....	73
2.1.11. Vastan.....	74
2.1.12. Debil.....	76
2.1.13. Sökmânabâd	76
2.1.14. Hoşap	78
2.1.15. Albak (Başkale).....	79
2.1.16. Şikâk/Şekak.....	79
2.1.17. Hakkâri.....	79
2.1.18. Esyaber/İsbayird.....	84
2.1.19. Kisân	84
2.1.20. Müküs (Bahçesaray).....	84
2.1.21. Hizan	84
2.2. ERZURUM EYALETİ VE ŞEHİRLERİ	86
2.2.1. Erzurum Paşa Sancağı.....	87
2.2.2. Tekman.....	92
2.2.3. Karahisar-1 Şarki	93
2.2.4. Pasin	93
2.2.5. Micingerd	94
2.2.5. İspir	94
2.2.6. Hıms	95
2.2.7. Mamervan	96
2.2.8. Kiğı.....	96
2.2.9. Kızıuçan (Pülümür).....	96
2.2.10. Malazgirt	96
2.2.11. Eleşkirt	97
2.2.12. Bayezid Kalesi	97
2.2.13. Tortum.....	97
2.2.14. Dağlar (Cibal).....	97
2.2.15. Nehirler (Enhar)	98
2.2.16. Yollar (Mesâlik) ve Menâzil	100
2.2.17. Melik ve Hükümdarların Durumu (Ahval-i Mülûk ve Hükkâm)	102
2.3. DİYARBEKİR EYALETİ VE ŞEHİRLERİ	104

2.3.1. Diyarbekir'e Bağlı Klasik Osmanlı Sancakları.....	106
2.3.1.1. Amid.....	106
2.3.1.2. Mefarkin (Meyyafarikin/Silvan).....	108
2.3.1.3. Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf).....	109
2.3.1.4. Nusaybin.....	110
2.3.1.5. Sincar.....	110
2.3.1.6. Siirt.....	111
2.3.1.7. Harput.....	112
2.3.1.8. Siverek.....	112
2.3.1.9. Çemişgezek.....	113
2.3.2. Ocaklık Sancaklar.....	113
2.3.2.1. Çermik.....	113
2.3.2.2. Çapakçur/Bingöl.....	113
2.3.2.3. Tercil.....	114
2.3.2.4. Atak.....	114
2.3.3. Hükûmet Sancaklar.....	114
2.3.3.1. Cezire-i ibn Ömer.....	114
2.3.3.2. Genç.....	117
2.3.3.3. Eğil.....	117
2.3.3.4. Hazzo.....	117
2.3.4. Dağlar.....	117
2.3.5. Nehirler.....	118
2.3.6. Diller.....	119
2.3.7. Mesâlik (Yollar).....	119
2.3.8. Hükümdar ve Meliklerin Durumu (Ahvâl-i Mülûk ve Hükkâm).....	122

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CİHÂNNÜMÂ'DA BÖLGENİN TOPLUMSAL HAYATI

3.1. SOSYAL YAPI	127
3.2. AŞİRETLER	128
3.3. CAMİ, MEDRESE VE TÛRBELER	130
3.4. DİLLER	133
3.5. MİMARİ VE SANAT	133

3.6. YİYECEK VE İÇECEKLER	134
3.7. EKONOMİK YAPI.....	135
SONUÇ.....	138
KAYNAKÇA	141
EKLER.....	147

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÂTİP ÇELEBİ CİHÂNNÜMÂ'SINDA DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ VE TOPLUMSAL HAYAT

Gıyasettin KOÇLARDAN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

2022, 185 sayfa

1609'da İstanbul'da dünyaya gelen ve çok kısa sayılan ömrüne birçok eseri sığdıran Kâtip Çelebi, XVII. yüzyıla damga vurmuş önemli isimlerden biridir. On dört yaşında babasının yanında göreve başlayan, yaklaşık on yılını seferde geçiren Kâtip Çelebi, tarih, biyografi, astronomi, felsefe ve matematik gibi değişik alanlarda birçok eser kaleme alan ender Osmanlı yazarlarından. Girit seferiyle birlikte coğrafya ve haritalara merak salan Kâtip Çelebi bu alanda müstesna bir eser olan Cihânnümâ'yı iki kez yazmaya başlamış olsa da tamamlayamamıştır. Kâtip Çelebi'nin bu eseri kendisinden yetmiş beş yıl sonra İbrahim Müteferrika tarafından bazı eklemeler yapılarak tamamlanmış ve matbaada bastırılmıştır. Bu eser, coğrafya ilminde yeni bir çığır açmış ve sonraki çalışmalar için önemli bir kaynak işlevi görmüştür.

Cihânnümâ'da dünyayı tanıtmayı hedefleyen Kâtip Çelebi, bu kapsamda Doğu Anadolu şehirlerini de kaleme almayı düşünmüş, ama ömrü sadece Van eyaletini yazmaya yetmiştir. Erzurum ve Diyarbakır şehirleri İbrahim Müteferrika tarafından eserindeki üsluba sadık kalınarak kaleme alınmıştır.

Kitâb-ı Cihânnümâ'da, XVII. yüzyılda Anadolu'nun doğusunda yer alan Van, Erzurum ve Diyarbakır eyaletleri ile bunlara bağlı sancak, kaza ve nahiye gibi idari birimler ve nitelikleri bu eserde açıklanmıştır. İdari ve coğrafi özellikler yanında din, sanat ve gelenek gibi kültürel özellikler ile ticaret, para, hayvancılık, tarım ve maden gibi ekonomik özellikler hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte bu yerlerde bulunan dağ, göl ve ırmak gibi coğrafi unsurlar da tanıtılmıştır. Ayrıca bu eyaletlerin yolları, bu yolların güzergâhları ve tarihi hakkında önemli bilgileri ihtiva eden Cihânnümâ tarihi coğrafya açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

Bu çalışma, Diyarbekir, Erzurum ve Van ile buna bağlı yerleşim yerlerinde geçmişten günümüze meydana gelen değişimleri gözler önüne sermesi ve bu yerlerle ilgili çalışma yapacaklara kaynak oluşturması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, Van, Erzurum, Diyarbekir.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
EASTERN ANATOLIA CITIES AND SOCIAL LIFE IN KATIP CELEBI'S
CİHÂNNÜMÂ

Gıyasettin KOÇLARDAN

Advisor: Assistant Prof. Murat ALANOĞLU

2022, Page: 185

Kâtip Çelebi, who was born in Istanbul in 1609 and wrote many works in his very short life, is a very important person who left his mark to the 17th century. Kâtip Çelebi, who started to work with his father at the age of fourteen and spent about ten years on a campaign, is one of the rare Ottoman writers who wrote many works in different fields such as history, biography, astronomy, philosophy and mathematics. Kâtip Çelebi, who became interested in geography and maps with the Crete Campaign, started to write Cihânnümâ twice, which is an exceptional work in this field, but did not complete it. This work of the author was completed seventy-five years later by İbrahim Müteferrika with some additions and was printed in the printing house. This work opened a new era in the science of geography and served as an important source for subsequent studies.

Aiming to introduce the world in Cihânnümâ, Kâtip Çelebi thought to write about the cities of Eastern Anatolia in this context, but his life was only enough to write the Province of Van. The cities of Erzurum and Diyarbakir were written by İbrahim Müteferrika, remaining faithful to the style in the work.

The provinces of Van, Erzurum and Diyarbakir, which are located in the east of Anatolia in the 17th century, and the characteristic of their administrative units such as sanjak, district and township are mentioned in the Cihânnümâ. In addition to administrative and geographical features, important information is given about cultural features such as religion, art and tradition, and economic features such as trade, money, livestock, agriculture and mining. In addition, geographical elements such as mountains, lakes and rivers in these places were also introduced. Besides, Cihânnümâ, which contains important information about the roads of these provinces, the routes of these roads and their history, is an important source in terms of historical geography.

This study is an important study in terms of revealing the changes from past to present in Diyarbekir, Erzurum and Van and their associated settlements and being a resource for those who will work on these places.

Key Words: Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, Van, Erzurum, Diyarbekir.

ÖNSÖZ

Ömrünü okuma, yazma ve araştırmaya adanmış Kâtip Çelebi başta tarih olmak üzere birçok alanda yirminin üzerinde eser kaleme almıştır. Coğrafya alanında sonraki çalışmalar için ufuk açıcı nitelikte olan *Cihânnümâ*, bu eserler arasında müstesna bir yere sahiptir. *Kitâb-ı Cihânnümâ* olarak da bilinen bu eserle aynı ismi taşıyan Mehmed Neşri'nin de tarih alanında yazmış olduğu eserle karıştırılmaması için bu çalışma adlandırılırken *Kâtip Çelebi Cihânnümâ'sında Doğu Anadolu Şehirleri ve Toplumsal Hayat* başlığı tercih edildi. Doğu Anadolu şehirleri ile kastedilen XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin doğusunda yer alan eyaletlerdir. Zira günümüzdeki gibi sonradan oluşan bölge taksimatındaki Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırlarında bulunan Diyarbakır bu kapsamda doğu şehri olarak ele alındı.

Bu tez çalışması giriş, sonuç ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tarihi coğrafya ve literatür ele alındıktan sonra İslam medeniyetinin taşıyıcısı konumunda olan Osmanlı Devleti'ndeki coğrafya ilminin, başlangıçtan Kâtip Çelebi dönemine kadarki gelişimi incelenmiştir. Bu kapsamda yazılmış eserler ile müellifleri kısaca tanıtılmıştır.

Birinci bölüm iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda Kâtip Çelebi'nin hayatı ve yazmış olduğu eserler konu edinilmiştir. Bu minvalde müellifin doğumu, ailesi, aldığı eğitim, yaptığı görevler, çıktığı seferler, İstanbul'da geçen yıllar ve vefatı ile yazmış olduğu eserlerden bahsedilmiştir. Konu bütünlüğü açısından Kâtip Çelebi'den bahsedilirken asıl çalışmanın gölgede kalmaması için bu kısımda detaya girilmemiştir.

İkinci kısımda ise Kâtip Çelebi'nin tarihi coğrafya açısından çok önemli olan *Kitâb-ı Cihânnümâ*'nın telif edilmesi, özellikleri ve bu literatürdeki yeri ele alınmıştır. Bununla birlikte bu eserin yayınlanmasında ve tanıtılmasında etkisi olan İbrahim Müteferrika ile eserinden yararlandığı Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî de unutulmamıştır. Zira İbrahim Müteferrika, bu yazarın *Coğrafya-i Kebir* adlı eserinden faydalanarak Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerini kaleme aldığını belirtmiştir.

Bu kısımda ayrıca Kâtip Çelebi'nin Van eyaletini ele alırken yararlandığı kaynaklar ile eklemelere mehz olan eserler tanıtılmıştır. Şeref Han, Hamdullah Müstevfi, Ayn Ali Efendi, Ebu'l Fidâ, Âşık Mehmed ve Vakidî gibi yazarlar ile eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Kâtip Çelebi veya *Cihânnümâ* ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalarda

bu husus göz ardı edilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması için Osmanlı idari yapısında adı geçen kavramlara da bu bölümde değinilmiştir.

İkinci bölümde çalışmanın asıl konusu *Kitâb-ı Cihânnümâ*'da, günümüz Doğu Anadolu'sunu oluşturan Van, Erzurum ve Diyarbakir eyaletleri açıklanmıştır. Eserin düzenine sadık kalınarak söz konusu eyaletler ile bunlara bağlı sancak, kaza ve nahiyeler incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise bu eserden hareketle Doğu Anadolu şehirlerindeki toplumsal hayat ele alınmıştır. Bu kapsamda bu şehirlerdeki sosyal, ekonomik ve kültürel hayat eserde ifade edilen şekliyle yorumlanmaya çalışılmıştır.

XVII. yüzyılda yazılmış bir eser olan *Kitâb-ı Cihânnümâ*'da geçen bu yerler günümüz coğrafya bilgisiyle karşılaştırıldığında geçmişten günümüze değişen şehirler, kültür, sosyal ve siyasi yapıyla ilgili değişim ve sürekliliğe yönelik veriler ortaya çıkmaktadır. Örneğin o dönemde bir köy olarak belirtilen Tatvan günümüzde büyük bir ilçe, kaza olarak ifade edilen Mardin büyük bir şehir haline gelmiştir. Adından çok basit bir şekilde bahsedilen Çabakçur, günümüzde Bingöl adıyla büyük bir yerleşim yeri olmuştur. Kuşkusuz buna benzer örnekler artırabilir.

Cihânnümâ'ya kaynaklık teşkil eden eserler incelendiğinde İslam dünyasında coğrafya ilminin geçirdiği evreler ile bu alana katkıları olan İbn Havkal, Ebü'l Fidâ, Şeref Han Bidlisî ve Âşık Mehmed gibi Kâtip Çelebi'den önce yaşayan müelliflerin birbirlerine olan etkileri de gözler önüne serilmiştir.

Eserde, bölgede dönemin siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili örneklere yer verilmiştir. Bu çalışma bahsi geçen örneklerin günümüze taşınması, değişimlerin karşılaştırılması noktasında önemli bir işleve sahiptir.

Bu çalışmada, konuyu seçmeme rehberlik eden, zengin kütüphanesiyle kendisinden ciddi anlamda istifade ettiğim ve birçok konuda bana destek olup teşvik eden danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Murat ALANOĞLU'na teşekkür etmeyi bir borç olarak ifade etmeliyim. Ayrıca çalışmam da dört çocuğuyla birlikte bana sabırla katlanan eşime teşekkür etmem gerekir.

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.md.	:	adı geçen madde
a.g.t.	:	adı geçen tez
a.s.	:	Aleyhi selam
bkz	:	Bakınız
b.	:	Bin
c.	:	cilt
Çev.	:	Çeviren
Der.	:	Derleyen
Ed.	:	Editör
h.	:	Hicri
Hz.	:	Hazreti
Hzl.	:	Hazırlayan
m.	:	miladi
Trc.	:	Tercüme eden
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
ö.	:	Ölümü
s.	:	Sayfa
MEB	:	Millî Eğitim Bakanlığı
r.a.	:	radiyallahu anhu
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü

vd. : ve diğeri

GİRİŞ

XVII. yüzyılın önemli bilim insanlarından biri olan Kâtip Çelebi; tarih, biyografi, astronomi, felsefe, matematik ve mantık gibi birçok esere imza atmıştır. Girit seferinden sonra coğrafya ve haritalara ilgi duyarak bu alanda önemli eserler kaleme almıştır. Coğrafyanın bireyler ve yöneticiler için önemli ve gerekli olduğunu düşünmesi, *Kuran*'da geçen bazı ayetlerin bu ilmi teşvik etmesi, onu 1645'ten sonra bu alana yönlendirmiştir.¹ Kuşkusuz müellifin bu alanda telif ettiği eserler arasında en önemlisi *Kitâb-ı Cihânnümâ* olsa da bunun dışında *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar*, *İlhamü'l Mukaddes fil Feyzi'l-Akdes*, *Müntehab-ı Bahriye* ve *Atlas Minor*'dan tercüme ettiği *Levâmi'u'n-nûr fi Zulumati Atlas Minor* coğrafya ile ilgili kaleme aldığı diğer önemli eserlerdir.²

Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar*'da, özellikle devleti yönetenlerin coğrafya ilmini bilmesi gerektiğini dile getirerek, Osmanlı yöneticilerinin tüm dünyanın mekân bilgisini bilmese de bu devlete sınırdaş olan ülkelerin durumunu iyi bilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Zira ordu sefere çıktığında veya devlet bir yere asker gönderdiğinde coğrafyanın bu faaliyetleri kolaylaştırdığını, düşman topraklarına girmek ve sınırları korumak gibi durumlarda da suhulet sağladığının altını çizmiştir. Coğrafya ilmini bilmeyenlerle istişare yapılmayacağını aktaran Kâtip Çelebi, batının coğrafi keşifleri yapmasını ve bu sayede birçok yeri bulmasını bu ilme bağlamıştır. Ayrıca bir örnek üzerinden Venedikli normal bir balıkçının bu bilgi sayesinde boğazlara gelerek cihan devleti olan Osmanlı'ya karşı koyduğunu söyleyerek bu tezini güçlendirmiştir.³

Kâtip Çelebi'nin bu eserleri arasında *Cihânnümâ*, özellikle tarihi coğrafya alanında önemli bir yer ihtiva etmektedir. Eserin tarihi bir belge niteliğinde olması ve tarihi coğrafya alanında yapılan araştırmalarda önemli bir hüviyete sahip olması nedeniyle geçmişte olduğu gibi günümüzde de coğrafyacılar ve tarihçiler için önemini korumaktadır.⁴ Kısacası geçmişin coğrafyası olarak bilinen tarihi coğrafya, geçmişe ait bilgi ve belgelerin kullanılarak araştırma yapılmasıdır. Dünyada geçmişi çok eskilere dayanan bu disiplin, ülkemizde sonradan yaygınlaşmıştır. Özellikle tarihçiler ve

¹ Fikret Sarıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 27.

² Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 69.

³ Ramazan Özey, "Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi", *Osmanlı*, Cilt 8, Ankara: Türkiye Yayınları, 1999, s. 327.

⁴ Mesut Elibüyük, "Tarihi Coğrafya Açısından Önemli Bir Kaynak: Cihânnümâ", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7 (2), 2009, s. 95.

arkeologların bu alana yönelmesiyle birlikte 1980’lerden sonra tarihi coğrafya alanındaki eserlerin yayınlanmasında artış olmuştur.⁵ Mevcut literatüre bakıldığında bazı şehirlerin tarihi coğrafyası ile ilgili yüksek lisans ve doktora çalışmasının yapıldığı ve birçoğunda *Cihânnümâ*’dan alıntı yapıldığı görülmektedir. Seyahatnamelerden yararlanarak bir bölgeyi çalışanların da mutlaka bu eserden yararlandıkları anlaşılmaktadır.

Kâtip Çelebi’nin hayatı, eserleri ve düşünce dünyası ile ilgili farklı çalışmalar yapılmıştır. Özellikle eserleri arasında önemli yer ihtiva eden *Cihânnümâ*, ölümünden kısa bir süre sonra hem Avrupa’da hem de ülkemizde dikkati çekerek ilgi odağı haline gelmiştir. Türkiye ve Avrupa’da birçok nüshasının bulunması,⁶ matbaa kurulduktan sonra basılan eserler arasında yer alması bunun göstergesidir.⁷ Cumhuriyetten sonra da *Cihânnümâ* üzerine yüksek lisans ve doktora çalışması yapılmış ve bazı makaleler kaleme alınmıştır.

Bu çalışmada, *Cihânnümâ*’dan yararlanılarak Van, Erzurum ve Diyarbakir eyaletleri ele alınmıştır. XVII. yüzyılda kaleme alınmış olan bu eserde yukarıda adı geçen eyaletlere bağlı olan yerleşim yerlerinin coğrafi, idari, kültürel, sosyal ve ekonomik özellikleri incelenmiştir. O dönem için önemli olan bilgiler günümüze taşınarak bu şehirlerdeki değişim ve süreklilik gözler önüne serilmiştir. Kuşkusuz *Cihânnümâ*’da coğrafi özellikler yanında dönemin dili, dini, mitolojik unsurları, sanatı ve gelenekleri gibi kültürel özellikleri ile siyasi ve ekonomik özellikleri anlatılarak bu alandaki bilgilerin kalıcı olması ve günümüze taşınması sağlanmıştır.

Öncelikle *Cihânnümâ*’da Van, Erzurum ve Diyarbakir eyaletlerinin geçtiği yerler tespit edildi. Osmanlıca el yazması ve matbu olarak yayınlanmış olan nüshalarda, bu eyaletlerin geçtiği yerler tespit edilerek transkribe edildi.

Eserin geçmiş bir döneme ait olmasından dolayı birçok kelimenin okunuşu ve telaffuzu günümüz Türkçesine göre büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Bu kelimelerin okunuşu ve anlamları için özellikle Şemseddin Sami’nin *Kamus-ı Türkî* eserinden yararlanılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin çok olması ve cümlelerin günümüz Türkçesine çevrilmesi noktasında çalışmaları zora soksa da tezle ilgili olan

⁵ Gümüşçü, a.g.e., s. 355.

⁶ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 40-44.

⁷ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 39.

kısımlar günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Yer isimlerinin çok olması ve okunmasının hareketlerden dolayı farklı olması nedeniyle diğer eserlerde geçen bazı isimlerle karşılaştırma yapılarak tespit edildi. Tüm bunlara rağmen yanlış okumalar olabilmektedir.

Çeviri işinin tamamlanmasından sonra söz konusu eyaletlerin idari yapılanması, fiziki özellikleri, yol güzergâhları ve tarihi açıklanmıştır. Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*'yı yazarken birçok kaynaktan yararlanmışır. Eserde adı geçen yerlerle ilgili özellikler açıklanırken Kâtip Çelebi'nin yazdığı bölümlerle, İbrahim Müteferrika'nın eklemelerinin kaynağı olan *Şerefname*, *Takvimü'l Büldan*, *Menâzirü'l-avâlim* ve *Ayn Ali Efendi Risalesi* incelenmiş ve yer yer bu eserlerde geçen bilgilerle karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu karşılaştırmalar neticesinde ulaşılan sonuçlar belirtilmiştir.

Kâtip Çelebi, bu eserini yazmadan önce coğrafya alanında daha önce yazılmış olan Arapça, Farsça ve Türkçe eserler ile bunların tercümelerini titizlikle incelemiştir. Kendince bunları yetersiz bulan Kâtip Çelebi bu alandaki eksikliği gidermek amacıyla *Cihânnümâ*'yı yazmaya başlamıştır.⁸ Bu eseri için “bundan önce böyle bir eser vücuda getirilmedi” ifadesini kullanmıştır.⁹

Kâtip Çelebi, dünyayı tanıtmaya amacıyla kaleme alınan *Cihânnümâ*'yı iki kez yazmaya başlayıp önemli ölçüde mesafe kat etse de bunu nihayete erdirememiştir. Birinci edisyonda *Cihânnümâ*'yı büyük ölçüde yazan müellif, bazı bölümlerde kaynak sıkıntısı çekince eserini yarıda bırakmıştır. Kâtip Çelebi, daha sonra bu alanda Avrupa'da yazılmış olan coğrafya eserlerini ve haritaları incelemeye başlamıştır. Nitekim kendisi için yeni materyal temin edince *Cihânnümâ*'yı yeniden yazmaya başlamıştır. Bu eserini büyük bir dünya coğrafyası olarak tasavvur eden müellif, Van eyaletini yazarken hayatını kaybettiğinden dolayı eserini nihayete erdirememiştir.¹⁰ Kendisinden yetmiş beş yıl sonra İbrahim Müteferrika, bu esere eklemeler yaparak 1732'de, kendisinin kurduğu matbaada on birinci eser olarak *Cihânnümâ*'yı matbu olarak bastırmıştır.

Kâtip Çelebi'nin böyle bir eseri meydana getirmesinde geçmişten gelen bilgi birikimin etkisi tartışmasızdır. Babil, Yunan, Hint, İran ve Mısır medeniyetinin

⁸ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 28.

⁹ Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtip Çelebi*, Tıpkıbasım Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009, s. 2.

¹⁰ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 28.

geliştirdiği coğrafya ilmi¹¹ Müslüman coğrafyacılar sayesinde önemli bir aşama kat etmiştir. İslam medeniyetinin taşıyıcısı konumunda olan Osmanlı coğrafyacıları ise bu ilmi hem geliştirmiş hem de Batı ilminin Osmanlıda gelişmesinde bir köprü görevi görmüşlerdir. Dolayısıyla bu kitabı ve yazarı ele almadan önce bu döneme kadar ki coğrafya ilminin ve özellikle Osmanlı döneminde geçirdiği evreleri bilmek önemlidir. Zira Kâtip Çelebi'ye kadar yazılmış olan bu eserlerin mahiyeti ve bu eserler arasında *Cihânnümâ*'nın yerinin tespit edilmesi önemli bir husustur.

İnsanoğlu dünyada var olduğu günden bu yana doğayı ve çevresini merak etmiş, doğal ve toplumsal çevrenin bilincinde olarak yaşadığı yerleri, yol güzergâhlarını, yönleri bulmayı istemiş, ürettiği bu bilgi ve deneyimlerini sonraki nesillere aktarmıştır. Bu yönüyle geçmişi çok gerilere giden coğrafya ilminin bir bilim haline gelmesi Eski Yunanlılar sayesinde olmuştur.¹²

Eski Yunanla başlayıp belli ölçüde gelişme gösteren coğrafya ilmi, İslam müellifleri sayesinde Yunan, Hint, Çin ve İran eserleri de incelenerek önemli bir mesafe kat etmiştir.¹³ Marinus (ö. 130 [?]) ve Batlamyus'un (ö. 168 [?]) kendi eserlerine isim olarak verdikleri ve “yeryüzünü anlatan yazı” anlamına gelen *geographia* kelimesi, Müslüman yazarlar tarafından cuğrâfiyâ olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴ Coğrafya ilminin her alanıyla ilgilenen Müslüman bilginler bu alanda birçok eser meydana getirmişlerdir. Özellikle Belh ekolu X. yüzyılda bölgesel coğrafya üzerinde önemli bir mesafe kaydetmiştir.¹⁵ İyi bir araştırmacı ve gözlemci olan bu insanların bir kısmı, aynı şekilde dönemlerinin de önemli seyyahlarıydı. Merakları onlara gidemedikleri yerlerin bilgisini kendi dönemlerindeki asker, tüccar, ulak ve denizcilerden öğrenmelerini sağlamıştır. Bunlar arasında kalemi güçlü olanlar bu bilgileri kaydederek kalıcı hale getirmiş ve sonraki nesillere bir zenginlik olarak aktarmışlardır.¹⁶

Müslüman yazarların telif ettikleri eserlere bakıldığında bunların üç türde yoğunlaştığı görülmektedir. İlki, içinde haritaları da barındıran bir tür olup siyasi ve fiziki coğrafya yanında, dönemin toplumsal, kültür ve ekonomik hayatı, şehirler ve yollar

¹¹ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam ve Bilim**, İlhan Kutluer (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, s. 36.

¹² Gümüüşçü, **a.g.e.**, s. 69.

¹³ Gümüüşçü, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁴ Sayyid Makbul Ahmad, “Coğrafya”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul TDV Yayınları, 1993, s. 50.

¹⁵ Mahmut Ak, **Osmanlı Gezinleri**, İstanbul: 3F Yayınevi, 2006, s. 9-10.

¹⁶ Gümüüşçü, **a.g.e.**, s. 76.

arasındaki mesafeyi barındıran Suretü'l Arz tarzı kitaplardır. İkincisi, edebi coğrafya niteliğinde olup çeşitli iklim ve şehirlerden bahseden Kitabü'l Büldan adlı eserlerdir. Üçüncüsü, yol, ülke ve mesafelerden bahseden Mesalik ve Memalik tarzı yapıtlardır.¹⁷

Müslüman yazarların geliştirdiği bu ilim Osmanlı yazarları tarafından öncelikle tercüme edilmiş daha sonra ihtiyaçlar ve gelişmeler doğrultusunda ileriye taşınmıştır. Osmanlılarda bu ilim ilk önce medresede yetişmiş kişiler tarafından daha çok edebi bir amaç güdülerek telif edilmeye başlanmıştır. Efsanevi bir tarzda yazılmış eserlerin tercümesi şeklinde olan bu eserler¹⁸ daha sonra pragmatik amaca hizmet edecek bir yazım şekline dönüşmüştür. Osmanlı Devleti, özellikle ilk iki yüzyılda yaptığı fetihlerle birçok yeri hâkimiyeti altına alarak sınırlarını genişletmişti. Bu durum fethedilen toprakların askeri, idari ve ekonomik açıdan bilinmesini, bu yerlerde tedbirler alınmasını ve bunların kaydedilmesini gerektiriyordu. Bu da Osmanlı'da coğrafya eserlerinin yazılmasını hızlandırmıştır.¹⁹

Osmanlılarda coğrafya okumaları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu alanda çalışma yapmış olanlardan biri olan Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya* adlı eserinde, Osmanlı döneminde yazılmış olan coğrafi eserleri üç kısma ayırmaktadır. Birincisi, deniz coğrafyasının en güzel örnek olarak verildiği pratik ve faydacı coğrafya. İkincisi; matematik, astronomi ve kozmografya kitaplarının içinde yer aldığı ilmî coğrafya. Üçüncüsü ise seyahatnamelerdir.²⁰ Bu bağlamda Osmanlılarda coğrafya tüm kâinatı tasvir eden bir mahiyette olup bir ayağını matematik coğrafya; diğer ayağı tarihle örülmüş, memleketleri ve insanları tasvir eden bölgesel coğrafyaydı.²¹

¹⁷ Gümüşçü, **a.g.e.**, s. 87. Müslüman coğrafyacılar ait ilk eser VII. yüzyılda Memun dönemine ait olup kayıp olan dünya haritasıdır. Bu dönemde tasviri ve matematiksel alanda birçok eserin kaleme alındığı, bunların arasında önemli bir yer ihtiva edenin İbn Hurdazbih'e ait olan *el-Mesâlik ve'l-Memalik* kitabı olduğu söylenebilir. el-Harezmi'nin *Suretü'l-ard* eseri sonraki dönem için önemli bir özelliğe sahip olmakla beraber, Ahmed el-Yakubi ve el-Mesudî gibi yazarlar da tarih ve coğrafyayla bir arada ilgilenip önemli eserler yazmışlardır. el-Belhi, İbn Havkal, el-İstahrî gibi müellifler bu alana yaptıkları katkılarla coğrafyaya yeni bir renk vermişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁸ Ramazan Şeşen, "Osmanlılarda Coğrafya", **Osmanlı**, Cilt 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1991 s. 321.

¹⁹ Gümüşçü, **a.g.e.**, s. 91.

²⁰ Cevdet Türkay, **Osmanlı Türklerinde Coğrafya**, İstanbul: MEB Yayınları, 1999, s. 10. Franz Taeschner ise Osmanlılarda telif edilmiş olan coğrafya eserlerini; ilmi eserler, ilmi ihtiyaçlara yarayan ve seyahatnameler olarak üç kısma ayırmıştır. **Osmanlılarda Coğrafya**, Osman Özkul vd. (çev.), Gaziantep: İksad Yayınevi, 2018, s. 19.

²¹ Osman Gümüşçü, **a.g.e.**, s. 88.

Osmanlılarda coğrafya bilgisinin kaynağı doğal olarak birçok alanda olduğu gibi bunda da mensubu ve taşıyıcısı olduğu İslam medeniyetidir. Coğrafyanın bir ilim dalı olarak Semerkant Mektebi üzerinden astronomik coğrafya şeklinde ve matematik yoluyla Osmanlılarda başladığı kabul edilmiştir. Bir diğeri ise Orta Çağ klasik eserlerin tercümesi olan ülkeler coğrafyası şeklinde başlamıştır.²² Daha önce ifade edildiği gibi Arapça ve Farsça eserlerini tanıma ile başlayan ilk dönem Osmanlı coğrafya ilmi, XVI. yüzyılda bu eserleri tercüme etme; yollar, denizler ve şehirler üzerine bazı eserler kaleme alma şeklinde devam etmiştir.

Osmanlılarda coğrafya kitabı olarak kabul edilen en eski eser, Ali İbn Abdurrahman'ın Edirne'nin fethinden sonra yazmış olduğu *Acaibü'l Mahlûkat*'idir.²³ İki kısım halinde kaleme alınan bu eserde; kâinatın hulkiyeti, yıldızlar, gökler, dört unsur ve iklimler ile deniz, nehir, dağlarla ilgili konuların dışında şehirler, kaleler ve sosyal yaşam hakkında bilgiler de yer almaktadır. Ali İbn Abdurrahman'ın yazdığı bu eserde²⁴ Zekeriya el-Kazvini'nin (ö. 1283) *Acaibü'l Mahlûkat* adlı yapıtın etkisi görülmektedir.²⁵

Osmanlılarda ilk dönemde coğrafya alanında eser yazmış olan diğeri bir isim Yazıcıoğlu Ahmedî Bicani'dir (ö.1146). Osmanlı tasavvuf hareketinin önemli isimlerinden Hacı Bayramı Veli'nin de müridi olduğu kabul edilen Ahmedî Bicani, kardeşi Mehmet ile *Acaibü'l Mahlûkat* adlı eseri kaleme almıştır.²⁶ Bu eserin içeriğinde kâinatın yaratılışı, gökler, yıldızlar, ay, bulutlar, denizler, dağlar, bitkiler ve insanlarla ilgili açıklamalar yer almıştır.²⁷

Ahmedî Bicani'in Kazvini'nin eserinden alıntılar yaptığı özet halinde *Dürr-i Mekkûn* adında başka bir eseri de mevcuttur.²⁸ Franz Taeschner, Ahmedî Bicani'in *Acaibü'l Mahlûkat*'ını Osmanlı'da coğrafya alanında yazılmış ilk eser olarak ifade

²² Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 1; Gümüştü, **a.g.e.**, s. 89.

²³ Türkay, **a.g.e.**, s. 12; Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 1; Mahmut Ak, "Coğrafya", **TDV Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 62.

²⁴ Gottfried Hagen, **Bir Osmanlı Coğrafyacısı İş Başında**, Hilal Görgün (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2015, s. 103.

²⁵ Ak, **a.g.md.**, s. 62; Gümüştü, **a.g.e.**, s. 99.

²⁶ Mahmut Ak, **a.g.md.**, s. 62; Gümüştü, **a.g.e.**, s. 99.

²⁷ Türkay, **a.g.e.**, s. 23.

²⁸ Bilal Yurtoğlu, **Kâtip Çelebi**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009, s. 269; Hagen, **a.g.e.**, s. 103; Franz Taeschner, **a.g.e.**, s. 20.

etmektedir. Taeschner'in böyle bir bilgiyi aktarması muhtemelen kendi eserini kaleme aldığı dönemde Ali İbn Abdurrahman'ın bu kitabına henüz ulaşmamış olmasıdır.²⁹

Zekeriya el-Kazvini'nin eseri birçok Osmanlı yazarı tarafından birkaç kez tercüme edilmiştir. Bunların arasında en önemlisi, Kanuni Sultan Süleyman'ının oğlu olan Şehzade Mustafa'nın muallimi, Sürûri Efendi'nin tercümesidir. Sürûri Efendi, *Kitâbü Acâibi'l-mahlûkât ve garâibi'l-mevcûdât* adlı bu eseri³⁰ yazarken “zürafa” maddesine geldiğinde Şehzade Mustafa'nın idamı üzerine bunu yarıda bırakmıştır. Daha sonra Rodosizade Mehmed b. Mehmed (ö. 1701) tarafından tamamlanmış olan bu eser 1685'te IV. Mehmed'e sunulmuştur.³¹

İlmi bir öneme sahip olmadığı ama bazı coğrafi bilgiler taşıdığı ileri sürülen İbnü'l-Verdî'nin (ö. 1457) *Harîdetü'l-'acâ'ib ve ferîdetü'l-gara'ib* adlı eseri,³² 1466 yılında Mahmut Şirvani tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu dönemde sadece âlimler değil bazı devlet yöneticileri de coğrafya ilmine alaka göstermişlerdir.³³ İlmi ve kültürel faaliyetleri teşvik eden Fatih Sultan Mehmed döneminde, coğrafyada önemli bir isim olan Batlamyus'un *Almagest* adlı eseri Arapçaya çevrilmiş, Aristo'nun da bazı eserleri tercüme edilmiştir. Aynı dönemde Ali Kuşçu gibi birçok İslam âlimi farklı ilimlerde olduğu gibi coğrafya alanında eserler telif ederek bu literatürün zenginleşmesini sağlamışlardır.³⁴

XVI. yüzyılda Osmanlı tarihindeki yeni fetihler ve askeri hareketler, yol haritaları, istatistiki bilgiler, topoğrafya ve idari taksimat gibi bazı malumatların öğrenilmesini zorunlu kılmıştır.³⁵ Bu dönemde Osmanlı ilim hayatında coğrafya eserleri günün ihtiyaçlarını karşılayacak düzeye geldiği gibi bazı monografiler de kaleme alınmıştır. Ali Ekber Hıtayî'nin, 1516'da Farsça yazmış olduğu, önce Yavuz'a, ardından Kanuni'ye sunmuş olduğu *Hitayiname*'si bunlardan biridir.³⁶

²⁹ Türkay, **a.g.e.**, s. 15.

³⁰ Hagen. **a.g.e.**, s. 103.; Ak, **a.g.md.**, s. 62.

³¹ Ak, **a.g.md.**, s. 62

³² Ak, **a.g.md.**, s. 62; Franz Taechner, **a.g.e.**, s. 23.

³³ Ak, **a.g.md.**, s. 62.

³⁴ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 2.

³⁵ Gümüştü, **a.g.e.**, s. 99.

³⁶ Mahmut Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, 2004, s. 166; Türkay, **a.g.e.**, s. 26.

Mustafa b. Ali'nin ülkeler hakkında yazıp Kanuni'ye sunduğu *Tuhfefetü'z-zaman ve harîdetü'l-âvân* adlı eseri dini bir hüviyeti olmakla beraber felekler, dört unsur ve iklimler bu eserde kısımlara ayrılarak anlatılmıştır. Mustafa b. Ali bunun dışında yaklaşık yüz şehrin İstanbul'a uzaklığını, bu şehirlerin kible yönünü, en uzun ve kısa gün uzunluklarını gösteren *İlamü'l-ibad ve Alamü'l-bilad* adlı başka bir eser de kaleme almıştır.³⁷ Tarihçi Mustafa Ali'nin (ö. 1600) *Miratül-Avalim* adlı eseri kozmografya ile ilgilidir. Onun tarihle ilgili olan *Künhü'l-ahbar* adlı eserinde de coğrafya ile ilgili bazı bölümler bulunmaktadır.³⁸

Denizlerdeki bazı fetihler bu alandaki faaliyetleri artırmış ve deniz tarihi coğrafyasına ait bazı eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Denizlerde kılavuz olacak nitelikteki eserlere ihtiyacı büyük ölçüde giderecek kişiler, Osmanlı denizcilik tarihinde önemli isimleri Piri Reis ile Seydi Ali Reis olmuştur.³⁹

Piri Reis, Kemal Reis'in himayesinde denizciliğe başlamış ve denizcilik faaliyetleri kapsamında birçok yeri gezip görmüştür. Gezdiği yerlerin tarih, coğrafya ve denizlerle ilgili olan kısımlarını not ederek dünyaca ünlü eseri olan *Kitab-ı Bahriye*'yi meydana getirmiştir. Bu eserin dışında Piri Reis, yaptığı haritalarla⁴⁰ günümüz modern bilgilerini dahi kendisine hayran bırakmıştır. Piri Reis'in dünya haritalarında Avrupa ve Afrika kıtalarını kusursuz çizmesi,⁴¹ Avrupa'da meydana gelen gelişmelerden haberdar olduğunu göstermektedir. Bu durum Portekiz haritalarını ve Avrupa tarihinde önemli bir yere sahip olan coğrafi keşifleri dikkatle takip ettiğini de kanıtlar niteliktedir.⁴² Bu yönüyle Piri Reis eldeki bilgilere göre Avrupa coğrafya eserlerinden yararlanan ilk kişidir.

Piri Reis dışında Tunuslu Hacı Ahmet, Ali Macar Reis ve Emir Mehmet gibi müellifler de XV. ve XVI. asırda çeviriler yapan önemli isimlerdir.⁴³ Tunuslu Hacı Ahmet elma ağacı üzerinde kalp şeklinde Dünya haritasını çizmiş ve 1560'ta yazdığı *Risale-i Coğrafya* eserini oluştururken batı dillerinde yazılmış dört eserden yararlanmıştı. Ayrıca

³⁷ Hagen, **a.g.e.**, s. 104; Mahmut Ak, **a.g.m.**, s. 166; Taeschner, **a.g.e.**, s. 32; Türkay, **a.g.e.**, s. 30.

³⁸ Hagen, **a.g.e.**, s. 105.

³⁹ A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982, s. 74; Ak, **a.g.m.** s. 167.

⁴⁰ Türkay, **a.g.e.**, s. 27.

⁴¹ Seyyid Hüseyin Nasr, **a.g.e.**, s. 44-45.

⁴² Adıvar, **a.g.e.**, s. 76.

⁴³ Gümüştü, **a.g.e.**, s. 96.

Fatih'ten sonra eserinde coğrafya ismini kullanan ve Piri Reis'ten sonra batılı kaynaklardan yararlanan ilk coğrafyacısıdır.⁴⁴

Piri Reis'le aynı dönemde yaşayan Seydi Ali Reis (ö. 1562) Süveyş kaptanlığı esnasında Hint Okyanusu'nda gördüğü zorlukları, kendisinden sonrakilere rehber olması için *Kitabü'l-Muhit fi'l-ilmî'l-eflak ve'l-ebhur*'ı kaleme almıştır. Bunun dışında Hindistan dönüşü arkadaşlarının isteği üzerine yazmış olduğu *Mirâtü'l-memalik* adlı eseri de bu alanın kayda değer bir yapıtı olarak kabul edilmiştir. Seydi Ali Reis, Süveyş kaptanlığına tayininden sonra uğradığı şehirleri, karşılaştığı olayları bir seyahatname tarzında kaleme alıp padişaha sunmuştur.⁴⁵

XVI. yüzyılın sonlarında coğrafya alanındaki önemli gelişmelerden biri de Ebü'l Fidâ'nın (ö.1331) *Takvimü'l Büldan* adlı eserinin tercüme edilmiş olmasıdır. Bu eserin tam bir tercümesi olmasa da Sipahizade Mehmed b. Ali (ö. 1589) mukaddimeden sonra eserde geçen şehirleri alfabetik sıra halinde vermiştir. Bu eser daha sonra Sokullu Mehmet Paşa'nın buyruğuyla aynı müellif tarafından tercüme edilmiştir.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nde mekân bilgisi alanında yazılmış olan eserlerin bir kısmı şehir, yollar, hac yolu, ruznameler ve menzilnameler şeklindeydi. Bu eserlerde Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden Bursa, *Tezyin-name*, Şam, *Feza'il-i Şam* ve İstanbul ise *Tarih-i Konsantiniyye ve Tarih-i Ayasofya* adıyla yazılmış eserler arasında yerini bulmuştur.⁴⁷ Şehir tasvirinin yapıldığı bu eserler arasında en önemlisi Edirne'nin tasvir edildiği Abdurrahman Hibri'nin 1636'da yazmış olduğu *Enisü'l-müsamirin* adlı kitabıdır. Bu eser bu alanın önemli bir kaynağı olarak kabul edilmektedir.⁴⁸

Yol güzergâhı noktasında yazılmış eserler arasında Matrakçı Nasuh'un (ö. 1564) *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-ı Sultan Süleyman Han* adlı eseri müstesna bir yere sahiptir. Matrakçı Nasuh bu eserinde Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk İran seferi sırasında İstanbul'dan Tebriz ve Bağdat'a kadar uğramış olduğu şehir, geçit, kale, nehir, otlak ve tepelerin minyatür ve krokilerini çizerek bu alanda orijinal bilgiler vermiştir.⁴⁹

⁴⁴ Gümüüşcü, **a.g.e.**, s. 96.

⁴⁵ Ak, **a.g.m.**, s. 168; Taeschner, **a.g.e.**, s. 28.

⁴⁶ Ak, **a.g.m.**, s. 172; Taeschner, **a.g.e.**, s. 23.

⁴⁷ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 2; Taeschner, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁴⁸ Hagen. **a.g.e.**, s. 112.

⁴⁹ Ak, **a.g.e.**, s. 170; Türkay, **a.g.e.**, s. 30.

Aynı yüzyılda tarihi coğrafyanın temel malzemesi olan idari taksim, mesafe gibi bilgileri içeren eserler de ortaya çıkmıştır. Koca Nişancı Mustafa'nın *Tabakatü'l-memalik ve derecatü'l-mesalik*'i, Ayn Ali Efendi'nin *Kavanin-i Al-i Osman der hülâsa-i mezamin-i defter-i divan*'ı ile Feridun Bey'in *Münşetü's-selatini*'ni bunlara örnek olarak verebilir.⁵⁰

Taeschner, başlangıç döneminde Osmanlılarda coğrafya alanında kaleme alınmış en derli eser olarak Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim*'ini göstermekle birlikte Osmanlılarda eski coğrafya ilminin bu eserle zirve noktasına ulaştığını söylemektedir. Gotteried Hagen'de Kâtip Çelebi'nin *Cihânünmâ'sı ve Düşünce Dünyası* adlı eserinde Âşık Mehmed ve eseri *Menazirü'l-avâlim*'i ayrı başlıklar halinde ele alarak bunlarla ilgili geniş bilgi vermektedir.⁵¹

Âşık Mehmet *Menazirü'l-avâlim*'de eski İslam coğrafyacılarından İbn Hurdazbih, İbnül Cevzi, Dımaşkî, Zekeriyya el-Kazvini, Hamdullah el-Müstevfi ve Ebü'l Fidâ gibi eski coğrafya yazarlarının verdiği bilgileri derleyerek özet halinde tekrar sınıflandırma yapmıştır.⁵² Bununla birlikte 25 yıl boyunca Osmanlı topraklarında yapmış olduğu seyahatleri de bu eserde mehzaz kabul ederek bu bilgilerle bir araya getirmiştir.⁵³ Aynı şekilde Batlamyus'un yedi iklim anlayışı ile Ebü'l Fidâ'dan aldığı yirmi sekiz örfi iklimi birlikte kendi taksimatlarında temel kabul etmiştir.⁵⁴ Seleflerinden istifade ederek orijinal bir eser meydana getiren Âşık Mehmed bunların dışında kendisinden önceki kaynaklarda yer almayan Anadolu'nun bazı yerleri ve Balkanlarla ilgili bilgi vermiştir.⁵⁵

1583'te III. Murad'a sunulan ve yazarı noktasında farklı görüşler olsa da Emir Mehmed Suudî olduğu anlaşılan *Tarih-i Hindi Garbi* veya *Hadisi Nev* isimli eser de Osmanlılarda şark eserlerinin yanında, batı eserlerinin takip edildiğini gösteren önemli bir yapıttır. Müellif, bu eserde coğrafi keşifler, Yeni Dünya ve buradaki insanlar hakkında bilgi vermek için çok gayret ettiğini bildirmektedir.⁵⁶ Bu eserin İbrahim Müteferrika tarafından matbaada basılması Osmanlı ilim dünyasında önemli olduğunu göstermektedir.

⁵⁰ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 2.

⁵¹ Hagen, **a.g.e.**, s. 122-132.

⁵² Mahmut Ak, **a.g.e.**, s. 172; Taeschner, **a.g.e.**, s. 40.

⁵³ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 4.

⁵⁴ Taeschner, **a.g.e.**, s. 40-41.

⁵⁵ Nasr, **a.g.e.**, s. 44.

⁵⁶ Gümüşçü, **a.g.e.**, s. 100; Türkay, **a.g.e.**, s. 33.

Avrupa'daki coğrafya ilminin Osmanlı eserleri üzerinde etkisinin görüldüğü ilk örnek *Cihânnümâ* olarak gösterilmektedir.⁵⁷ XVII. yüzyıl, Osmanlılarda mekân bilgisi denilen coğrafyanın şark tesirinden kurtulup birçok yönüyle batının etkisine girdiği dönem olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan batı kaynaklarından yararlanılmasında ve çeviri faaliyetlerinin artmasında Kâtip Çelebi'nin rolü büyüktür. O, Türkçe ve Arapça yazılmış eserlerde bu bilimin eksikliğini fark ettikten sonra bunu gidermek için geniş ölçüde batılı kaynaklardan istifade eden ilk müellif⁵⁸ olarak gösterilse de daha önce ifade edildiği gibi bazı yazarların ondan önce batı eserlerinden yararlandığından söz edilmektedir. Kâtip Çelebi'nin *Atlas Minör* kitabını Karaçelebizade'nin terekesinden bulması da bunun göstergesidir.

Cihânnümâ yazmaları ile ilgili ilk etraflı çalışmayı ortaya koyan, Franz Taeschner, bu eser için “bir Osmanlı müellifi kaleminden çıkmış Memâlik-i Osmaniye'nin ilk ve yegâne sistematik coğrafya kitabı” demiştir.⁵⁹ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*'sıyla modern coğrafyaya geçişi sağlamış ve bunu eserine yansıtmıştır.⁶⁰ Kâtip Çelebi'den sonra Ebûbekir b. Behrâm, İbrahim Müteferrika gibi yazarlar meydana getirdikleri eserler ile bu alanı zirveye taşımışlardır. Özellikle tarihi bir belge olan *Cihânnümâ*, bilimselliğinin kanıtlanmış olması nedeniyle tarihi coğrafya araştırmaları için önemli bir kaynak niteliğindedir.⁶¹

Osmanlılarda coğrafya bilgisi ve yazımı ile Kâtip Çelebi ve *Cihânnümâ*'sının bu yazımdaki yerine dair bilgiler verildikten sonra birinci bölümde Kâtip Çelebi'nin hayatı ve *Cihânnümâ*'nın ayrıntılı anlatımına geçilecektir.

⁵⁷ Taeschner, **a.g.e.**, s. 46.

⁵⁸ Gümüüşçü, **a.g.e.**, s. 106.

⁵⁹ Taeschner, **a.g.e.**, s. 55.

⁶⁰ Nasr, **a.g.e.**, s. 44.

⁶¹ Mesut Elibüyük, **a.g.m.**, s. 95.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ VE CİHÂNNÜMÂ

1.1. KÂTİP ÇELEBİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

Bu bölüm iki ana başlık halinde olup Kâtip Çelebi’nin hayatı ve eserlerini içermektedir. Kâtip Çelebi’nin doğumu, iş hayatına atılması, katıldığı seferler, ilmi çalışmaları ele alındıktan sonra eserlerine değinilecektir. Bu bölümde eserleriyle ilgili son dönemlerde yapılmış olan çalışmalardan da örnek verilmesi tezi önemli hale getirmektedir.

1.1.1. Doğumu ve Ailesi

1609 yılının Şubat ayında İstanbul’da dünyaya geldiği kabul edilen Kâtip Çelebi’nin hayatıyla ilgili bilgiler, daha çok kendisinin yazmış olduğu eserlerden öğrenilmektedir.⁶² Asıl adı Mustafa olan Kâtip Çelebi, değişik kesimlerce farklı isimlerle anılmaktadır. Ulema olarak bilinen ilim ehli arasında Kâtip Çelebi, din mensuplarınca Hacı Halife ve batılı yazarlarca Hacı Kalfa olarak adlandırılmaktadır.⁶³

Hayatını kaleme alan nadir Osmanlı yazarlarından birisi olan Kâtip Çelebi’nin, bu durumuna okumuş olduğu kitapların etkisi bulunmaktadır. Zira onun eserlerini okuduğu bazı Müslüman yazarların hayatını eserlerinde kaleme aldığı görülmektedir. Hayatının farklı dönemlerini *Süllemü’l-vüsûl*, *Mîzânü’l-hakk* ve *Cihânnümâ* gibi ayrı eserlerde yazdığı anlaşılmaktadır. İlk dönemleri ile ilgili bilgileri daha çok *Süllemü’l-vüsûl* adlı eserinde kaydeden Kâtip Çelebi, aldığı dersleri, göreve başladığı yılları, ilmi çalışmalarını, eserleri ve son vazifeleriyle ilgili bilgileri de son eseri *Mîzânü’l-hakk*’da vermektedir. Ayrıca hayatıyla ilgili bazı yeni bilgilerin ilk *Cihânnümâ* olarak adlandırılan müsveddesinde ortaya çıktığı bilinmektedir.⁶⁴

Kâtip Çelebi’nin hayatıyla ilgili diğer bilgiler, Osmanlı kaynakları arasında yer alan Uşşâkîzade, Mehmed İzzetî ve İbrahim Müteferrika gibi isimlerin eserlerinde

⁶² Orhan Şaik Gökyay, “Kâtip Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara: TDV Yayınları, 2002, s. 36.

⁶³ Adıvar, **a.g.e.**, s. 138.

⁶⁴ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 4.

geçmektedir. Sonraki yıllarda batılı yazarlardan Hammer ve Reinaud gibi isimlerin de Kâtip Çelebi ile ilgili bilgi verdikleri görülmektedir.⁶⁵

Kâtip Çelebi'nin ilk biyografisini Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* adlı kitabında kaleme almıştır. Bunun yanında A. Adnan Adıvar ve İsmail H. Uzunçarşılı gibi önemli bazı isimler de Kâtip Çelebi'nin hayatını incelemişlerdir. Bunların yanı sıra Orhan Şaik Gökyay, Kâtip Çelebi ile ilgili birçok eser kaleme almış ve bu konuyla ilgili en ayrıntılı bilgiyi vermiştir.⁶⁶ Fikret Sarıcaoğlu da *Kâtip Çelebi'nin Otobiyografileri* adlı eseriyle müellifin hayatını ele almıştır. Kâtip Çelebi'ni eserleri kısmında açıklanacağı üzere son dönemlerde yapılan doktora çalışmalarında Zeynep Aycibin ve Ahmet Üstüner gibi isimler de onun hayatını kaleme almışlardır.

Ailesi ile ilgili fazla bilgi bulunmayan Mustafa Çelebi'nin babası Abdullah, 1567 yılında doğmuş ve Enderun'da eğitim görmüştür.⁶⁷ Babasının Enderun'da silahtarlıkla alakalı bir görevde bulunduğu dile getirilmektedir. Kâtip Çelebi, babasını çağın önemli bilgin ve şeyhlerin toplantılarına katılan ve ilme karşı muhabbeti olan biri olarak tanıtmaktadır.⁶⁸

Babasının isminin Abdullah olması ve Enderun'da eğitim almış olması devşirme kökenli olma ihtimalini düşündürse de bu hususta yeterli kanıt bulunmamaktadır. Ayrıca babasının 1621-1622 yıllarında Anadolu Muhasebesinde görevli olduğu Kâtip Çelebi'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi, babasını orduyla kırk dört sene gaza ve cihada katılan mütedeyyin, maaşıyla yetinecek düzeyde kanaatkâr ve gecelerini ibadetle geçiren dindar biri olarak eserlerinde vurgulamaktadır.⁶⁹

1.1.2. Eğitim Hayatı

Babası Abdullah, Mustafa'nın erken yaşta sağlam bir eğitim alması için çok gayret etmiştir. Mustafa Çelebi, beş ve altı yaşlarına geldiğinde babası *Kurân-ı Kerim*'i öğrenmesi için Kırımlı İmam İsa Halife'yi tutmuştur. *Kurân-ı Kerim*'i kısmen ezberleyen

⁶⁵ Hagen, **a.g.e.**, s. 24.

⁶⁶ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 5. Kâtip Çelebi'yi anmak ve anlamak amacıyla bunların dışında ölümünün 300. ve 350. yılları ile doğumunun 400. yılında farklı kurumlar tarafından çeşitli programlarla anılmıştır. Bu yönüyle hayatı, eserleri, kişiliği ve düşünce dünyası farklı yazarlar tarafından ele alınmıştır. Bunlardan biri de İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin 6-7 Ekim 2021 yılında düzenlediği "İslam Medeniyetini Keşfi Kâtip Çelebi'yi Anlamak" adlı sempozyumudur.

⁶⁷ Hagen, **a.g.e.**, s. 25.

⁶⁸ Gökyay, **a.g.md.**, s. 36

⁶⁹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 6.

Mustafa Çelebi,⁷⁰ bununla birlikte namazla ilgili *Şürûtu's-salât* kitabı ve Muhammed b. Muhammed el-Cezire'nin tecvit ile ilgili öğretici şiirlerini okumuştur.⁷¹ Mustafa, hocaları Mesih Paşa ve Zekeriya Efendi'nin Dârü'l-kurrâsında yarısına kadar ezberlediği *Kurân-ı Kerim*'i okuyarak ilim ehlinde olduğunu göstermiştir.⁷² Bundan sonra İlyas Hoca'dan Arapça dil bilgisi kurallarıyla ilgili olan *et-Tasrif* ve *el-Avamil* kitaplarını ders almıştır. Böğri Ahmet Çelebi'den ise ilerde kâtip olarak anılmasında etkili olacak hat sanatı denilen güzel yazı derslerini almıştır.⁷³

Mustafa Çelebi, 14 yaşına geldiğinde Anadolu Muhasebesi Kaleminde göreve başlamıştır. Babası, ona maaşından on dört dirhem bağlayarak kendi yanında işe almıştır.⁷⁴ Anadolu Muhasebesi Kaleminde şakirt olarak kaydedilip ilk iş hayatına başlayan Mustafa Çelebi, bu kalemde hesap kurallarını, rakam ve siyakat yazısını öğrenmiştir.⁷⁵ Yanına yerleştirildiği halifeyi hesap ve siyakat noktasında geride bıraktığını övünerek ifade eden Çelebi, babasının himayesinde olduğu için bu kalemde terfi etmediğini de aktarmıştır.⁷⁶ Anadolu Muhasebesi Kalem, padişahlara ve vezirlere ait Anadolu'daki vakıf ve tımar tezkire hesaplarını inceleyen, Erzurum dışındaki Anadolu kalelerinin maaş ve beratlarının muhasebesini gören kalemin adıdır.⁷⁷

1.1.3. Sefer Yılları

Kâtip Çelebi, 1624'te padişahın maiyetinde Tercan seferine çıkmıştır.⁷⁸ Abaza Mehmed Paşa isyanını bastırmak için hareket eden Osmanlı ordusuna babasıyla katılan Çelebi bu ilk seferinde silahtar alayında bulunmuştur.⁷⁹ Bu seferiyle artık on yıl sürecek olan sefer yıllarının da ilk adımını atmıştır. Bu sayede ilerde yazacağı bazı eserlere önemli materyal oluşturacak bir yolculuğa da çıkmış oluyordu. Gerçekte bir seyyah olmayan

⁷⁰ Gökyay, **a.g.md.**, s. 36; Hagen, **a.g.e.**, s. 31.

⁷¹ Hagen, **a.g.e.**, s. 31.

⁷² Hagen, **a.g.e.**, s. 31; Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 6.

⁷³ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 6; Hagen, **a.g.e.**, s. 31.

⁷⁴ Gökyay, **a.g.md.**, s. 36.

⁷⁵ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 6.

⁷⁶ Hagen, **a.g.e.**, s. 31.

⁷⁷ İsmail H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 341.

⁷⁸ Kâtip Çelebi, **Mizanü'l-hak fi İhtiyari'l e-Hakk**, Orhan Şaik Gökyay (çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 125.

⁷⁹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 6.

Kâtip Çelebi, çıktığı seferler ona ilham kaynağı olmuş ve farklı yerleri görmesi ciddi tecrübeler kazandırmıştır.

Kâtip Çelebi'nin sefere çıktığı yıllar ile öncesinde Osmanlı Devleti çok karmaşık ve sıkıntılı bir süreçten geçmekteydi. Osmanlı Devleti doğuda sürekli sorunlar yaşadığı Safevi Devleti ile 1612'de imzaladığı antlaşma geçerliliğini devam ettirmiş olsa da kalıcı bir barış sağlanmamıştı. Kuyucu Murad Paşa Anadolu'daki Celali isyanlarını çok sert tedbirlerle bastırmış olsa da bu soruna kalıcı çözümler getirilmemişti. Anadolu'da yeniçeriler ile eyaletlerdeki sekban bölükleri arasında var olan mücadele devlet otoritesini olumsuz etkilemişti.

II. Osman'ın 1620'de Polonya üzerine yaptığı sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu yenilginin sorumlusu olarak yeniçerilerin görülmesi ve bu ocağın kaldırılacağı söylentisi bir ayaklanma ile neticelenmiş ve bu ayaklanma sonucunda yeniçeriler II. Osman'ı katletmişti. Padişahın öldürülmesi Anadolu'nun birçok ilinde olduğu gibi Erzurum'da da büyük bir öfkeye sebep olmuş ve bunun üzerine Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmet Paşa isyan etmişti.⁸⁰

Osmanlı ordusu 28 Mayıs 1624'te Abaza isyanını bastırmak için boğazdan geçerek Üsküdar'dan Konya'ya doğru hareket etmişti.⁸¹ Abaza Mehmet Paşa'nın ordusu ise Sivas'tan hareket ederek Kayseri'ye gelmişti. İki ordunun Kayseri'de yaptığı savaşa Kâtip Çelebi'de şahitlik etmişti. Savaşı, çatışma gereği yüksek bir yerden gözlemleyen Çelebi, sonlara doğru bizzat savaşa katılmıştı. Savaştaki mızrak şakırtılarının etkisini aradan yıllar geçmesine rağmen kulağında hissettiğini *Fezleke* adlı eserinde aktarmıştır.⁸² Bu çatışmadan mağlup ayrılan Abaza teslim olmuş ve tekrar beylerbeyi olarak atanmıştı. Kışın yaklaşması nedeniyle Osmanlı ordusu geri dönerek Karaman'da kışlamıştı.⁸³

Kâtip Çelebi, 1626'da ise babasıyla birlikte Veziriazam Hafız Ahmet Paşa komutasında Safevi Devleti'ne karşı düzenlenen Bağdat seferine katılmıştır.⁸⁴ Ordunun silahtar kolunun arkasında yüksek bir kule üzerinde savaşı seyreden Mustafa, daha sonra kaleme aldığı eserinde savaşın canlı tasvirini çizmiştir. Dokuz ay süren kuşatma

⁸⁰ Hagen, **a.g.e.**, s. 32.

⁸¹ Hagen, **a.g.e.**, s. 33.

⁸² Kâtip Çelebi, **Fezleke (Osmanlı Tarihi 1591-1655) II**, Zeynep Aycibin (hızl.), İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016, s. 604.

⁸³ Hagen, **a.g.e.**, s. 34.

⁸⁴ **Mizânü'l Hakk**, s. 125.

başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Burada çekilen cefaların tarihin hiçbir döneminde çekilmediğini aktaran Kâtip Çelebi, bu durumu Allah'ın bir takdiri olarak da gördüğünü ifade etmiştir.⁸⁵

Bağdat kuşatmasından başarısız olan ordunun dönüş yolu ıstırap ve çilelerle geçmiştir. İranlıların arkadan saldırması, aşırı sıcaklık, açlık ve bazı ürünlerin fiyatlarının çok yükselmesi bu çileyi daha da artırmıştır. Ordu yola çıktıktan yirmi gün sonra Musul'a ulaşmıştır.⁸⁶

Ordu Musul'da iken Kâtip Çelebi'nin babası Abdullah Efendi altmış yaşında hakkın rahmetine kavuşmuş ve Ulu Cami'ye defnedilmiştir. Ordunun Musul'dan Diyarbakır'a hareket etmesinden yaklaşık bir ay sonra amcası da Nusaybin'de vefat etmiştir. Kâtip Çelebi böylece gurbette kısa aralıklarla iki yakınına kaybetmenin üzüntüsünü yaşamıştır.⁸⁷

Özellikle babasının ölümü Kâtip Çelebi üzerinde derin etki oluşturmuştu. Anadolu Muhasebesindeki iş hayatına atılması babasının sayesinde olduğu için buradaki işi de tehlikeye girmişti. Neyse ki babasının arkadaşı Mehmed Halife, Kâtip Çelebi'yi Süvari Mukabelesi Kalemine tekrar şagird olarak almıştı.⁸⁸

Süvari Mukabele Kalemının diğer adı, Süvari Kontrol Klemi olup kapıkulu süvarileri ile saray ağalarının maaş defterleri burada kontrol edilirdi. Mirahurlara tabi memur ve hademelerin maaş cetvelleri de bunun içinde yer almaktaydı.⁸⁹

Sadrazamlık görevine yeni tayin edilen Halil Paşa⁹⁰ ordunun başında serasker olarak Bağdat'ı ele geçirmek için Halep'e doğru harekete geçmiştir. Ordu Diyarbakır'da iken Abaza Mehmed Paşa'nın tekrar ayaklandığı haberinin gelmesi üzerine yönünü güneyden kuzeye çevirerek Erzurum üzerine yürümüştür. Erzurum'a gelen⁹¹ Osmanlı ordusu buradaki kaleyi kuşatma altına almıştır (12 Eylül 1627). Yetmiş gün devam eden kuşatma, kar yağışı ve kışın sertliği nedeniyle kaldırılmış ve ordu Tokat'a kışlamak üzere

⁸⁵ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 7.

⁸⁶ Hagen, **a.g.e.**, s. 36.

⁸⁷ Hagen, **a.g.e.**, s. 36; Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 7.

⁸⁸ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 7.

⁸⁹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 356.

⁹⁰ **Fezleke II**, s. 654.

⁹¹ **Fezleke II**, s. 663.

geri dönmüştür.⁹² Kâtip Çelebi, Tokat'a dönüş yolcuğunun çok zor ve meşakkatli olduğunu, birçok askerin heyelan ve donma sonucu hayatını kaybettiğini *Fezleke*'de ayrıntılarıyla aktarmıştır.⁹³

Erzurum kuşatmasından sonra sadrazamlığa Halil Paşa yerine Hüsrev Paşa getirilmiştir.⁹⁴ 1 Haziran 1628'de Tokat'ta orduyu toplayan Hüsrev Paşa, Sivas üzerinden Erzurum'a hareket etmiştir. Hüsrev Paşa'nın asilere karşı genel af ilan etmesi üzerine, Abaza Mehmed Paşa'nın birçok askeri saf değiştirmiş ve bu durum Abaza Mehmed Paşa'nın işini zorlaştırmıştır. Ardından sadrazamın ani bir şekilde kuşatmayı başlatması, Abaza'yı teslim olmaya mecbur kılmıştır (21 Eylül 1628). Kuşatmadan sonra ekim ayında geri dönmeye başlayan ordu, aralık ayında İstanbul'a varmıştır. Orduyla birlikte katıldığı bu seferlerde birçok meşakkat gören Kâtip Çelebi, böylece dört buçuk yıl aradan sonra İstanbul'a dönmüştür.⁹⁵

Bu arada yirmi yaşında olan Kâtip Çelebi'nin, İstanbul'da kaldığı süre içinde hayatında bazı değişimlerin yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde Kadızade Mehmed Efendi'nin şöhretinin İstanbul'da nam saldığı ve Kâtip Çelebi'nin de Fatih Camii'ne giderek onun vaazlarını dinlemeye başladığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Hitabetinin çok iyi olduğunu eserlerinde dile getiren Çelebi, Kadızade'nin etkili sözlerinin tesirinde kaldığını ifade etmektedir. Ona göre Kadızade, sözleriyle halkı ilim tahsil etmeye çağıran ve kurtuluşun bunda olduğunu ifade eden bir vaizdi. Kadızade Mehmed Efendi'nin, kendisini ilim yolunda cesaretlendiren önemli bir kişi olduğunu belirterek "sanki o zaman, onun (Kâtip Çelebi'nin) gönlünü ele aldı, çalışıp öğrenme semtine çekip götürdü" demektedir.⁹⁶

Babasının da bu yöndeki gayretlerini de hatırlayan Kâtip Çelebi bunun üzerine daha önce gördüğü Arapça derslerini tekrar etmeye başlamıştır. Kadızade Mehmed Efendi'nin derslerine ve vaazlarına yaklaşık bir yıl devam eden Kâtip Çelebi aynı zamanda irab ve terkip gücünü de elde ettiğini bildirmiştir. İrab, Arapçada kelimenin sonunda değişen harf veya hareke; terkip ise ibare oluşturulacak şekilde kelimelerin yan yana getirilmesidir.⁹⁷

⁹² **Fezleke II**, s. 664; Hagen, **a.g.e.**, s. 37.

⁹³ **Fezleke II**, s. 664.

⁹⁴ **Fezleke II**, s. 665.

⁹⁵ **Mizânü'l Hakk**, s. 126; Hagen, **a.g.e.**, s. 38.

⁹⁶ **Mizanü'l Hakk**, s. 126.

⁹⁷ **Mizanü'l Hakk**, s. 126

Osmanlı ordusu İstanbul'daki kış molasından sonra Bağdat'ı tekrar almak için yola çıkmıştır. Bu orduda yer alan Kâtip Çelebi İstanbul'daki ilmi çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. İstanbul'dan hareket eden ordu Sadrazam Hüsrev Paşa komutasında Konya, Halep ve Diyarbakır üzerinden 17 Aralık 1629'da Musul'a varmıştır.⁹⁸ Kâtip Çelebi bu seferinde uğradığı şehirlerden Hemedan,⁹⁹ Gülânber Kalesi,¹⁰⁰ Hasanabad,¹⁰¹ Bîsütûn¹⁰² gibi şehirlerin canlı tasvirini kendi eseri olan *Cihânnümâ* ve *Fezleke*'de vermiştir.¹⁰³

Hagen, Kâtip Çelebi'nin Bisütûn Dağı'nın eteğindeki Darius Zafer Tapınağı'nı tasvir ederken hataya düştüğünü, yirmi metre uzaktaki Kral Peroz Tapınağı'nı tasvir ettiğini söylemiştir.¹⁰⁴ Kâtip Çelebi, katıldığı Bağdat seferi, muhasarası ve bu savaşın safhalarını¹⁰⁵ *Fezleke*'de ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır.¹⁰⁶ Kuşatmanın başarısız olması üzerine Osmanlı ordusu 12 Aralık 1630'da Musul'a çekilmek zorunda kalmıştır. Ordunun sefere ara vermesi ve sonrasında geri çağırılması üzerine Kâtip Çelebi de İstanbul'a dönmüştür.¹⁰⁷

Bu uzun ve meşakkatli yolculuktan sonra Kâtip Çelebi İstanbul'da tekrar Kadızade Mehmed Efendi'nin derslerine devam etmiştir. İstanbul'da kaldığı süre içinde adını vermediği bir tefsir kitabı ile *Şerh-i Mevâkıf*, *Dürer* ve *İhyâ'ı Ulûm* kitaplarını okumuştur.¹⁰⁸ Kadızade hareketinin temel esaslarını oluşturan kitaplardan biri olan Birgivi Mehmed Efendi'nin et-*Tarîkatü'l- Muhammediyye* kitabı da Kâtip Çelebi'nin bu süre içinde okuduğu kitaplar arasındadır.¹⁰⁹ Kâtip Çelebi, *Mizanü'l Hakk*'ta Kadızade ile ilgili detaylı bilgi vererek, onun bazı konularda halk ile çekişme içinde olduğunu, tasavvuf ehli insanlara hakaret ettiğini ve sözlerinde aşırı olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰

⁹⁸ Hagen, **a.g.e.**, s. 40.

⁹⁹ **Fezleke II**, s. 694-695.

¹⁰⁰ **Fezleke II**, s. 688.

¹⁰¹ **Fezleke II**, s. 693-694.

¹⁰² **Fezleke II**, s. 695.

¹⁰³ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 8; Gökyay, **a.g.md.**, s. 37.

¹⁰⁴ Gottfried Hagen, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁰⁵ **Fezleke II**, s. 701-702.

¹⁰⁶ Gökyay, **a.g.md.**, s. 37.

¹⁰⁷ Hagen, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁰⁸ **Mizanü'l Hakk**, s. 126.

¹⁰⁹ Hagen, **a.g.e.**, s. 43; Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 8.

¹¹⁰ **Mizanü'l Hakk**, s. 126.

İran Şahının Van'ı kuşatması haberi üzerine Osmanlı ordusu 21 Eylül 1633'te İran üzerine sefere çıkmıştır. Bu orduda yer alan Kâtip Çelebi İstanbul'daki öğrenim hayatına tekrar ara vermek zorunda kalmıştır.¹¹¹ İran'ın kuşatmayı kaldırması üzerine ordu Bağdat'ı almak üzere Halep'te kışlamıştır. Ordunun Halep'te kışlamasını fırsat bilen Kâtip Çelebi, 1634'te hac ibadetini yapmak amacıyla kutsal topraklara giderek Mekke ve Medine'yi ziyaret etmiştir. Hac farızasını yerine getiren Kâtip Çelebi, orduya tekrar katılmak üzere Diyarbakır'a varmıştır. Kışı Diyarbakır'da geçiren Çelebi, zamanın çoğunluğunu şehrin âlim ve bilginleriyle sohbet ederek geçirdiğini ve onlardan istifade ettiğini söylemiştir.¹¹²

Kâtip Çelebi'nin katıldığı son sefer bizzat padişah IV. Murat'ın serdarlık ettiği Revan seferi olmuştur. O, Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra ilk kez bir padişahın serdarlık ettiği bu seferi, ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Bu sefer aynı şekilde yaklaşık on yıllık ömrünü seferde geçiren Kâtip Çelebi'nin de son seferi olmuştur.¹¹³

Kâtip Çelebi, bu seferden sonra on yıl kadar ömrünü seferlerde geçirdiğini, birçok savaş ve olayları gördüğünü, hac farızasını yerine getirdiğini belirterek bundan sonraki ömrünü ilme adayacağını belirtmiştir. "Küçük cihattan büyük cihada" tabirini kullanarak Peygamber Efendimizin hadisi şerifine atıfta bulunan Kâtip Çelebi, ilimle uğraşmanın, bu yolda zahmet çekmenin daha büyük cihat olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴

1.1.4. İstanbul Yılları

Seferden sonraki yıllarını okuma, araştırma ve yazmaya adanmış Kâtip Çelebi'nin bu yoldaki teşvikinde etkili olan başka bir unsurun kendisine kalan miraslar olduğu anlaşılmaktadır. Mirasının çoğunluğu ile kitaplar alan Kâtip Çelebi, bu davranışı ile ilim yolunda her şeyini feda edebilen ender şahsiyetlerden biri olduğunu göstermiştir. O, yirmi sekiz yaşında annesini kaybettiğini ve annesinden kalan yüklü miktardaki mirasını kitaba yatırdığını zikretmiştir. Annesinden sonra vefat eden başka bir akrabasından da mirasının kendisine kaldığını, bu mirasın da büyük bir kısmını kitaba yatırdığını eserinde

¹¹¹ Hagen, a.g.e., s. 47.

¹¹² Mizanü'l Hakk, s. 128.

¹¹³ Fezleke II, s. 756-760.

¹¹⁴ Mizanü'l Hakk, s. 128.

belirtmiştir. Bu paranın diğer kısmıyla Fatih Camii ile Sultan Selim Camisi arasındaki evini tamir ettirdiğini ve evlendiğini bildirmiştir.¹¹⁵

Kâtip Çelebi'nin ilme olan merakı ve bu yoldaki azmi onu, IV. Murad'ın Bağdat seferine katılmaktan alıkoymuştur. Onun asıl ilme yoğunlaştığı yıllar bundan sonraki yıllar olmuştur. Daha çok tarih, tabakat¹¹⁶ ve vefayat¹¹⁷ türü kitapları okumayı seven Kâtip Çelebi, bundan önce de muhtemelen bu tarz kitapları okumuştur. Halep'te iken sahaflarda gördüğü kitapları İstanbul'a getirmişti.¹¹⁸

Kâtip Çelebi'nin ders aldığı ve kendisini faziletli ve engin bilgi sahibi diye zikrettiği âlimlerden biri A'rec Mustafa Efendi'dir. Nitekim derslerine devam ettiği hocalar arasında en iyi makamda gördüğü ve kendisinde derin iz bıraktığı kişi olarak A'rec Mustafa Efendi'den bahsetmektedir. Kâtip Çelebi'nin ifadesinden onun da kendisine özel ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.¹¹⁹

Kâtip Çelebi, 1639'dan sonra İstanbul'da devrin önde gelen isimlerin dersini takibe devam etmiştir. Bunlardan Ayasofya Dersiamı Kürd Abdullah Efendi'yi akli ve nakli ilimlerde çok ehil bir âlim olarak zikretmiştir.¹²⁰ Bunun dışında Arap dili ve edebiyatında mahir bir isim olan Süleymaniye Dersiamı Keçi Mehmed Efendi ile Ermenekli vaiz Veli Efendi ders aldığı hocalar arasında önemli iki isimdir. Kâtip Çelebi bu şekilde on yıl boyunca gece gündüz kendisini ilme vermiştir. Kendisini o derece ilme vermiştir ki ders çalışırken kendisinden geçtiğini ve bazı geceler güneş doğana kadar odasında mumun yandığını aktarmıştır.¹²¹

Kâtip Çelebi, yoğun bir ders alma aşamasından sonra 1644'ten sonra ders vermeye başlamıştır. Ders verirken bir taraftan da okuma, yazma, tercüme etme ve derleme gibi faaliyetlerine devam etmiştir. Kendisinin belirttiğine göre, sadece bir alanda değil, birçok

¹¹⁵ Fikret Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 8; Orhan Şaik Gökyay, **a.g.md.**, s. 37.

¹¹⁶ Tabakat: İslam kültüründe önemli yere sahip sahabe, tabiin, bilgin, âlim, edebiyatçı, şair, sanatkar ve sūfi gibi insanların hayatını ele alan biyografik eserlerdir. (İsmail Durmuş, "Tabakat" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Cilt 39, s. 288.)

¹¹⁷ Vefayat: Önceleri hadis âlimi ve râvilerinin vefat tarihleri anlamında kullanılan vefayat kelimesi daha sonra bu alandaki kişilerin ölüm tarihlerini bir araya getiren biyografik eserlerin adı olarak kullanılmıştır. (Mehmet Efendioğlu, "Vefayat" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Cilt 42, 2010, s. 603.)

¹¹⁸ Adıvar, **a.g.e.** s. 138.

¹¹⁹ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", **Kâtip Çelebi Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 6.

¹²⁰ Hagen, **a.g.e.**, s. 54; Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 9.

¹²¹ Gökyay, **a.g.e.**, s. 7.

alanla ilgilenen müellif Girit seferinden sonra coğrafya ve haritalarla ilgilenmeye başlamıştır. Kara ve deniz haritalarıyla ilgili eserleri incelemeye başlayan Kâtip Çelebi'nin bu alanda yazmış olduğu ilk eser *Müntehab-ı Bahriye*'dir. Kâtip Çelebi, aynı sene Mukabele Kaleminden de ayrılmıştır. Bunun sebebi ise baş halife ile aralarının açılmasıdır. Baş halifeye, yirmi sene hizmette bulunduğunu artık nöbet sırasının kendisine geldiğini söylemiştir. Baş halifenin ölünceye kadar bu görevi bırakmayacağını söylemesi üzerine görevinden istifa etmiştir.¹²²

1645 tarihinde görevinden istifa etmesi üzerine kitaplarla yalnız bir hayat yaşamaya başlayan Kâtip Çelebi bu arada öğrencilere ders vermeye ve eserlerini yazmaya devam etmiştir. Bu arada adını belirtmediği bir hastalığa yakalanan Çelebi, hastalığına çare aramak¹²³ ve ruhani yollardan kendisine şifa bulmak amacıyla tıp kitaplarını, bazı esma ve havas kitaplarını okuduğunu belirtmiştir.¹²⁴

Hastalıktan şifa bularak iyileşen Kâtip Çelebi bu süre içinde talebelerine *Şerh-i Eşkâl, er-Risâlü'tü'l- Muhammediyye* ve *Zic*'i okutmuştur. Bir talebesinin isteği üzerine *er-Risâlü'tü'l Muhammediyye*'ye bir şerh yazmış, ama talebesinin ölümü üzerine yarıda bırakmıştır. O, daha önce Arapça *Fezleke*'nin fihristi olan *Takvîmü't-tevârih* adlı eserini bu arada iki ay gibi kısa bir sürede tamamlamıştır.¹²⁵

Hacı Halife, 1058 yıllarının sonlarında ikinci halifelik görevine tekrar döndükten kısa bir süre sonra, baş halife hayatını kaybetmiştir. Kendisinin hakkı olmasına rağmen Veziriazam Sofu Mehmed Paşa baş halifelğe başkasını getirmiştir. Hacı Halife, bu durumu *Fezleke* adlı eserinde dile getirmiş, vezirazama bu yüzden çok ağır ithamlarda bulunmuştur.¹²⁶

Kâtip Çelebi, son eseri *Mizan*'da peygamberi rüyasında gördüğünü, bundan sonraki süreçte ömrünü fıkıh, tefsir ve hadis gibi şer'î ilimlere vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Haftada iki gün görevine giden Çelebi, diğer zamanlarını okuma, yazma ve ders vermeye ayırmıştır. Kâtip Çelebi'nin ölüm tarihi konusunda bazı ihtilaflar olsa da kabul edilen

¹²² *Mizanü'l Hakk*, s. 132.

¹²³ Said Öztürk, "Kâtip Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri", *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtip Çelebi*, Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar (ed.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012, s. 25.

¹²⁴ Gökyay, *a.g.e.*, s. 8.

¹²⁵ Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 10.

¹²⁶ Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 11.

tarih 6 Ekim 1657'dir. O günün sabahında kahvesini içerken aniden rahatsızlanarak hayatını kaybettiği ileri sürülmüştür.¹²⁷

1.1.5. Kâtip Çelebi'nin Eserleri

Osmanlı ilim ve kültür dünyasının önemli simalarından biri olan Kâtip Çelebi kırk sekiz yıl gibi kısa ömrüne birçok eseri sığdırdı. Eserleri İslam dünyasında ve batıda ilgiyle takip edilen Hacı Kalfa Osmanlı tarihinin en büyük bibliyografi ve coğrafyacısı,¹²⁸ bununla birlikte her alanda bilgiye sahip en önemli Osmanlı tarihçisi olarak gösterilmektedir.¹²⁹ Franz Babinger'in onu Osmanlı Suyutî'si olarak nitelediği, Naima'nın kendi tarihini yazarken birçok alıntıyı Kâtip Çelebi'nin eserinden yaptığı aktarılmaktadır.¹³⁰

Kâtip Çelebi tarih, coğrafya tarihi, biyografa vb. alanlarda birçok eser kaleme almış, bunun yanında tercüme ve derleme yoluyla da birçok eserin altına imza atmıştır. Hayatı ve eserleri doğulu ve batılı birçok yazar tarafından inceleme ve araştırma konusu olmuştur.¹³¹

Kâtip Çelebi, eserlerini yazarken İslam dünyasının yetiştirdiği birçok ilim insanının eserinden faydalanmakla birlikte batılı bilim adamlarının eserlerinde de istifade etmiştir.¹³² Eserlerini kaleme almadan önce uzun bir hazırlık aşamasından sonra olayları üstün zekâsıyla tahlil etmiştir. Bununla birlikte eserlerinde fazlaca örnek ve malzeme kullanan ve birçok kişiden faydalanan çok yönlü bir yazardır.

Telif, tercüme, yazma ve zeyl şeklinde birçok esere imza atmış olan Kâtip Çelebi'nin eserlerinin adı ve sayısı noktasında ilim dünyasında tam bir uzlaşma sağlanmamıştır. Bursalı Mehmet Tahir Efendi *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Kâtip Çelebi'nin yirmi eserini, Franz Babinger *Osmanlı Tarih ve Yazarları* adlı kitabında kronolojiye göre on beş eserini kaydetmiştir. Kâtip Çelebi üzerine çokça araştırması olan

Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi Hayatı- Şahsiyeti-Eserleri* adlı inceleme eserinde yirmi bir, Fikret Sarıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtip Çelebi* adlı eserinde tarih,

¹²⁷ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 12.

¹²⁸ Öztürk, a.g.m., s. 24.

¹²⁹ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Coşkun Üçok (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 215.

¹³⁰ Gökyay, a.g.e., s. 39.

¹³¹ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 13.

¹³² Öztürk, a.g.m., s. 24.

coğrafya, siyaset, antoloji, biyografi ve matematik alanında sınıflandırma yaparak on dokuz eseri sıralamıştır. Eserlerinin yazımı noktasında ufak farklılıklar olmakla beraber bu çalışmada, *Cihânnümâ* ile ilgili çok kıymetli çalışmaları olan Fikret Sarıcaoğlu'nun *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtip Çelebi* adlı eseri baz alınarak müellifin eserlerinin adlarını seçme yoluna gidilmiştir.

1. Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn

Bu eser Arapça, Türkçe ve Farsça eserlerin kaynakçası ve ilimler sözlüğü şeklinde kaleme alınmıştır. Kâtip Çelebi'nin, alfabetik olarak yazılmış¹³³ olan bu eseri için yirmi yıl materyal topladığı söylenmektedir. Birçok zeyil yaptığı bu eser, aynı zamanda onun en büyük yapıtıdır.¹³⁴ Bu eser üç yüz kadar ilmin konu ve gayelerini ele alıp bu alandaki bilgi ve tarifleri kapsamaktadır.¹³⁵ 14.500 kitap ve risale derç edilmiş olan bu eserde on bin civarında müellif ve şarih ismi bulunmaktadır.¹³⁶ Fuat Sezgin, abidevi bir eser olarak nitelediği bu kitabı, Osmanlıların XVII. yüzyıl bilim dünyasına yaptığı iki katkıdan biri olarak görmektedir. Diğer katkıyı ise *Cihânnümâ* olarak kaydetmektedir.¹³⁷

2. Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl

Arapça olarak alfabetik bir şekilde yazılmış tabakat kitabıdır.¹³⁸ Suyûtî'nin *Tahrîri'l-lübâb* adlı eserini model alan müellif, Müslümanların dışında bazı yazarları da kaleme almıştır.¹³⁹ Bu eser *Keşfü'z Zünun*'da ismi geçen yazarların indeksi şeklindedir. Kâtip Çelebi, bu eseri hazırlamak için yüzden fazla eser kullandığını zikretmiştir.¹⁴⁰

¹³³ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 15.

¹³⁴ Babinger, a.g.e., s. 218.

¹³⁵ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, Cilt 3, İstanbul: Meral Yayınevi, 1975, s. 88.

¹³⁶ Gökyay, a.g.e., s. 78

¹³⁷ Fuat Sezgin, *Kâtip Çelebi'nin Kitâb-ı Cihânnümâ'sı ve Coğrafya Tarihindeki Yeri*, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2015, s. 5.

¹³⁸ Mehmet Tahir Efendi, a.g.e., s. 88; Öztürk, a.g.m., s. 29

¹³⁹ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 15.

¹⁴⁰ Gökyay, a.g.e., s. 57.

3. Müntehab-ı Bahriyye

Kâtip Çelebi'nin, Girit seferi ile coğrafya ve haritalara ilgi duyduğu daha önce ifade edilmişti. Bu alanla ilgili eserleri inceledikten sonra Pirî Reis'in *Kitâb-ı Bahriye* kitabını model alıp bu eseri yazmıştır.¹⁴¹

4. Levâmi'ü'n-nûr fî zulmeti Atlas Minör

Kâtip Çelebi'nin, 1654'te Mehmed İhlasi'nin yardımıyla Gerardus Mercator'un *Atlas Minor*'undan tercüme etmiş olduğu bu eser o döneme kadar bu alanda yazılmış kitaplar içinde en iyi coğrafya eseri olarak kabul edilmektedir.¹⁴² Dünya ülkelerinin coğrafyası ve tarihinin ele alındığı bu eserde, halkların sosyal ve dini özellikleri de anlatılmıştır. İçinde birçok haritanın bulunduğu bu eser¹⁴³ Kâtip Çelebi'nin coğrafya alanındaki ikinci önemli eseridir.¹⁴⁴

İkinci edisyon *Cihânnümâ*'ya kaynak oluşturmak amacıyla tercüme edilen bu eserde Osmanlı Devleti'nin padişahları, fetihleri ve ordusuyla ilgili bilgiler de yer almaktaydı. Genellikle aktarma yolunu tercih eden Kâtip Çelebi, bazı yerlerde açıklamalarda bulunmuş, yer yer doğru olmayan bilgilerin yanına kenar notları düşmüştür. Genellikle müdahale etmekten kaçındığı bu eserde Mercator'un gözünden o dönemde Avrupalıların Osmanlı'ya bakış açısı görülmektedir.¹⁴⁵

5. Tuhfetü'l-kibar fî esfâri'l-bihâr

Deniz seferleri hakkında büyüklere armağan anlamına gelen bu eser mukaddime, sonuç ve iki bölümden oluşmaktadır. Osmanlı deniz tarihi coğrafyasının temel yapıtlarından biri¹⁴⁶ olan bu eserin telifinde Girit'in uzun süre alınmamasının etkisi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde denizlerdeki başarısızlığı ve bu alandaki eksiklikleri Kâtip Çelebi'yi böyle bir eser yazmaya sevk ettiği

¹⁴¹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 16. Kâtip Çelebi'nin bu eseri de yayımlanmıştır. Kâtip Çelebi, **Müntehab-ı Bahriyye-(Akdeniz ve Ege'nin Tarihi Coğrafyası 1645-1646)**, Fikret Sarıcaoğlu (hzl.), İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı, 2019.

¹⁴² Bursalı Mehmet Tahir Efendi, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁴³ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁴⁴ Gökyay, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁴⁵ Bu eser üzerine Ahmet Üstüner metin ve değerlendirme şeklinde doktora tezi hazırlamıştır. Eserin müellif hattı Nuruosmaniye nüshasını transkribe ederek günümüz literatürüne kazandırmıştır. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Üstüner, "*Levâmi'ü'n-nur (Metin-Değerlendirme)*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, 2017.

¹⁴⁶ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 17.

anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Müellifin, bu eseri Osmanlı Devleti'nin 1656 yılında deniz filosunu yenilenmesinden sonra kaleme aldığından söz edilmektedir.¹⁴⁸ Bu eser İdris Bostan tarafından transkribe edilip yayımlanmıştır.¹⁴⁹

6. Fezleketü akvâli'l-ahyâr fî ilmi't-târîh ve'l-ahbâr

Kâtip Çelebi'nin tarih alanında kaleme aldığı ilk eserdir.¹⁵⁰ 1641 yılında dünya tarihi şeklinde Arapça kaleme alınan bu eserdeki olaylar, yaratılıştan yazarın yaşadığı döneme kadar olan dönemleri kapsamaktadır. Mustafa Cenabi'nin eserinden muhtasar bir şekilde alınan seksen iki hükümdarın hayatı bu eserde yüz elliye çıkarıldığı belirtilmektedir.¹⁵¹ Kısa İslam Tarihi şeklinde yazılmış olan bu eser, Kâtip Çelebi'nin tarih ve tarihçilikle ilgili görüşleri ve kaynakçası nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.¹⁵²

7. Fezleke¹⁵³

Türkçe telif edilmiş olan bu eser 1592 ve 1665 yılları arasındaki Osmanlı döneminin tarihi olaylarını ele almıştır. Klasik İslam tarih yazıcılığı örnek alınarak kaleme alınmış ve olaylar yıllara göre kronolojik bir şekilde sıralanmıştır.¹⁵⁴ Bu zaman içinde çok değerli bilgilere sahip olan bu eserde yazar, o yıl içinde ölen önemli devlet adamlarını ve âlimlerini de kaleme almıştır.¹⁵⁵

8. İrşâdü'l-hayârâ ilâ târîhi'l-Yunan ve'r-Rum ve'n-Nasârâ¹⁵⁶

İslam Dünyasında Avrupa ülkeleri ve toplumları hakkında oluşmuş yanlış bilgileri düzeltmek ve bu yargıları kırmak amacıyla kaleme alınmıştır. Bazı Avrupa ülkelerinin

¹⁴⁷ Gökyay, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁴⁸ Babinger, **a.g.e.**, s. 222.

¹⁴⁹ Kâtip Çelebi, **Tuhfetü'l-kibar fî esfâri'l-bihâr**, İdris Bostan (hzl.), Ankara: T.C. Denizcilik Müsteşarlığı, 2008.

¹⁵⁰ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁵¹ Babinger, **a.g.e.**, s. 215

¹⁵² Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁵³ Zeyneb Aycibin, Kâtip Çelebi'nin bu eseri üzerine doktora tezi hazırlayarak transkribe etmiştir. Bu eser daha sonra iki cilt halinde yayımlanmıştır.

¹⁵⁴ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁵⁵ Babinger, **a.g.e.**, s. 221.

¹⁵⁶ Kâtip Çelebi'nin bu eseri Bilal Yurtoğlu tarafından *Kâtip Çelebi'nin Yunan Roma ve Hristiyan Tarihi Hakkındaki Risalesi* adıyla yayımlanmıştır. Kâtip Çelebi, **İrşâdü'l-hayârâ ilâ târîhi'l-Yunan ve'r-Rum ve'n-Nasârâ**, Bilal Yurtoğlu (hzl.), İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi, 2012.

siyasi ve dini özellikleri,¹⁵⁷ hükümdarların adetleri ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin tanıtıldığı küçük bir eserdir.¹⁵⁸

9. Târîh-i Covannes Karyonis¹⁵⁹

Kâtip Çelebi, Johann Carion'un Dünya Tarihi kitabının tercümesi şeklinde olan bu eseri, Mehmed İhlasi'nin yardımıyla tercüme etmiştir. Çelebi, *Mizanü'l Hakk*'ta bu eseri *Firengi Tarihi* adıyla zikretmiştir.¹⁶⁰

10. Revnâku's-saltana veya Târihi Kostantiniyye ve Kayâsıra¹⁶¹

Bizans tarihçilerinin (Ioannes Zonaras, Niketas Khoniates, Nikephoros Gregoras ve Laonicus Chalcondyles) çalışmalarını bir araya getirerek tercüme etmiştir.¹⁶² İslamiyet'in ortaya çıkışı, Bulgar Devleti, Selçuklular, Bizans Devleti ve İstanbul Tarihi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden bu eser araştırmacılar için kaynak niteliğini taşımaktadır.¹⁶³

11. Takvîmü't-tevârîh

Hz. Âdem'den 1648 yılına kadarki tarihi olayların kronolojik bir şekilde sıralandığı bu eser, Osmanlılarda ilk kronoloji örneği kabul edilen vefayatname türünün de ilkidir.¹⁶⁴ Giriş kısmı ile bazı eklemeler Türkçe, kullanılan cetveller ise Farsçadır.¹⁶⁵ Hem doğuda hem de batıda ilgi çekip değişik dillere tercüme edilen bu eser İbrahim Müteferrika tarafından bazı zeyiller eklenerek matbaa da bastırılmıştır.¹⁶⁶

12. Düstûru'l-amel li-islâhi'l-halel¹⁶⁷

Devletin ekonomik açığını gidermek ve bu sorunlara çözüm bulmak amacıyla 1656'da toplanmış olan divana Kâtip Çelebi de katılmıştır. Devletin bu durumundan

¹⁵⁷ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 18.

¹⁵⁸ Öztürk, a.g.m., s. 31.

¹⁵⁹ Kâtip Çelebi'nin bu eseri İbrahim Solak tarafından Târih-i Frengi Tercümesi adıyla çevrilerek yayımlanmıştır. Kâtip Çelebi, **Târih-i Frengi Tercümesi**, İbrahim Solak (çev.), Konya: Palet Yayınları, 2010.

¹⁶⁰ Gökyay, a.g.e., s. 55.

¹⁶¹ Bu eser 2009 yılında İbrahim Solak tarafından transkribe edilip tıpkıbasımı yayımlanmıştır. Kâtip Çelebi, **Tarih-i Kostantiniyye ve Kayasıra**, İbrahim Solak (hzl.), İstanbul: Gençlik Kitabevi, 2009.

¹⁶² Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 20.

¹⁶³ Gökyay, a.g.e., s. 56.

¹⁶⁴ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 20.

¹⁶⁵ Babinger, a.g.e., s. 216.

¹⁶⁶ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, a.g.e., s. 88; Öztürk, a.g.m., s. 30.

¹⁶⁷ Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-amel li-islâhi'l-halel* adlı bu eseri Ensar Köse tarafından Siyaset Nazariyesi adıyla yayımlanmıştır. Kâtip Çelebi, **Siyaset Nazariyesi- Düsturu'l-amal li Islahi'l-halel**, Ensar Köse (hzl.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.

etkilenen yazar, sorumluluk bilinci çerçevesinde bu eseri bir mukaddime, üç fasıl ve bir sonuçtan oluşacak şekilde kaleme almıştır. Tarihe vakıf, ömrü ilimde ve seferde geçmiş, bu konuda ciddi tecrübeye sahip Kâtip Çelebi,¹⁶⁸ bu eseri ıslahatname tarzında yazmıştır. Bu çalışmada devletin alması gereken tedbirleri tahlil edip başlıklar halinde kaleme almıştır. Padişahın da eline geçen bu eser ıslahat yazarlarına da örnek olmuştur.¹⁶⁹

13. İlhâmü'l-mukaddes min feyzi'l-akdes

Kâtip Çelebi'nin dönemin Şeyhülislamı Bahâî Efendi'ye (ö. 1654) yönelttiği soru ve cevaplarından oluşan bir eserdir.¹⁷⁰ Cevapları fetva formuyla kaleme alan müellif, bu makamda olanların astronomi ve matematik ilimlerini bilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷¹

14. Mîzânü'l-hakk fî ihtiyâri'l-ehakk

Kâtip Çelebi, bu eserinde çağının önemli bazı meseleleri ve tartışmalarını konu edinmiştir. Akli ilimlerin önemini vurgulayan müellif bu eserde hayatıyla ilgili bazı bilgileri de kaydetmiştir. Çağının tartışmalı meselelerini kaleme alan yazar bu konuda öğüt ve tavsiyelerde de bulunmuştur. Kâtip Çelebi'nin düşünce dünyasına da şahitlik eden bu eser aynı zamanda müellifin kaleme almış olduğu son eserdir.¹⁷² Yazar bu eseriyle kendi dönemindeki tartışmalı konuların ve kuru kavgaların önüne geçmek istemiştir.¹⁷³

15. Muhammediye Şerhi

Talebesi Mevlâna Mahmut'un ricası üzerine¹⁷⁴ Ali Kuşçu'nun (ö.1474) *er-Riaseltü'l- Muhammediyye fî'l-hisab* adlı eserinden kelime ve cümleler alarak yazmış olduğu, ama talebesinin ölmesi üzerine yarım bıraktığı bir eserdir.¹⁷⁵ Bu yazmanın kaybolduğu düşünülmektedir.¹⁷⁶ Kâtip Çelebi'nin böyle bir eser yazdığını tercüme-i halinden ve Şehri-Zâde'nin *Nev-Peydâ*'sından anlamaktayız.¹⁷⁷

¹⁶⁸ Gökyay, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁶⁹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁷⁰ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, **a.g.e.**, s. 88; Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁷¹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁷² Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁷³ Gökyay, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁷⁴ Gökyay, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁷⁵ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁷⁶ Öztürk, **a.g.m.**, s. 31.

¹⁷⁷ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, **a.g.e.**, s. 89.

16. Cami' u'l-mütûn min celili'l-fünûn

Kâtip Çelebi'nin okuttuğu eserlerin şerh ve özetlerini içeren bir eserdir.¹⁷⁸ Her ilmi bir ana metin halinde esas olarak yazan müellif tetimme ve tezyil şeklinde eklemeler yapmıştır.¹⁷⁹

17. Dürer-i münteşire ve gurer-i münteşire

Kâtip Çelebi biyografik eserini meydana getirmek için okuduğu tabakat ve vefayat eserlerini incelerken¹⁸⁰ ve eserlerine malzeme toplarken aldığı notları içeren bir eserdir. Coğunluğu Arapça olarak kaleme alınan bu eserin bir kısmı Türkçe olarak yazılmıştır.¹⁸¹

18. Tuhfetü'l-ahyâr fi'l-hikem ve'l-emsal ve'l-eş'âr

Çeşitli konularda yararlı ve merak edilen bilgi, fıkra, şiir ve bazı meselelerde alınan notları ihtiva eden, Arapça¹⁸² ve edebi bir şekilde yazılmış bir kitaptır.¹⁸³

19. Kitâb-ı Cihânnümâ

Kâtip Çelebi'nin coğrafya alanında yazmış olduğu en önemli eseridir. Kâtip Çelebi *Cihânnümâ*'yı iki kez yazmaya teşebbüs etse de bunu tamamlayamamıştır. Birincisinde kaynak yetersizliğinden dolayı yarıda bırakmış, ikincisinde de tamamlamaya ömrü yetmemiştir.¹⁸⁴ Eksik kalan kısımlarına yapılan eklerle birlikte İbrahim Müteferrika bu eseri 1732 yılında matbaada bastırmıştır.

Kâtip Çelebi'nin bunların dışında nüshası bulunmayan bazı eserleri de vardır. Kâtip Çelebi'nin hayatını anlattığı kitaplardan öğrenilen bu eserler *Kânûn-nâme*, *Tefsîri Kadı Beyzâvî Şerhi*, *Recmü'r-Racîm bi's-Sin ve'l-Cin* ve *Tütûn Risâlesi*'dir.¹⁸⁵

¹⁷⁸ Gökyay, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁷⁹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁸⁰ Gökyay, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁸¹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁸² Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁸³ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁸⁴ Orhan Şaik Gökyay, "Cihannümâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 541.

¹⁸⁵ Ahmet Üstüner, **a.g.t.**, s. 39-40.

1.2. KİTÂB-I CİHÂNNÜMÂ

1.2.1. Kitâb-ı Cihânnümâ'nın Yazılışı

Başta tarih olmak üzere birçok alanla ilgilenen Kâtip Çelebi'nin coğrafya ilmine merak duyması 1645'teki Girit seferi yıllarına denk gelmektedir. Coğrafya bilgisinin kişiler ve devlet yöneticileri için gerekli olduğuna inanan Kâtip Çelebi, tarih ve siyer kitaplarını incelediğini, sadece bunlarla yetinmenin doğru olmadığını ifade ederek *Kuran-ı Kerim*'de geçen “Onlar semanın ve arzın mülkiyet ve tasarrufuna hiç bakmadılar mı?”¹⁸⁶ ayetinin astronomiye, “Yeryüzünde gezin dolaşın, Allah'ın rahmet eserleri üzerinde tefekkür edin”¹⁸⁷ ayetinin ise coğrafya kitaplarını incelemeye sevk ettiğini ifade etmektedir.¹⁸⁸

Fuat Sezgin, bu ilginin başka bir sebebi olarak, Osmanlı ordusunda çok önemli görevde yer alan babasının yanında işe başlaması, Anadolu'nun doğusuna, İran ve Irak seferlerine katılmasının onda bıraktığı etkiyi de görmektedir.¹⁸⁹

Kâtip Çelebi, eserlerinde *Cihânnümâ*'yı iki ayrı şekilde yazdığını belirtmiştir. Birinci edisyon *Cihânnümâ*'da Müslüman yazarların yazmış olduğu Mesalikü'l Memâlik (Ülkelerin Yolları) tarzı coğrafya ile ilgili yazılmış kitapları model almıştır.¹⁹⁰ Bunu dünya coğrafyası şeklinde düşünen Kâtip Çelebi, Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerden yararlanarak bu kitabın giriş ve birinci kısmını bitirdikten sonra dördüncü iklime geldiğinde, Atlas Okyanusu adalarından İngiltere, İrlanda ve İzlanda adalarıyla ilgili kısımda kaynak bulmakta sıkıntı çekmiş bu yüzden eserini yarıda bırakmıştır.¹⁹¹ Müellifin hem karışık hem de yetersiz bulduğu için yarıda bıraktığı ilk edisyon *Cihânnümâ*'nın tam bir metni bize intikal etmemiştir. Ama baş tarafı eksik olan bazı nüshalar Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde bulunmaktadır.¹⁹²

¹⁸⁶ Araf 185.

¹⁸⁷ Ankebut 20.

¹⁸⁸ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 27.

¹⁸⁹ Fuat Sezgin, *Kâtip Çelebi'nin Kitâb-ı Cihânnümâ'sı ve Coğrafya Tarihindeki Yeri*, s. 6.

¹⁹⁰ Hamit Sadi Selen, “Cihânnümâ”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 123.

¹⁹¹ *Cihânnümâ*, s. 9; H. Hüsnü Koyunluoğlu, “Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Eklemeler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, sayı 2, Diyarbakır, 2007, s. 152-153.

¹⁹² Selen, a.g.e., s. 123.

Eserini yarıda bıraktıktan sonra doğu ve batı kaynaklardan yararlanarak yeniden yazdığı ve tamamlamaya ömrünün yetmediğı diğeri ise İkinci edisyon *Cihânnümâ* olarak adlandırılmaktadır. Kâtip Çelebi, Batıda bu alandaki çalışmalardan Avraham Ortellius'un coğrafya kitabının tercümesini beklerken, Karaçelebizâde Mehmed Efendi'nin terekesinden Gerhard Mercator-J. Hondius'un *Atlas Minor*'unu elde etmiştir. Tercüme işini ise yeni tanıştığı arkadaşı Şeyh Mehmed İhlasi ile yapmaya başlayan Kâtip Çelebi *Atlas Minor*'un üçte ikisini *Levâmmu'n-nûr* adıyla Türkçeye çevirdikten sonra *İkinci Cihânnümâ*'yı yazmaya başlamıştır.¹⁹³

İbrahim Müteferrika, matbu *Cihânnümâ*'da Kâtip Çelebi'nin yüzeysel olarak bahsettiğı Mehmet İhlasi hakkında yayımcının eki şeklinde detaylı bilgi vermektedir. Müteferrika, bu şahsı coğrafya ilminde Kâtip Çelebi'nin hocası, Latince yazılmış kitapların tercümesinde ise ustası olarak tanıtmaktadır. Ayrıca onun İslam dinini kabul etmesiyle ilgili malumat da aktarmaktadır.¹⁹⁴

Eserine ilk önce *Cihânnümâ fi fenn-i coğrafya* ismini vermeyi düşünen Kâtip Çelebi, daha sonra¹⁹⁵ cihanı gösteren anlamına gelen *Cihânnümâ* adını vermeyi uygun görmüştür. Bu kelimenin Latince kelime karşılığı cosmoramadır. Bu eserine harita çizimleriyle başlayan Kâtip Çelebi bu alanla ilgili birçok kitabı incelemiştir. Batının bu alanda çok ileri olduğunu görünce bu açığı kapatmak için eserini kaleme aldığını belirtmiştir.¹⁹⁶

Dünyaca ünlü bilim tarihçisi Fuat Sezgin, Kâtip Çelebi'nin Avrupa eserlerine hayran kalmasını eleştirmektedir. Kâtip Çelebi'nin çalışkanlığına ve emeğine saygı duyduğunu; ama Avrupalılara karşı aşağılık kompleksi içinde olduğunu dile getirmektedir.¹⁹⁷ Sezgin, Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'yı telif ederken, İstanbul'a gelen Mehmed İhlasi ile tanıştıktan sonra Avrupa eserlerini tercüme etmeye başladığını ifade etmektedir. O, haritaları olan Mercator'u, akıllı, çalışkan biri olarak nitelemekle birlikte bu yazarın Orta Asya'daki harita ve coğrafya bilgilerini Müslümanlardan öğrendiğini iddia etmektedir. Bu bilgiyi coğrafya ilmiyle uğraştıktan sekiz on sene sonra öğrendiğini,

¹⁹³ *Cihânnümâ*, s. 9; Orhan Şaik Gökyay, **a.g.md.**, s. 541.

¹⁹⁴ *Cihânnümâ*, s. 10. Daha geniş bilgi için bkz.

¹⁹⁵ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁹⁶ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁹⁷ Fuat Sezgin, **Bilim Tarihi Sohbetleri**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018, s. 52.

bu konuda makale yazmasına rağmen üzerinden yedi sene geçmesine rağmen bir itirazın gelmediğini aktarmaktadır.¹⁹⁸

Müslümanların her alanda ileri olmasına rağmen Avrupalılar gibi enlem ve boylamlara dayanarak harita çizmemesini yadırgayan Fuat Sezgin, bu durumu büyük ölçüde kaybolan ve yarım yamalak yapılan haritalara bağlamıştır. Bu yüzden kartografya tarihinde, genellikle Yunanlıların ve XV. yüzyıldan sonra Avrupalıların etkisinin olduğunu söylemiştir.¹⁹⁹

Fuat Sezgin, bununla birlikte *Kâtip Çelebi'nin Kitâb-ı Cihânnümâ'sı ve Coğrafya Tarihindeki Yeri* adlı esere bir önsöz yazarak *Cihânnümâ'nın* coğrafya ve kartografya tarihindeki yerini belirlemek amacıyla analiz yapmıştır.²⁰⁰

Mukaddime ve iki ana bölümden oluşan *Cihânnümâ*'da, Kâtip Çelebi öncelikle bu eserinin yazılış sebebini ve önemini anlatmaktadır. Ardından mukaddimeye geçen müellif, bu kısmı emir şeklinde on dört bölüm halinde ele almaktadır.²⁰¹ Mukaddimede yer alan bu bölümler şu konuları içermektedir:

1. *Cihânnümâ'nın* kaynakları
2. Coğrafyanın tanımı ve kısımları
3. Coğrafya biliminin amacı ve faydaları
4. Dünyanın küre olması
5. Felekler ve unsurların durumu
6. Yerkürede var olan daireler ve kutuplar
7. Dairelerin kısımlara ayrılması
8. Örfi ve hakiki iklimler
9. Yerkürenin enlem ve boylamlara ayrılması
10. Mesafeler ve ölçüm araçlarının durumu

¹⁹⁸ Sezgin, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁹⁹ Sezgin, **a.g.e.**, s. 117.

²⁰⁰ Sezgin, **Kâtip Çelebi'nin Kitâb-ı Cihânnümâ'sı ve Coğrafya Tarihindeki Yeri**. Daha geniş bilgi için bkz.

²⁰¹ Selen, **a.g.e.**, s. 126.

11. Yön ve rüzgârlar
12. Kara ve deniz haritaları
13. Kara haritalarının yapılmasındaki güçlükler
14. Memleket ve şehir adlarının fihristi²⁰²

Kâtip Çelebi'nin eserleri incelendiğinde, dünyanın yuvarlaklığı konusunda Batlamyus'un teorisini kabul ettiği görülmektedir. Araştırmacılar, O'nun “*dünyanın kâinatın merkezi olduğu*” görüşünü benimsemesini Kopernik sisteminden haberdar olmaması veya ulaştığı kaynaklarda bu bilginin yer almaması şeklinde yorumlamaktadırlar.²⁰³ Bununla birlikte Mehmed İhlasi'nin Müslüman olmadan önce Katolik Kilisesine mensup bir Hristiyan olması ve kilisenin kaynaklarında böyle bir bilginin olmaması nedeniyle bunu dile getirmediği de zikredilen iddialar arasındadır.

Kitâb-ı Cihânnümâ'da birinci bölüm on bir fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda yeryüzü, denizler ve karalarla ilgili genel bilgiler verilirken, ikinci fasılda sulardan bahsedilmektedir. Sular kısmında ise denizler kapsamında; denizlerin oluşu, derinliği, kısımları, akıntılar, med cezir, med cezirin faydaları, kıyıları, fırtına ve tayfunlar, denizlerde tuzluluk, deniz seferleri ve mevsimler hakkında bilgi verilmektedir.²⁰⁴ Bu bölümde ayrıca Avrupa tarihinde önemli gelişmelere etkisi olan pusula ve mıknatısa değinen Kâtip Çelebi, coğrafi keşiflerin önemli isimlerinden C. Colombus, V. De Gama ve Magellan'dan da söz etmektedir.²⁰⁵

Karalar kısmında ise fasıllar halinde sırasıyla yerin bölümleri, Avrupa Kıtası, Afrika Kıtası, Asya Kıtası, Amerika kıtaları, Kuzey ve Güney Kutbu, memleketlerin burçlar ve feleklere göre sahip olduğu özellikler ile dünya dinleri hakkında genel bilgiler verilmektedir.²⁰⁶

İkinci bölümde, bu eserin asıl konusunu teşkil eden memleketleri(iklimleri) açıklamaya geçmektedir. Burada doğu ve batı kaynaklarından yararlanarak memleketler hakkında detaylı bilgiler veren Kâtip Çelebi, birinci edisyon *Cihânnümâ*'dan farklı olarak

²⁰² Selen, a.g.e., s. 126.

²⁰³ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 32.

²⁰⁴ Selen, a.g.e., s. 127.

²⁰⁵ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 32.

²⁰⁶ Selen, a.g.e., s. 127.

memleketleri Batı'dan yani Aksa-yı Garb'tan (Endülüs))'ten değil, Doğu'dan başlatmaktadır.²⁰⁷ Kâtip Çelebi'nin Doğu olarak söz ettiği ve memleketleri anlatmaya başladığı ilk yer Japonya adalarıdır.

Japonya adalarından sonra memleketleri sırayla ele alan Kâtip Çelebi, kırkinci fasılda Van, Çıldır, Erzurum, Diyarbakir, Halep, Şam, Bağdat, Basra, Şehrizul, Rakka, Maraş, Sivas, Anadolu, Trabzon ve Kars eyaletlerini açıklayacağını dile getirmesine rağmen²⁰⁸ bu memleketlerden sadece Van eyaleti hakkında bilgi vermiştir. Van eyaletine bağlı yerleşim yerlerini sırayla ele alan müellifin anlatımı İbrahim Müteferrika'ya göre Hizan'da son bulmaktadır. Eserin bundan sonraki kısmı Kâtip Çelebi'den yetmiş beş sene sonra Osmanlı matbaasının da kurucusu olan İbrahim Müteferrika'nın eklemeleriyle tamamlanmıştır. Müteferrika, *Cihânnümâ*'nın kalan kısımlarını Kâtip Çelebi'nin üslubu üzerine Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin *Coğrafya-i Kebîr* adlı eserinden faydalanarak tamamladığını belirtmiştir.²⁰⁹

Sarıcaoğlu, Müteferrika'nın *Cihânnümâ* eserini neşrettiğinde, ikinci telif Topkapı Sarayı'ndaki Revan müsveddesini temel aldığını belirtmektedir. Aynı şekilde, Basmacı İbrahim'in 422. sayfadan sonra eklemeler yaptığını belirtmesine rağmen durumun böyle olmadığını ifade etmektedir.²¹⁰ Ona göre, Müteferrika'nın müsveddesindeki Sökmânebâd şehrinin anlatımından sonraki kısımlarda, harici ellerin ilave ettiği şerhler bulunmaktadır.²¹¹ Hoşab, Çölemerik, Elbak ve yakınındaki kaleler ile Üstün ve Hizan'ın anlatımı Ebûbekir b. Behram ed-Dımaşkî'nin haşiyeleri olan eklemelerdir.²¹²

Coğrafya ilmine birçok yenilik getiren Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ* eseriyle, coğrafya ve kartografya arasında bir ilişki kurarak bu alana katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde Kâtip Çelebi'ye kadar deniz kitapları, yol haritaları gibi kılavuz niteliğinde bazı eserler, orijinal nitelikte olsa da²¹³ O, bunları yeterli görmeyerek Avrupa'da ortaya çıkmış olan Merkator haritalarını kullanmanın gerekliliğine inanmıştır.

²⁰⁷ Selen, a.g.e., s. 127.

²⁰⁸ *Cihânnümâ*, s. 410.

²⁰⁹ *Cihânnümâ*, s. 422.

²¹⁰ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 47.

²¹¹ Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 48.

²¹² Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 38.

²¹³ Selen, a.g.e., s. 130.

Bu inanç doğrultusunda eserini atlas şeklinde düşünüp, haritalarla zenginleştirmeyi isteyen Kâtip Çelebi, ömrünün kifayet etmemesi üzerine bu arzusunu yerine getirememiştir.²¹⁴ Bu isteği kendisinden epey zaman sonra, İbrahim Müteferrika tarafından *Cihânnümâ* basılırken yerine getirilmiştir. Basmacı İbrahim olarak da bilinen Müteferrika, bu eseri matbaada bastırırken buna hassasiyet gösterip birçok haritayla donatmıştır. Müteferrika, kendi hattında bulunan kırk dört harita ve yirmi yedi şema ile bu eserin basılmasına kaynaklık etmiştir. Matbu nüshada, toplamda elli civarında harita bulunmaktadır.²¹⁵

Birinci edisyon *Cihânnümâ*'da Batlamyus coğrafyasına dayanarak eserini kaleme alan Kâtip Çelebi, bununla birlikte doğuluların bu alandaki kaynaklarını ve özellikle Ebü'l Fidâ'nın *Takvimü'l Büldan*'ını temel almıştır. Burada, memleketleri yedi iklime ayıran müellif,²¹⁶ ikinci edisyon *Cihânnümâ*'da önceki yazdıkları ile İslam coğrafyacılarının yazdıklarından farklı olarak yeryüzünü ilk kez kıtalara ayırmıştır. Memleketlerin özelliklerini de bu taksime göre yapan müellif, bir de her kıtanın haritasını bizzat kendisi çizmiştir.²¹⁷ Kâtip Çelebi, kıta taksiminden sonra ülkelerin boylam ve enlemleri, ülke adının kökeni, ülkeyle ilgili mitolojik hikâyeleri işledikten sonra o ülkenin komşuları, idari yapılanması, ülke halkının özellikleri, adetleri, o ülkeye bağlı olan şehirleri, dağları, nehirleri, yolları ve dini inançları ele almıştır. Bunlarla birlikte bu eserde devlet yönetimi, idareciler, o ülkede kurulmuş devletler, bu devletlerin tarihi, kurucusu, mühim şahsiyetleri ve önemli savaşlarla ilgili malumat vermiştir.²¹⁸

Kâtip Çelebi'nin Eski Yunan ve Müslüman coğrafyacılar arasında var olan riyazi ve ülkeler coğrafyası arasındaki bağımsız durumu bir kenara bırakarak bu iki dal arasında sıkı bir ilişki kurması bu alana getirdiği başka bir yenilik olarak zikredilebilir. Müellif, bu iki bilim arasındaki ilişkiyi coğrafya ve tarih arasındaki münasebete benzetmektedir.²¹⁹

O, coğrafya âlimlerinin sadece ülkelerin durumunu anlatmakla yetinmemesi, aynı zamanda bunların adetlerini, yönetimlerini, idare şekillerini açıklaması gerektiğini de ifade etmiştir. Bir ressam nasıl ki sadece cisim ile uğraşp tavır, hareket ve tenasüp

²¹⁴ Selen, **a.g.e.**, s. 131.

²¹⁵ Hagen, **a.g.e.**, s. 287.

²¹⁶ Selen, **a.g.e.**, s. 132.

²¹⁷ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 32; Selen, **a.g.e.**, s. 132.

²¹⁸ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 33.

²¹⁹ Selen, **a.g.e.**, s. 132.

güzelliğine dikkat etmediğinde büyük bir kusur işlerse coğrafyacı da sadece mekân ile ilgilenirse büyük bir kusur işlemiştir. Yalnız mekânı açıklayan coğrafya ilmini, çıplak ölüyü resmeden bir ressama benzetmiştir. Bu yüzden bir memleketi tasvir ederken hükûmet tarzı gibi hususları takdim ettiğini, dolayısıyla bir memleket hakkında bilgi edinmek isteyenlerin onun kitabından istifade etmesini istemiştir.²²⁰

1.2.2. Cihânnümâ'nın Neşri ve İbrahim Müteferrika

Osmanlı matbaasının ilk kurucusu olan İbrahim Müteferrika, yazarlık ve tercüme faaliyetlerinde bulunmanın yanında devlet adamlığı ve coğrafyacı kimliğiyle de tanınmaktadır.²²¹ XVIII. yüzyıl Osmanlı aydınlanması ve ıslahat hareketleri içinde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dan sonra ikinci isim olarak ön plana çıkan İbrahim Müteferrika,²²² Erdel'in Koloszvar şehrinde dünyaya geldi. Asıl adı ve ailesi hakkında kesin bir bilgi olmayan Müteferrika'nın doğum tarihi 1670 ile 1674 arası yıllar olarak tahmin edilmektedir.²²³ İmre Tökeli isyanından sonra Osmanlı himayesine girip Müslüman olduğu görüşü kabul görmektedir.²²⁴

İbrahim Müteferrika, öncülük ettiği matbaanın önemli bir eseri olarak 3 Temmuz 1732 yılında *Cihânnümâ*'yı bastırmıştır.²²⁵ Müteferrika bu eseri basmak için belli bir hazırlık aşamasından sonra kendisi de Kâtip Çelebi'nin kaldığı yerden eklemelerde bulunarak tabını sağlamıştır. Eklemelerde bulunduğu yerlerde tezyilû't-tâbi (yayımcının ilavesi) ve temme tezyilû't-tâbi (yayımcının ilavesi bitti) ifadelerini kullanmıştır.

Matbaada on birinci eser olarak basılan *Cihânnümâ*'ya İbrahim Müteferrika'nın yaptığı eklemeler, üç başlık halinde toplanabilir. Bu eklemelerin birincisi coğrafya, geometri, astronomi ve kozmografya ile ilgili olan kısımlardır. İkincisi müellifin Van eyaletini yazarken bıraktığı yerden başlayıp Anadolu ve diğer şehirleri Üsküdar

²²⁰ Selen, **a.g.e.**, s. 132-133.

²²¹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 46.

²²² Hagen, **a.g.e.**, s. 283.

²²³ Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 324

²²⁴ Hagen, **a.g.e.**, s. 284.

²²⁵ Orlin Sabev, **İbrahim Müteferrika Ya Da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 209.

sahillerine kadar olan kısımlardır. Üçüncü kısım ise Kâtip Çelebi'nin harita ve şekillerinin tamamlanması ve yenilerinin eklenmesi şeklinde olanlardır.²²⁶

Matbaada 698 sayfa olarak basılan *Cihânnümâ*'nın 325 sayfası İbrahim Müteferrika'nın eklemelerinden oluşmaktadır. Müteferrika'nın ilave ettiği Azerbaycan ve Anadolu haritaları Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'ye aittir. Diğerleri ise Avrupa haritalarına göre hazırlanmış olanlardır.²²⁷

İbrahim Müteferrika, *Cihânnümâ*'yı iki cilt halinde basmayı düşünmesine rağmen bunu gerçekleştirememiştir. Birinci ciltte Asya Kıtası'nı İstanbul kıyılarına kadar getirmeyi düşünen Müteferrika, ikinci cildi ise buradan başlayarak Avrupa kıtası ile dünyanın diğer kısımlarını kapsayacak şekilde yazmayı planlamıştı. Bu şekilde bu eseri tam bir dünya coğrafyası olacak şekilde basmayı düşünen Müteferrika, sadece birinci cildin basımını gerçekleştirmekle yetinmiştir.²²⁸ Bunu gerçekleştirememesinin nedeni olarak da *Cihânnümâ*'ya uygun güvenilir metinler bulamaması ve basımı için gereken maliyeti elde edememesi olarak belirtmiştir.²²⁹

Çok yönlü yeteneğe ve entelektüel bir kişiliğe sahip olan İbrahim Efendi, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunlara çözüm bulmak ve bu devleti eski ihtişamına sahip olması için kafa yoran bir aydıydı. Bu yönüyle Kâtip Çelebi'yi örnek alan İbrahim Müteferrika, 1726 yılında Avrupa'nın diplomasi, askeri ve deniz gücünü gösteren iki eser de kaleme almıştır. *Usulü'l hikem fi nizâmi'l Ümem* adlı eseri ile Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığını bazı kavramlar üzerinden tahlil etmiş²³⁰ ve Nizam-ı Cedit kavramını ilk kez bu eserinde kullanmıştır. Mukaddime, sonuç ve üç bölümden oluşan bu eser Fransızcaya da çevrilmiştir.²³¹ Bu eserinde Kâtip Çelebi'nin *İrşâdü'l-hayara* adlı kitabıyla aynı amacı güden Müteferrika, matbaada basımını yaptığı Hacı Kalfa'nın *Tuhfetü'l-kibar* adlı kitabının önsözünde, bu eserin sadece bir tarih kitabı olmadığını, karada ve denizde cihat yapanlar için bir rehber olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Kâtip Çelebi'nin donanma için önerdiği ıslahat fikirlerinin de önemine vurgu yapan Basmacı

²²⁶ İnan Kalaycıoğulları, **İbrahim Müteferrika ve Yeni Bilimin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2020, s. 11.

²²⁷ Nazan Karakaş Özü, "Cihannüma'dan Yansıyanlar: Bir Doküman Analizi", **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi**, Sayı 29, 2014, s. 127.

²²⁸ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 47; Gökyay, **a.g.md.**, s. 542.

²²⁹ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 47.

²³⁰ Hagen, **a.g.e.**, s. 284.

²³¹ Kalaycıoğulları, **a.g.e.**, s. 74.

İbrahim²³² *Tuhfetü'l-kibâr* eserini 1729'da harita ekleriyle bastırması onun bu şekilde coğrafyaya olan ilgisini de göstermiştir.²³³

Kendisini *İbrahîmu'l Coğrafi* olarak da tanımlayan Müteferrika, haritacılık alanında da önemli çalışmalar yapmış²³⁴ ve bu çalışmalar ile Osmanlı haritacılığının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Basmacı İbrahim'in gerekli gördüğü kitaplara yaptığı eklemeler dışında kendi çizdiği haritaları da bulunmaktadır. Bu haritaların ilki yalnız klişesi bulunan *Marmara Denizi Haritası*'dır. Bunların dışında *Bahriyye-i Bahr-ı Siyâh*, *Memâlik-i İnan ve İklîm-i Mısır* adında başka haritaları da mevcuttur.²³⁵

Osmanlı Devleti'nin hizmetinde farklı görevlerde bulunan İbrahim Müteferrika'nın *Usulû'l hikem fi nizâmi'l Ümem* (1732) eseri dışında *Risâle-i İslâmiyye* (1710), *Vesîle el-Tibâa* (1726), *Târih-i Seyyah* (1728), *Füyûzât-ı Mıknâtisiye* ve *Mecmua-i Hey'et el-Kadim ve el-Cedid* (1733) adlı eserleri de bulunmaktadır.²³⁶

Kâtip Çelebi ve eserlerinin ülkemizde tanınmasında İbrahim Müteferrika'nın etkisi büyüktür. Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sı dışında iki ayrı eserini de matbaada bastırmıştır. *Van Kulu Lüğati*'nden sonra matbaada basılan ilk eser *Tuhfetü'l Kibar fi Esfâri'l Bihar*'dır. Ardından matbaada on birinci eser olarak Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sı ve onun ardından da on ikinci eser olarak *Takvîmu't Tevarih*'i bastırmıştır.²³⁷ Matbaada basılan eserler arasında ikinci eserin ve ilk basılan on iki eserden üçünün Kâtip Çelebi'ye ait olması, o dönemde onun Osmanlı ilim ve kültür dünyasında çok erken etki bıraktığını göstermektedir.

Cihânnümâ, matbu nüshasıyla Osmanlı coğrafya kaynaklarının baş eseri olmayı başarmıştır. Pahalı bir fiyata rağmen en çok talep edilen eser olması bunun göstergesidir. Daha sonra bu alanla ilgili yazmak isteyenler için referans kaynağı olan *Cihânnümâ*, birçok Avrupalı yazarlar tarafında da takdir edilmiştir.²³⁸

²³² Hagen, **a.g.e.**, s. 284.

²³³ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 46.

²³⁴ Hagen, **a.g.e.**, s. 285.

²³⁵ Afyoncu, **a.g.md.** s. 327.

²³⁶ Kalaycıoğulları, **a.g.e.**, s. 8.

²³⁷ Yurtoğlu, **a.g.e.**, s. 48.

²³⁸ Hagen, **a.g.e.**, s. 289.

Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*'sıyla coğrafya alanında yeni bir anlayış getirmiştir. Bu yönüyle coğrafya ve harita alanında yazılacak olan yeni çalışmalara kaynaklık eden bu eser, çevirileriyle de batılıların yaptığı seyahatlerde coğrafi yerlerin tespiti için de kaynaklık teşkil etmiştir.²³⁹

İbrahim Müteferrika, XVIII. yüzyıl Osmanlı aydın ve yöneticilerinin sahip olduğu düşünceleri açıklama açısından da önemli bir münevverdir. *Cihânnümâ* yazmalarının birçoğunun 1697-1738 yılları arasında ortaya çıkması, Basmacı İbrahim gibi bürokrasi ve ilmiye sınıfında birçok kişinin olduğunu ve bu eserin de rağbet gördüğünü göstermesi açısından dikkat çekicidir.²⁴⁰ Ayrıca yazdığı eserler ve *Cihânnümâ*'ya yaptığı eklemeler de o dönemin bazı devlet adamlarının sahip olduğu düşünceleri gözler önüne sermesi açısından önemlidir.

İbrahim Müteferrika'nın takdim yazısındaki açıklamalardan *Cihânnümâ*'nın basımını teşvik edenin, dönemin Şeyhülislamı Damadzade Mevlâna Şeyh Ahmed Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Efendi, 1732-1733 tarihlerinde meşihat makamında görev yapmış bir isimdir.²⁴¹ Şeyhülislam, İbrahim Müteferrika'ya matbaada bastırıldığı eserlerle bilim ve marifete hizmet ettiğini söyleyerek coğrafya biliminin devlet yöneticilerinin bilmesi gereken bir ilim olduğu, padişah hazretlerinin de ilim ve marifete muhabbet ettiğini ifade etmiştir. Ahmed Efendi'ye göre coğrafya ilmi ile devletler, idaresi altındaki şehirlere, yollara, sınırlara, denizlere hâkim olmakta ve bu ilim ile savaş ve seferlerde kolaylıklar sağlanmaktadır. O, Avrupalıların Osmanlılara hâkim olmasını da bu ilme bağlamıştır.²⁴² Kuşkusuz bu ifadeler şeyhülislamın, Kâtip Çelebi'nin eserlerini iyi okuduğu ve benimsediğini göstermektedir.

1.2.3. Kitâb-ı Cihânnümâ'da Doğu Anadolu Şehirlerinin Kaynakları

Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*'yı yazarken İslam coğrafyacılarının eserlerinden yararlandığı gibi batılı yazarların kaynaklarını da kullanmıştır. Yararlandığı kaynakların bir kısmının adını doğrudan zikreden müellifin bir kısmında da bu alanda yazılmış olan eserlerden derlediği anlaşılmaktadır.²⁴³ Bu anlamda Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'yı

²³⁹ Gökyay, a.g.md., s. 542.

²⁴⁰ Hagen, a.g.e., s. 284.

²⁴¹ Sabev, a.g.e., s. 211.

²⁴² Yurtoğlu, a.g.e., s. 44-45.

²⁴³ Daha geniş bilgi için bkz. Fikret Saıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtip Çelebi*, Cilt II, s. 62-66.

yazarken kullandığı kaynaklar üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Fikret Sarıcaoğlu, *Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Kaynakları* üzerine yüksek lisans tezi hazırlamıştır.²⁴⁴ Hagen'de yazdığı eserde *Cihânnümâ'nın* kaynaklarına dair geniş bilgi vermiştir.²⁴⁵

Bu çalışmada ise Kâtip Çelebi'nin kırk birinci fasılda, kaleme aldığı Van eyaleti ile İbrahim Müteferrika'nın eklemeleri olan Ezurum ve Diyarbakir eyaletinin ele alındığı kısımda yararlandığı kaynaklardan bahsedilecektir. Özellikle Kâtip Çelebi Van eyaletini yazarken *Şerefname*, *Nüzhetü'l-külub*, *Tabakat*, *Takvimü'l-büldan* adlı eserlerden yararlandığını dile getirmektedir. Bunun yanında *Vakidi ve Ayn Ali Efendi* gibi yazarların ise adını zikretmektedir.

İbrahim Müteferrika ise Kâtip Çelebi'yi örnek alarak Erzurum ve Diyarbakir eyaletlerini Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin *Coğrafya-i Kebir* adlı eserinden faydalanarak yazdığını ifade etmektedir. Eklemelerde *Menâzirü'l-avâlim* ve *Şerefname* gibi eserler önemli kaynak işlevi görürken bunları belirtmediği anlaşılmaktadır.

Kâtip Çelebi'nin yazmış olduğu Van eyaleti bölümüne bakıldığında eserlerini dile getirmesi açısından, İbrahim Müteferrika'nın eklemelerine göre zengin bir literatüre sahip olduğu ve birçok kaynaktan yararlandığı ve bunları belirttiği anlaşılmaktadır. Aynı şeyi İbrahim Müteferrika'nın *Cihânnümâ*'ya yaptığı eklemeler için söylemek mümkün görünmemektedir.

Bu tezde, Kâtip Çelebi'nin kaleme aldığı yerler ile Müteferrika'nın eklemelerinde kullandığı kaynaklar incelenmiştir. Çalışmaya katkı sunması açısından bu eserler ve eserlerin yazarları ile ilgili bilgi verilmiştir.

Şerefname

Kuşkusuz Kâtip Çelebi'nin Van eyaletini kaleme alırken en fazla yararlandığı kaynak olarak *Şerefname* gösterilebilir. Bazen *Şeref Han Tarihi* olarak da anılan bu eser 1578-1590 tarihleri arasında Bitlis'te yöneticilik yapan Şeref Han tarafından yazılmıştır. Farsça ve sade bir dille kaleme alınmış olan bu eser Osmanlı padişahı III. Mehmet'e ithaf edilmiştir.

²⁴⁴ Fikret Sarıcaoğlu, “*Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Kaynakları*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1990).

²⁴⁵ Hagen, **a.g.e.**, s. 215-216. Daha geniş bilgi için eserine bakınız.

Mukaddime, sonuç ve dört bölümden oluşan bu eserin birinci cildinde müellif kendi biyografisine de yer vermiştir. Mukaddimedeki Kürt boylarının neseplerini anlatan yazar, birinci ciltte bu boyların ve yerel hâkimlerin tarihini detaylı bir şekilde kaleme almıştır. İkinci ciltte ise Osmanlı sultanları ve onlarla çağdaş olan İran ve Turan hükümdarlarının hayatını yıllara göre açıklamıştır. Bu eser XVI. yüzyıl İran ve Doğu Anadolu tarihinin siyasi, sosyal ve kültürel yönünün anlaşılması ve aydınlatılmasında önemli bir kaynak işlevini görmektedir.²⁴⁶

1543'te Kum yakınlarındaki Kerehrûd'da dünyaya gelen Emir Şeref Han, kendi döneminde çok iyi bir eğitim almıştır. Öncelikle Safevi Devleti'nin hâkimiyeti altında emirlik yapan Şeref Han, 1578'de Osmanlı padişahı III. Murad zamanında Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiştir. Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa vasıtasıyla kendisine Bitlis hâkimliği menşurunun verilmesi üzerine 400 adamıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin emrine girmiştir.²⁴⁷

1578 tarihinden itibaren Bitlis hâkimi olan Şeref Han'a hizmetlerinden dolayı Muş nahiyesinin de idaresi verilmiştir. Osmanlı İran savaşlarında da görev alan Şeref Han, 1582'de İstanbul'a giderek III. Murad'ın huzuruna çıkmıştır. 1597'de Bitlis ve çevresinin yönetimini oğlu Şemseddin Bey'e bırakan Şeref Han bu tarihten sonra eserini kaleme almaya başlamıştır.²⁴⁸

Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*'da *Şerefname*'den yararlandığını ifade ederken “*Mir Şeref eydür*” ve “*Şeref Han Tarihi'nde*” ifadelerini kullanmıştır. Özellikle Bitlis şehri hakkında yer yer bu eserin adını zikretse de verdiği bilgilere bakıldığında birçoğunu *Şerefname*'den aldığı anlaşılmaktadır. Bitlis isminin kökeni, şehrin coğrafi özellikleri ve stratejik konumu, civarda yetişen meyveler, Bitlis'te yaşayan önemli âlimler, cami ve medreseler, Bitlis'e bağlı nahiyeler hakkında verilen bilgiler, *Şerefname* ile bire bir örtüşmektedir. Aynı şey Muş, Hınıs ve Nemrut Dağı'nın açıklandığı bölümler için de söylenebilir.

Şerefname ve *Kitâb-ı Cihânnümâ*'da Bitlis'in anlatımında detaya girilmesi bu şehrin konumu, birçok devlete ev sahipliği yapması, tarihi ve kültürel yönünün önemli

²⁴⁶ Hüseyin Yazıcı, “Şeref Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 549.

²⁴⁷ Hüseyin Yazıcı, **a.g.md.**, s. 548.

²⁴⁸ Hüseyin Yazıcı, **a.g.md.**, s. 549.

olması nedeniyledir. Eserde bir kasaba olarak belirtilen Bitlis'in bir eyalet merkezi olan Van'dan daha detaylı anlatılması dikkat çekicidir.

Kâtip Çelebi, Bitlis dışında Van eyaletine bağlı sancak ve nahiyelerle ilgili bilgi verirken yer yer bu tarihten bahsettiği gibi bazı şahısların ismini dile getirirken yine bu esere atıfta bulunmaktadır. Ahlat'ın tarihi, Muş, Hınıs, Hoşap Irmağı, Hasan Bey, Sökmenâbâd, Dünbüli Aşireti ve Hizan ile ilgili bilgileri aktarırken Şeref Han ismini doğrudan zikretmektedir. Müellif bazı yerlerde ise ayrıntılı bilginin *Şeref Han Tarihi*'nde olduğunu bildirerek detaya girmemiştir.

İbrahim Müteferrika'nın eklemelerinde var olan bilgilerin bir kısmı da *Şerefname*'yle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Özellikle Diyarbekir eyaletine bağlı sancaklardan Hasankeyf ve Cezire-i İbn Ömer'in anlatıldığı bölümlerdeki bilgiler *Şerefname*'deki malumatlarla aynıdır. Bunun yanında Erzurum eyaletinin tarihinin ele alındığı bölümün bir kısmı da *Şerefname*'deki Çemişgezek kısmının anlatıldığı yerde geçmektedir.²⁴⁹ Bu durumda Müteferrika'nın kaynak olarak yararlandığı eserde kaynağı *Şerefname*'dir. *Cihânnümâ*'da Cezire'ye bağlı nahiyeler ve özelliklerinin *Şerefname* ile hemen hemen aynı olması da kaynağının bu eser olduğunu göstermektedir.

Nüzhetü'l Kulûb

Nüzhetü'l Kulûb, İranlı tarihçi, coğrafyacı ve şair Hamdullah el-Müstevfi'nin yazdığı önemli eserdir. Asıl adı Hamdullah bin Ebû Bekr bin Ahmed bin Nasr el-Müstevfi el-Kazvîni olan yazar, 1281 yılında Kazvin'de dünyaya gelmiştir. Arap asıllı Şii bir ailenin çocuğu olan el-Müstevfi'nin ailesi, Abbasiler döneminde uzun süre Kazvin'de idarecilik yapmıştır. Dedesi, babası ve kardeşi de Müstevfi olan Hamdullah İbn Bekr, 1311'de Olcaytu'nun hüküm sürdüğü dönemde kâtiplik görevinde bulunmuştur. Kazvin, Ebher, Zencan ve Tarimeyn'de mali işlerin teftişini yapmakla görevli olduğundan birçok şehri gezme ve kütüphaneleri görme fırsatı bulmuştur.²⁵⁰

²⁴⁹ Şeref Han Bidlisi, *Şerefname*, Abdullah Yeğin (çev.), C. 1, İstanbul: Nubihar Yayınları, 2015, s. 161-164.

²⁵⁰ Abdulkerim Özyayın, "Hamdullah el-Müstevfi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 454.

İlhanlıların meşhur veziri Reşîdüddin Fazlullah el-Hemedani'nin ölümü üzerine gözden düşen Hamdullah el-Müstevfi, Ebû Said Bahadır Han döneminde tekrar yıldızı parlamış ve eski görevine tayin edilmiştir. 1340 yılında Kazvin'de vefat etmiştir.²⁵¹

Tarihe de ilgi duyan Hamdullah el-Müstevfi'nin ilim meclislerine sıkça katıldığı dile getirilmiştir. el-Müstevfi, *Nüzhetü'l Kulûb* adlı eserini dostlarının ricası üzerine bir coğrafya kitabı olarak kaleme almış ve 1340'ta tamamlamıştır. Bu kitabı telif ederken İbn Hurdâzbih, el-Belhî, Ebü'l Fidâ, Zekeriya el-Kazvini gibi yazarların eserlerinden derlemeler yaparak özellikle kendi dönemiyle ilgili vergiler ve idari birimlerle ilgili malumat vermiştir.²⁵² Kâtip Çelebi, Muş nahiyesi,²⁵³ Erciş'in Hisarı,²⁵⁴ Sübhan Dağı²⁵⁵, Darmuk²⁵⁶ ile ilgili bilgi aktarırken bu eseri kaynak olarak kullanmıştır. Bu eserleri kaynak gösterirken *Nüzhe'de* veya *Hamdullah kavlince* ifadelerini kullanmıştır. Kâtip Çelebi'nin özellikle İran kısmının tarihi coğrafyasını yazarken bu eserden çok alıntı yapmıştır.

Hamdullah el-Müstevfi'nin *Nüzhetü'l Kulûb* dışında *Tarih-i Güzide* ve *Zafername* adlı iki eseri daha bulunmaktadır. Bunlardan *Târih-i Güzide*, Farsça genel tarih şeklinde yazılmış bir eserdir. İlhanlı Dönemi için önemli bir kaynak niteliğinde olan bu eseri²⁵⁷ Kâtip Çelebi'nin *Kitâb-ı Cihânnümâ*'da bazı yerlerde kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır.²⁵⁸

Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezâmîni Defter-i Divan

Doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmeyen ve Manisalı olduğu söylenen Ayn Ali Efendi'nin I. Ahmet zamanında yazmış olduğu bir eserdir. Eğitimi ve ilk dönemleri hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ayn Ali Efendi, divan kâtipliği, süvari mukabeleciliği, hazine kâtipliği, Mısır defterdarlığı ve Defter-i Hâkâni Eminliği gibi görevlerde bulunmuştur. Müellif, Hazine Kethüdası görevinde bulunduğu sırada Sadrazam Kuyucu

²⁵¹ Abdulkerim Özaydın, **a.g.md.**, s. 454.

²⁵² Abdulkerim Özaydın, **a.g.md.**, s. 454.

²⁵³ **Cihânnümâ**, s. 416.

²⁵⁴ **Cihânnümâ**, s. 416.

²⁵⁵ **Cihânnümâ**, s. 415.

²⁵⁶ **Cihânnümâ**, s. 417.

²⁵⁷ Abdulkerim Özaydın, **a.g.md.**, s. 454.

²⁵⁸ Hagen, **a.g.e.**, s. 232.

Murad Paşa'nın emriyle tımar ve zeamet sistemine dair kanun ve uygulamaları toplamış, bunları yazarak Kuyucu Murad Paşa'ya sunmuştur.

Daha önce yöneticilerin isteği üzerine bunun benzerleri yazılmış olsa da bu eser kendi türünün ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Yedi bölüm ve hatimeden oluşan bu kitapta, Ayn Ali Efendi'nin bilgi ve tecrübesi kendisini göstermektedir.²⁵⁹ Ayn Ali Efendi'nin bu eseri dışında *Risale-i Vazifehoran ve Meratib-i Bendegani Âl-i Osman* adında başka bir eseri de bulunmaktadır.²⁶⁰

Kâtip Çelebi, Osmanlı Devleti'nin şarkta bulunan Van eyaletinin idari yapısı hakkında bilgi aktarırken Ayn Ali Efendi'nin adını zikretmektedir.²⁶¹ Bunun dışında bazı yerlerle ilgili bilgi verilirken bu eserden yararlandığı anlaşılmaktadır. *Cihânnümâ*'nın eklemelerinde Diyarbekir eyaletinin idari taksimatının da kaynağı Ayn Ali Efendi'ni bu eseridir. Zira bu eyaletin sancakları, sancakların türleri ve özellikleri bu eserle örtüşmektedir. Bu durumda eklemelerin kaynaklarından biri de bu eserdir.

Takvimü'l Büldan

Kâtip Çelebi, Van eyaletinin sancaklarını açıklarken birçok yerde “*Takvimde*” ifadesini kullanarak bu eserden alıntı yapmıştır. Ebü'l-Fidâ'nın coğrafya alanında yazmış olduğu en önemli eseri *Takvimü'l-Büldan*'a Osmanlı coğrafya okumalarının ele alındığı bölümde değinilmişti. Bu eserin Türkçeye çevrilmesinin Osmanlı coğrafya literatürüne zenginlik kattığından ve önemli bir kaynak işlevi gördüğünden bahsedilmişti. Bu eser günümüzde bu alandaki çalışmalar için de önemli bir mehzaz niteliği taşımaktadır. Kâtip Çelebi, Van eyaletine bağlı Ahlat,²⁶² Muş,²⁶³ Sökmenâbâd²⁶⁴ ve Debil gibi sancakların özelliklerini açıklarken bu eserden yararlandığını belirtmiştir. O, *Cihânnümâ*'da bilhassa coğrafi koordinatları hesaplarken Ebü'l Fidâ'dan yararlanmıştır.²⁶⁵

İbrahim Müteferrika'nın eklemelerinde de adı doğrudan zikredilmese de *Takvimü'l Büldan*'ın önemli bir kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu eserin, *Cihânnümâ*'da

²⁵⁹ Mehmet İpşirli, “Ayn Ali Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 258.

²⁶⁰ İpşirli, **a.g.md**, s. 259.

²⁶¹ **Cihânnümâ**, s. 411.

²⁶² **Cihânnümâ**, s. 412.

²⁶³ **Cihânnümâ**, s. 416.

²⁶⁴ **Cihânnümâ**, s. 418.

²⁶⁵ Hagen, **a.g.e.**, s. 226.

Diyarbakir eyaletinin bazı sancak ve kazalarının açıklandığı kısımlarda kaynak olarak önemli bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır. *Cihânnümâ*'da Mardin, Meyyafarikin, Nusaybin, Hizan ve Sincar ile ilgili verilen bilgilerin bir kısmı *Ebü'l Fidâ Coğrafyası* ile önemli ölçüde benzerlik göstermektedir.

1273'te Şam'da dünyaya gelen Ebü'l Fidâ, soy olarak Eyyubilere dayanmaktadır.²⁶⁶ Haçlılara karşı düzenlenen seferlere iştirak ederek büyük kahramanlıklar gösteren Ebü'l Fidâ, Moğollara karşı yapılan savaşlara da katılmıştır. Değişik yerlerde idari görevlerde de bulunan Ebü'l Fidâ, Memlukler döneminde Hama'da yöneticilik yapmıştır. Yönetici olduktan sonra da mütevazılığı elden bırakmamış, âlimlere ve şairlere de değer vermiştir.

Birçok alanda ilim sahibi olan bu müellif özellikle tarih ve coğrafya alanında önemli eserler yazmıştır. Cami, medrese ve saray gibi yapıları inşa eden Ebü'l Fidâ 1331'de vefat etmiş, kendi yaptırdığı türbeye defnedilmiştir.²⁶⁷

Takvimü'l-Büldan, kendi döneminde ve ondan sonra uzun süre doğuda coğrafya alanında yazılmış en önemli eser olarak kabul edilmiştir. Suriye, Mısır ve Hicaz dışında herhangi bir yeri görmeyen müellif daha önce yazılmış eserlerden yararlanarak kendi eserini meydana getirmiştir. İbn Havkal, İbn Hurdazbih ve İdrîsî'nin bu alanda yazmış olduğu eserler Ebü'l Fidâ'nın en çok yararlandığı kaynaklar²⁶⁸ arasında olmakla birlikte müellif, *Takvimü'l Büldan*'ı telif ederken otuz civarında farklı kaynaktan yararlanmışır.

Menâzirü'l-Avâlim

XVI. yüzyılın önemli coğrafyacılardan olan ve kendisini eserinde Mehmed b. Ömer b. Bayezid el- Âşık diye tanıtan müellifin kaleme aldığı eserdir. 1556-57 yıllarında Trabzon'da dünyaya gelen Âşık Mehmed, medrese tahsilinden sonra yirmi yaşlarında seyahate çıkmıştır. Yirmi beş yıl boyunca seyahatlerde bulunan, çeşitli seferlere katılan ve mahkeme kâtipliği görevinde bulunan müellif, bir süre Şehzade III. Mehmed'in kâtipliğini de yapmıştır.²⁶⁹ Seyahate ve öğrenmeye meraklı Âşık Mehmed çıktığı seyahatlerin ve incelediği tarih ve edebiyat kitaplarının kendisinde oluşturduğu etkiyi

²⁶⁶ Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler**, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s. 204.

²⁶⁷ Abdulkerim Özaydın, "Ebu'l Fidâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 320.

²⁶⁸ Şemseddin Günaltay, **a.g.e.**, s. 213.

²⁶⁹ İsmet Miroğlu, "Âşık Mehmed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul: TDV Yayınevi, 1991, s. 553.

unutmamak ve bunları kayıt altına almak amacıyla ömrünün sonlarına doğru bu eseri kaleme almıştır.²⁷⁰

Eserini “Alemlerin Tablosu” anlamına gelen isimle anan Âşık Mehmet, coğrafya alanında Kâtip Çelebi’yi de etkileyen önemli bir isimdir. Onun bu alanda kaleme aldığı *Menâzirü’l-avâlim* adlı eseri, müellifinin yaptığı seyahatler nedeniyle farklı bir mahiyet taşımaktadır. *Menâzirü’l-avâlim* hem Kâtip Çelebi’nin hem de Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî’nin istifade ettiği; ama her ikisinin de yararlandığı yerlerde pek isimlerini belirtmedikleri önemli bir eserdir. Kâtip Çelebi *Cihânnümâ*’da yararlandığı kaynakların isimlerini zikrederken bu eseri belirtmekle beraber²⁷¹ aynı şeyi içerikleri aktarırken yapmadığı görülmektedir.

Kâtip Çelebi’nin, Van eyaletini kaleme alırken *Menâzirü’l-avâlim*’den çok yararlanmasa da bazı yerlerle ilgili verilen bilgiler bu eserle örtüşmektedir. Erzurum ve Diyarbakir eyaletleri için de bu eser önemli bir kaynak işlevi görmektedir. Özellikle Erzurum Paşa sancağı, Tortum, Bayburt, Erzincan ve Hınıs gibi yerleşim yerleri ile ilgili verilen bilgiler büyük ölçüde *Menâzirü’l-avâlim* ile benzerlik göstermektedir. Diyarbakir eyaletine bağlı idari birimlerden Mardin, Meyyafarikin, Nusaybin, Sincar ve Siirt için de aynı şey söylenebilir. *Menâzirü’l-avalim*’de bahsi geçen yerleşim yerleri ile ilgili verilen bilgiler daha detaylıyken *Cihânnümâ*’da biraz daha kısaltılmış şekilde verilmektedir.’ Âşık Mehmed, *Menâzirü’l-avâlim*’de gerek Erzurum gerekse Diyarbakir eyaletine bağlı yerleşim yerlerinin özelliklerini açıklarken yararlandığı kaynakları belirtme noktasında çok hassas davranmaktadır. *Cihânnümâ*’da ise bu yerlerle ilgili malumat verilirken kaynak isminin hiç verilmediği görülmektedir.

Dikkat çeken diğer bir husus da Cezire-i İbn Ömer ve Hasankeyf gibi yerleşim yerleri ile ilgili *Menâzirü’l-avalim*’de geçen bilgilerin çok kısa olmasıdır. *Cihânnümâ*’da ise bu iki yerleşim yeri ile ilgili tafsilatlı bilgi bulunmaktadır. Söz konusu eserde bu yerleşim yerleri ile ilgili verilen bilgiler ile *Şerefname*’de geçen bilgiler büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Kaynak isminin verilmediği bu eserde müellifin kaynak

²⁷⁰ Âşık Mehmed, **Menâzirü’l-Avâlim (Tahlil ve Dizin)**, Mahmut Ak (hzl.), Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. LXXVI.

²⁷¹ *Cihânnümâ*, s. 14.

taraması yaparak kaynak belirtmeden bu yerleşim yerleri ile ilgili kendince uygun olanı derlediği anlaşılmaktadır.

Kitabül Meğazi

747 yılında Medine’de dünyaya gelen Vâkidî, ilim ehli bir ailede büyümüştür. Medine’nin ilim açısından en zengin döneminde elli yılını geçirmiştir. Kuran, hadis ve fıkıh ilmiyle ilgilenen Vâkidî özellikle İslam tarihine önem vermiştir.²⁷² Eseri günümüze ulaşan ilk dönem tarihçilerinden en tanınmış olan Vâkidî, Müslümanların fetihlerini heyecanlı bir dille aktarmıştır.

Gençliğinde Medine’de ticaretle uğraşan Vâkidî cömert yaratılışlı olması nedeniyle kazandığından fazlasını dağıtırdı.²⁷³ Ticarete başarısız olunca Bağdat’a göç eden Vâkidî, Abbasi veziri Yahya el-Bermeki tarafından Bağdat’ın batı mahallesine kadı olarak atandı. 823’te vefat eden Vâkidî’nin *Kitabü’l Meğazi* dışında *Fütûhü’ş-şam* ve *Kitâbü’r-Ridde* adıyla iki önemli eseri daha bulunmaktadır.²⁷⁴

Kitâb-ı Cihânnümâ’da Bitlis’in Müslümanlar tarafından fethi Vâkidî’nin rivayetine dayandırılmaktadır. Kâtip Çelebi, eserinde Bitlis’in, Hz. Ömer hilafetinde, hicretin yirmi yedinci senesinde İyaz Bin Ğanem tarafından fethedildiğini aktarmaktadır.²⁷⁵

Coğrafya-i Kebir

Coğrafya-i Kebir, Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî’nin tarih ve coğrafya alanında tercüme ettiği önemli bir eserdir. Osmanlı padişahlarından IV. Mehmed’in buyruğuyla yazılmış olan bu eser değişik isimlerle anılmaktadır. Müellifi tarafından *Nusretü’l-İslâm ve’s-sürûr fî tahrîri Atlas Mayor* şeklinde isimlendirilen bu eser, sonradan Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî tarafından kısaltılarak iki cilt halinde Türkçe olarak yazılmıştır.²⁷⁶

İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi’nin *Cihânnümâ*’sının eksik kalan bölümlerini bu esere sadık kalarak tamamladığını zikretmektedir. Bu çalışmadaki Erzurum ve Diyarbakir

²⁷² Mustafa Fayda, “Vâkidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 42, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, s. 471.

²⁷³ Günaltay, *a.g.e.*, s. 26.

²⁷⁴ Günaltay, *a.g.e.*, s. 27.

²⁷⁵ *Cihânnümâ*, s. 415.

²⁷⁶ Babinger, *a.g.e.*, s. 249.

eyaletlerinin açıklandığı bölümlerin kaynağı Müteferrika'nın belirttiği üzere coğrafyacı Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin bu eseridir.²⁷⁷

Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî, adından da anlaşıldığı üzere Şam'da doğduğu²⁷⁸ ve Türk asıllı olduğu kabul edilmektedir. İlk dönem yaşamı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan²⁷⁹ müellifin ilk eğitimini Şam'da aldığı ve Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa'nın ilgisini kazandıktan sonra Osmanlı hizmetine girdiği bilinmektedir.²⁸⁰

Ebûbekir Efendi'nin İstanbul'a geldikten sonra Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa'nın 1663'teki Avusturya seferine katıldığı kendi eserlerinden anlaşılmaktadır. İstanbul'da yirmi yıl kadar bir süre müderrislik yaptıktan sonra Halep kadılığına atanmıştır. ed-Dımaşkî bu görevde bir yıl kaldıktan sonra azledilmiş ve bir ay sonra 1691'de aynı yerde hayatını kaybetmiştir.²⁸¹

Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin bu eseri dışında II. Süleyman'ın emriyle tarih ve coğrafya alanında yazmış olduğu ve Osmanlı Devleti'nin teşkilat yapısı hakkında da bilgi verdiği *el-Fethu'r-rahmânî fi tarzi'd Devleti'l Osmânî* adlı bir eseri bulunmaktadır.²⁸² Bu eserde Erzurum eyaleti ve ona bağlı bazı yerleşim yerleri ile ilgili verilen bilgilerin bir kısmı *Cihânnümâ*'da yer alan bilgilerle örtüşmektedir. Yalnız *Cihânnümâ*'da yer alan bilgiler daha geniş kapsamlıdır. Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin bu eserinde Van eyaleti Paşa sancağının açıklandığı özellikler de *Cihânnümâ*'da yer alan bilgiler ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Muhtemelen ed-Dımaşkî bu eserini telif ederken Kâtip Çelebi'nin coğrafyasından yararlanmakla²⁸³ beraber onun diğer eserlerini de kaynak olarak kullandığı ve eserlerinin ise *Cihânnümâ*'nın eklemelerine kaynaklık ettiği önemli bir coğrafyacıdır.

Yapılan araştırmalar ed-Dımaşkî'nin *Cihânnümâ*'ya birçok müdahale ve zeyil yaptığını göstermektedir. Bununla birlikte Osmanlı ülkelerinin tarihi coğrafyası ile Anadolu şehirlerinin büyük bir kısmı İbrahim Müteferrika tarafından onun eserinden

²⁷⁷ *Cihânnümâ*, s. 422.

²⁷⁸ Babinger, **a.g.e.**, s. 248.

²⁷⁹ Fikret Sarıcaoğlu, "Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımaşkî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 110.

²⁸⁰ Babinger, **a.g.e.**, s. 248.

²⁸¹ Sarıcaoğlu, **a.g.md.**, s. 111.

²⁸² Sarıcaoğlu, **a.g.md.**, s. 111

²⁸³ Hasan Gülbal, "*Ebubekir Bin Behrâm ed-Dımaşkî'nin el-Fethu'r-Rahmânî fi Tarz-ı Devlet-i Osmanî Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, 2019, s. 70-71.

yararlanılarak hazırlandığı dile getirilmektedir.²⁸⁴ Mütferrika, Erzurum eyaletini açıklamaya başlarken bu durumu sarih bir şekilde ifade etmektedir.²⁸⁵

Kâtip Çelebi, yukarıda adı geçen eserler dışında Koca Nişancı diye bilinen Celalzâde Mustafa Çelebi'nin *Tabakâtü'l-memâlik* adlı eserinden istifade ederek Van eyaletinin idari yapısıyla ilgili bilgi vermiştir.²⁸⁶ Bunların dışında mukaddes kitaplardan alıntılar yaparak bilgi aktaran müellif bazı tarihi olayları aktarırken *Kurân-ı Kerîm*'den de yararlanmıştır.²⁸⁷ Hagen, Kâtip Çelebi'nin 1512'ye kadarki tarihi olaylarda bir yerin ne zaman ve kimin tarafından fethedildiğini Hoca Sadettin Efendi'nin *Tacü't-tevârih* adlı eserinden alıntı yaptığını söylemiştir.²⁸⁸

Kâtip Çelebi'nin, genellikle farklı eserlerden derleme yaparken yer yer güncel bilgi de verdiği görülmektedir. Yukarıda anlatıldığı üzere kendisinden çok önceki yıllarda telif edilmiş eserlerden alıntı yaptığı gibi çok eskilere dayanmayan bazı kaynakları kullanmış ve yer yer bazı yerlerle ilgili güncel bilgi vermiştir.

1.2.4. Kitâb-ı Cihânnümâ'da Osmanlı İdâri Yapısı

Cihânnümâ'da Van, Erzurum ve Diyarbekir eyaletlerinin ele alındığı bu çalışmada Osmanlı idari yapısı içinde yer alan eyalet, beylerbeyi, sancak, kaza, nahiye, kale, ocaklık gibi kavramlar sık sık geçmektedir. Bu eyaletlere bağlı idari birimlerin özelliklerinin açıklanmasına geçmeden önce bahse konu olan bu kavramların bilinmesi konunun anlaşılmasına katkı sunacaktır. Dolayısıyla bu kavramların o günün şartlarında taşıdığı anlamlara kısaca değinilmektedir.

Eyalet, Osmanlı idari yapısı içinde en üst mercide yer almaktadır. Arapça icra, idâre etmek gibi anlamlara gelen *iyala* kelimesinden türeyen bu kavram, Osmanlılarda en büyük idari birim olarak kullanılması, XVI. yüzyılın sonlarına doğrudur. Bu dönemden önce eyalet kavramı yerine daha çok vilayet ve beylerbeylik ifadeleri kullanılmaktaydı.²⁸⁹ XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar beylerbeylik yerine eyalet kavramı

²⁸⁴ Sarıcaoğlu, **a.g.md.**, s. 111.

²⁸⁵ **Cihânnümâ**, s. 422.

²⁸⁶ **Cihânnümâ**, s. 410.

²⁸⁷ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 66.

²⁸⁸ Hagen, **a.g.e.**, s. 156.

²⁸⁹ Halil İnalçık, "Eyalet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 548.

kullanılmıştır.²⁹⁰ Osmanlı idâri sistemi içinde eyaletler, vergi sistemi esas alınarak tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerle tımar sisteminin uygulanmadığı salyaneli eyaletler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunun yanında Eflak, Boğdan, Erdel, Kırım ve Mekke gibi özel statüleri olan eyaletler de bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin tarihi incelendiğinde sınırlarının genişlemesiyle birlikte eyalet sayılarının da değiştiği görülmektedir. XVI. yüzyılda kırk civarında olan eyalet sayısının²⁹¹ yeni fetihlerden ve farklı padişahların tasarrufundan dolayı sonraki dönemlerde sık sık değiştiği görülmektedir.²⁹² Bu değişimler arasında söz konusu eyaletlerden Diyarbekir 1520, Erzurum 1534, Van ise 1548'de beylerbeylik statüsüne kavuşmuştur. Ayn Ali Efendi'nin 1609 yılında verdiği listede Osmanlı Devleti'nde dokuzu salyanesiz ve yirmi üçü tımar sisteminin uygulandığı eyaletler olmak üzere toplamda 32 eyaletten bahsedilmektedir. Eyalet, sancak beyinin emri altında olan sancakların birleşmesinden meydana gelmekteydi.²⁹³

Vilayet kavramı “bir şeyin üzerinde hâkimiyet kurmak” olarak ortaya çıkmış daha sonra “hükümdar iktidarı” anlamında kullanılmıştır. Yöre ve memleket anlamında da kullanılan vilayet kavramı, Osmanlılar döneminde XVI. yüzyıl başlarına kadar sancakların bir alt birimi olarak kullanılmıştır. Bu kavramın yerine daha sonraki dönemlerde nahiye sözcüğünün de kullanıldığı görülmektedir.²⁹⁴

Sancak (Liva) kavramı “savaşlarda taşınan rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrak” olarak kullanılmıştır. Başlangıçta hükümdar tarafından verilen ve komutanlarca taşınan bayrak, sonradan coğrafi ve idari bir birimin temsili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sancak, bir idari birim olarak tımar sisteminin uygulandığı yerlerde ortaya çıkmıştır.²⁹⁵

Osmanlı Devleti, Diyarbekir ve Van gibi eyaletleri kendi hâkimiyeti altına aldıktan sonra bu yerlere serbestiyet tanıyarak farklı bir idari teşkilatlanmaya gitmiştir.²⁹⁶ Bunda

²⁹⁰ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı**, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2019, s. 32.

²⁹¹ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: Fakülte Yayınları, 2017, s. 234.

²⁹² Ünal, **a.g.e.**, s. 235.

²⁹³ İnalçık, **a.g.md.**, s. 549.

²⁹⁴ Baykara, **a.g.e.**, s. 33.

²⁹⁵ Ünal, **a.g.e.**, s. 237-238.

²⁹⁶ Martin Van Bruinessen, Hendrik Boescheten, **Evliya Çelebi Diyarbekir'de** Tansel Güney (çev.) İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 17.

bu bölgelerin coğrafi konumu, aşiret yapısı ve Osmanlı Devleti'nin sürekli sorunlu olduğu İran'la sınırdaş olması etkili olmuştur.²⁹⁷ Bu uygulamanın diğer bir nedeni ise bu bölgenin dağlık olmasıdır. Bu durum hem buranın yönetimini zorlaştırmakta hem de verginin toplanmasında ağır bir maliyet gerektirmekteydi.²⁹⁸ Bununla birlikte ikliminin sertliği, feodal bir yapının mevcudiyeti ve etnik yapının heterojen olması gibi nedenlerden dolayı Osmanlılardan önce buraya hâkim olan Safevi, Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi devletler de buralarda tam olarak merkezi bir otorite kuramamışlardır.²⁹⁹

Kuşkusuz burada idari teşkilatlanmanın bu şekilde yapılanmasında bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinde etkili olan İdris-i Bidlisî'nin (ö. 1520) gayretlerinden de bahsetmek gerekir. İdris-i Bidlisî, o dönemde kendisini iyi yetiştirmiş, Yavuz Sultan Selim'in maiyetinde Çaldıran Savaşı'na katılmış önemli bir isimdir. Diyarbakır ve Mardin'in ele geçirilmesinde ve bu bölgede bulunan Bitlis, Silvan, Çemişgezek, Çabakçur, İmadiye, Cizre, Palu, Hizan gibi birçok yerleşim yerlerinin savaş yapılmadan Osmanlı hakimiyetine girmesinde büyük etkisi bulunmaktadır.³⁰⁰

Tüm bunlar göz önüne alındığında bu bölgede Osmanlı hâkimiyeti altında üç sancak tipinin ortaya çıktığı görülmektedir:

1. *Klasik Osmanlı Sancağı*: Sancak beyinin Osmanlı umerası arasında seçildiği, tahrirlerin yapıldığı ve tımar sisteminin uygulandığı sancaklardır.³⁰¹ İmparatorluğun birçok yerinde görülen bu sistemde yönetim tarafından merkezden atama yapılabilir ve görevden alınabilirdi.

2. *Yurtluk ve Ocaklık Sancaklar*: Bölgenin fethedilmesinde üstün hizmetleri olan ve eski sahiplerine verilen sancaklardır. Genelde ölünceye kadar görev yapan bu sancak beylerinin yerine gerektiğinde aileden başka biri de seçilebilirdi. Buradaki sancak beylerine bazı imtiyazlar tanınmakla beraber tahrir yapılmakta ve tımar sistemi uygulanmaktaydı.³⁰² Bu sancaklar sadece Doğu Anadolu'da olmayıp Balkanlarda da görülen bir uygulamaydı. Bosna'da Zaçazna sancağı bu statüde olmakla beraber Gürcü

²⁹⁷ Martin Van Bruinessen, Hendrik Boescheten, **a.g.e.**, s. 39.

²⁹⁸ Martin Van Bruinessen, Hendrik Boescheten, **a.g.e.**, s. 40.

²⁹⁹ Ünal, **a.g.e.**, s. 242.

³⁰⁰ Abdulkadir Özcan, İdris-i Bidlisî, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 486. Geniş bilgi için bkz.

³⁰¹ Orhan Kılıç, **Doğu Serhaddinin Kilidi Van, 16.- 18. Yüzyıllar**, Van: Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2021, s. 132.

³⁰² Mehmet Ali Ünal, **a.g.e.**, s. 243-244.

prenslere de itaatlerinden dolayı hâkim oldukları yerler de ocaklık olarak tevcih edilmiştir.³⁰³

3. *Hükümet Sancakları*: Bunda da sancak beyine üstün hizmet ve itaatinden dolayı verilen sancaklardır. Sancak beyine temliknamenin verildiği bu sancaklarda tahrir yapılmamakta ve tımar sistemi uygulanmamaktaydı.³⁰⁴ XVI. yüzyıl defterlerinde görülmeyen bu kavram, 1632-1641 defterlerinde geçmektedir. Bu sancaklarda tımar ve zeamet olmadığı gibi bütün vergiler beylere aittir. Bu beylerin tek yükümlülüğü sefere katılmaktı.³⁰⁵ Hükümet sancakları; Diyarbekir, Van ve Bağdat olmak üzere üç eyalette bulunmaktaydı.³⁰⁶ *Cihânnümâ*'da sancak kavramı yerine liva kavramının da çok kullanıldığı görülmektedir.

Kaza, kadının mıntıka alanı olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu kavram bir iskân yerini değil, kadının salahiyet alanı olarak bir mıntıkayı göstermiştir.³⁰⁷ XVI. yüzyıldan sonra kaza tabiri idari birim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu idari yapılanma içinde sancaklar kazalara, kazalar ise nahiyelere ayrılmıştır.³⁰⁸

Nahiye, Tanzimat öncesi aynı özelliklere sahip köylerden müteşekkil idari bir bölge anlamında kullanılmaktaydı.³⁰⁹ Bu kavram, sözlükte “cihet, yön, taraf, bölge ve yöre” anlamlarına gelmektedir.³¹⁰

Tahrir defterlerinde tımarlı sipahilerin tasarrufunda olan köy ve mezraların tahriri yapılırken hangi nahiyeye bağlı oldukları kaydedilmiştir.³¹¹ Nahiye kavramının sancak denilen idari ve askeri birimlerin alt dalı olarak kullanılması XV. yüzyıl itibariyledir.³¹² XV. yüzyıldan sonra nahiyenin üzerinde hukuki anlamı olan kazalar ortaya çıkmıştır.

³⁰³ Orhan Kılıç, “Ocaklık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 317.

³⁰⁴ Ünal, *a.g.e.*, s. 244.

³⁰⁵ Martin Van Bruinessen, Hendrik Boescheten, *a.g.e.*, s. 47.

³⁰⁶ Murat Alanoğlu, “*Osmanlı İdâri Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi SBE, 2017, s. 121.

³⁰⁷ Ünal, *a.g.e.*, s. 247.

³⁰⁸ Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara: TTK Basımevi, 1998, s. 217.

³⁰⁹ Ünal, *a.g.e.*, s. 252.

³¹⁰ İlhan Şahin, “Nahiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 306.

³¹¹ Ünal, *a.g.e.*, s. 253.

³¹² Şahin, *a.g.md.*, s. 307.

Nahiyelerin içinde kadının oturduğu nahiyeye diğerlerinden hukuki olarak daha üstün kabul edilmekteydi.³¹³

Kale, Osmanlı Devleti'nin idari örgütlenmesinin temelinde farklı bir yere sahiptir. Kale, eyalet, sancak ve nahiyelerin dışında serhat bölgesinin idari yapılanmasında önemli bir role sahiptir.³¹⁴ Şehirlerin çekirdeğini teşkil eden kaleler, şehrin etrafını çevreleyen surlarla birlikte şehirlerin korunmasında, gelişmesinde ve büyümesinde önemli merkezlerdi.³¹⁵

Stratejik bir yeri korumak ve orduyu barındırmak için kurulan kaleler genellikle iç kale, dış kale ve varoş olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı. Bunlardan iç kale, resmi kayıtların, toplanan vergilerin, kıymetli malların saklandığı yerdirdi.³¹⁶ Dış kale, şehri çevreleyen surlar ile iç kale arasında kalan kısım olup giriş çıkışı sağlayan surlar bu kısmın en önemli unsuruydu. Varoş ise dış kalenin surlarının dışında kalan kısmı oluşturmaktaydı.³¹⁷

Cihânnümâ'da bu kavramlar ele alınırken yazarın bu birimleri tam olarak yerinde kullanmadığı görülmektedir. Yararlandığı kaynakları dikkate alarak bu idari taksimatları yapan müellif aynı birim için birkaç kavramı kullanmaktadır. Bununla birlikte şehir kavramını kullanan müellifin bunu genelde tüm birimler için kullandığı görülmektedir.

³¹³ Baykara, **a.g.e.**, s. 35.

³¹⁴ Ömer Gezer, "Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 2018, 1. Sayı 33, s. 141.

³¹⁵ Bilgehan Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, İstanbul: Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2006, s. 64

³¹⁶ Pamuk, **a.g.e.**, s. 67.

³¹⁷ Pamuk, **a.g.e.**, s. 73-74.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂB-I CİHÂNNÜMÂ'DA DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ

Bu bölümde, tarihi coğrafya açısından önemli bir eser olan *Kitâb-ı Cihânnümâ*'dan yararlanılarak bugün artık, genel itibariyle, Doğu Anadolu bölgesi olarak adlandırılan Van, Erzurum ve Diyarbakir eyaletleri ile bunlara bağlı olan yerleşim yerlerinin özellikleri kaleme alınmıştır. Bu kapsamda sancak, kasaba, nahiye, kale ve köy gibi idari birimler ele alınırken dağlar, göller, nehirler gibi coğrafi unsurlardan da bahsedilmiştir. Kâtip Çelebi söz konusu tüm şehirleri ele almayı murat ederken ömrü buna vefa etmediği için sadece Van eyaletini yazmıştır. Erzurum ve Diyarbakir ile ilgili bilgiler İbrahim Müteferrika tarafından Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin eseri temel alınarak kaleme alınmıştır.

2.1. VAN EYALETİ VE ŞEHİRLERİ

Kitâb-ı Cihânnümâ'da Van, Osmanlı Devleti'nin doğusunda yer alan bir serhad şehri olarak geçmektedir. Ardından bu eyaletin komşuları ele alınmaktadır. Kâtip Çelebi'ye göre bu eyaletin doğusunda Azerbaycan dedikleri Tebriz, güneyde Kürdistan ve Sultaniye nahiyeleri, kuzeyde Çıldır ve Kars eyaletleri, batıda ise Diyarbakir eyaleti bulunmaktadır. Onun, Van eyaletinin idari yapısını ele alırken Ayn Ali Efendi ve Koca Nişancı'nın³¹⁸ eserlerini me haz olarak kullandığı görülmektedir.

Van eyaletinin hudutlarını bu şekilde açıklayan müellif, daha sonra Ayn Ali Efendi'nin taksimatını dikkate alarak buraya bağlı olan sancakları sıralamaktadır. Bu taksimata göre Van Paşa sancağı olup bu eyaletin yönetim merkezi konumundadır. Bunun dışında Adilcevaz, Erciş, Muş, Bargiri, Kârkâr, Kisân, Espayrid, Ağakis, Ekrad-ı Beni Kotur, Bâyezid Kalesi, Berda ve Ovacık bu eyalete bağlı olan diğer sancaklar olarak belirtilmektedir.³¹⁹ Kâtip Çelebi'nin eserinde kaydettiği bu sancaklar, Ayn Ali Efendi'nin eserindeki Van eyaleti sancak beylerinin hassının konu edildiği fasılda aynen geçmektedir. Kâtip Çelebi'nin bürokraside görev alması bu kaynaklara ulaşmasında etkili

³¹⁸ Koca Nişancı, olarak bilinen Celâlzâde Mustafa Çelebi, Osmanlı Devleti'nde Divân-ı Hümâyün kâtipliği, reisülküttâb, nişancı gibi görevlerde bulunmuş önemli bir isimdir. Yirmi üç yıl nişancılık görevinde bulunan Koca Nişancı 1567 yılında hayatını kaybetmiştir. Osmanlı kanunlarının oluşmasında etkili olan Koca Nişancı yazışmalarıyla da uzun süre örnek alınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Celia Kerslake, "Celâlzâde Mustafa Çelebi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 261.

³¹⁹ *Cihânnümâ*, s. 411.

olduğu kabul edilmektedir.³²⁰ Bu şekilde on üç sancak ismini numara sırasına göre eserinde kaydeden Kâtip Çelebi, ardından Koca Nişancı Celalzâde'nin *Tabakat-ı Memâlik* adlı eserinden alıntı yaparak sancakları farklı bir şekilde sıralamaktadır. Onun yaptığı taksimata göre Vastan, Hizan, Hakkâri, Müküs, Şirevî, Elbak (Albak), Salmas, Dünbülî ve Üstün (Eston) Van eyaletine bağlı olan sancaklardır.³²¹

Kâtip Çelebi, bu şekilde idari taksimatlarda değişiklikler olduğunu ifade ederek farklılıkların olabileceğini söylemiştir. İdari taksimler memleketlerin itibari işlerinden olduğundan her zaman yapılmadığını, taksimde eksikliklerin olabileceğini, diğer eyaletlerin sancak ve ülke sınırlarının buna göre olduğunu belirtmiştir. Kitaplarda yazılı olan beldeleri nakledip bu eyaletin sancaklarının özelliklerini açıklayacağını ifade etmiştir.³²²

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonraki dönemlerde Van eyaletinin idari yapısı incelendiğinde XVI. ve XVII. yüzyılda sancak sayısı, on üç ile otuz dört arasında değiştiği görülmektedir. Eyalet sayılarının sık sık değişmesinde Tebriz eyaletinin fethedilmesi, Safevi Devleti ile yapılan savaşlar, padişahların tasarrufu ve bazı sancakların statü değiştirmesi etkili olmaktadır.³²³ Van eyaletinin idari taksimatına bakıldığında 1565'te on yedi,³²⁴ 1585'te yirmi üç, 1631'de on sekiz sancağın olduğu görülmektedir ki bu durum Kâtip Çelebi'yi haklı çıkarmaktadır.³²⁵

Kâtip Çelebi bu taksimi yaparken Osmanlı idari yapısı içinde hangisinin klasik Osmanlı sancağı, yurtluk ocaklık ve hükümet sancağı olduğunu belirtmemiştir. Sancakları da belirtirken sadece bir kısmının statüsüne yer vermiştir. Bu eyalete bağlı sancaklardan Adilcevaz, Erciş, Ağakıs, Kisân ve Muş Osmanlı ümerası tarafından yönetilen klasik Osmanlı sancaklarıdır. Buralarda bu tarz bir idari yapının olmasında güçlü hanedanlıkların olmaması etken olabilir. 1558-1791 yılları arasında Van eyaletine bağlı sancaklar arasında Bitlis, Mahmûdî ve Hizan hükümet statüsüne sahip olan

³²⁰ Seyit Ali Kahraman, *Ayn Ali Efendi Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilatı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021, s. 44-45.

³²¹ *Cihânnümâ*, s. 411.

³²² *Cihânnümâ*, s. 411.

³²³ Murat Alanoğlu, "*Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, 2017, s. 28.

³²⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 124.

³²⁵ Kılıç, *a.g.e.*, s. 127-128.

sancaklar arasındadır. Bargiri, Müküs, Kâr-kâr, Şir(e)vî, Elbak, Espayrid/İspayird, Kotur ve Şitak sancakları, yurtluk ocaklık statüsüne sahip idari birimlerdir.³²⁶

Kâtip Çelebi bu taksimi yaptıktan sonra zikredilen yerleşim yerleri ile ilgili bilgi vermektedir. Sıralamada önce Ayn Ali Efendi'nin taksiminde yer alan yerleşim yerlerinin özellikleri belirtilmektedir. Ardından Koca Nişancı'nın eserinde belirttiği sancakların özellikleri açıklanmaktadır. Bu sıralamada belli bir kıstas takip etmeyen Kâtip Çelebi, bazı yerleri detaylı bir şekilde açıklarken, bir kısmına da çok kısa değinmektedir. Bunda müellifin elindeki kaynaklardan hareketle bilgi verdiği zannedilmektedir. Özelliklerini belirttiği idari birimlerin bir kısmında yararlandığı kaynakları belirtirken, bu durum her yerde görülmemektedir. Kaynaklarını belirtme noktasında *Cihânnümâ*'ya yapılan eklemelere göre daha açık bir yöntem takip ettiği anlaşılmaktadır.

Van eyaletine bağlı yerleşim yerleri Paşa Sancağı ile başlamakta ve Hizan ile son bulmaktadır. Yukarıda Ayn Ali Efendi'nin taksimatında yer alan Ekrad-ı Beni Kotur, Berda ve Ovacık ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmazken; Hoşap, Sökmânabâd ve Debil gibi bazı yerler detaylı bir şekilde izah edilmektedir. Koca Nişancı Celalzâde Mustafa'nın *Tabakat*'ında Dünbüli idari taksimat içinde yer alırken bu aşiretle ilgili bilgiler Sökmânabâd başlığı altında açıklanmaktadır. Hakkâri yakınlarında yer alan kaleler anlatılmakla beraber fiziki coğrafyanın önemli unsurları olan dağlar ve ırmaklara da değinilmektedir. Ayrıca günümüzde İran sınırları içinde yer alan Kotur, Ovacık ve Debil gibi bazı yerleşim yerleri eserin telif edildiği dönemde Osmanlı sınırları içinde yer almaktaydı. Dolayısıyla söz konusu idari birimler bu çalışmada Van eyaletine bağlı şehirler olarak geçmektedir.

Cihânnümâ'da bir yerin özelliği belirtilirken şehir, sancak, kaza ve kasaba gibi kavramların bazılarının aynı yerleşim yeri için kullanıldığı görülmektedir. İdari birimler ele alınırken bu anlamda belli bir sistem takip edilmemektedir. Ayrıca bir yerle ilgili bilgi aktaran müellifin oraya ait coğrafi unsurları da başlıklar halinde kaydettiği görülmektedir. Örneğin Van Gölü ve Akdamar Adası'nın özelliklerini Erciş sancağından sonra; Süphan Dağı'nı Ahlat'tan, Nemrut Dağı'nı ise Bitlis'ten hemen sonra açıklamaktadır. Erzurum ve Diyarbekir eyaletlerinin anlatımında ise Van eyaletinden farklı olarak dağlar ve nehirler ayrı başlıklar halinde yer almaktadır. Bununla birlikte bu iki bölümde müellifin

³²⁶ Kılıç, a.g.e., s. 137.

son kısımda ele aldığı Ahvâl-i Mülûk ve Hükâm kısmı Van eyaletinin hitamında yer almamaktadır.

2.1.1. Van Paşa Sancağı

Cihânnümâ'da Van, konum olarak 37 derece boylamı ile 37 derece enlemlerinde yer alan bir şehir olarak kaydedilmektedir. Bunun yanında Van Gölü'nün doğusunda geniş bir ovada bulunan bu meşhur beldenin sağlam kalesi, dış ve iç hisarı bulunmaktadır. İç hisar şehrin garp tarafında yüksek kesme kaya üzerinde bir tarafı şehir ve varoş diğer tarafı kalenin dış kısmını oluşturacak şekildedir.

Doğu tarafı şehrin kuzey kısmı olup hisar gibi kesme kayadandır. Dış tarafı ova ve bayındır olduğundan yer yer bir iki kat metin burçlar ve duvarların yapıldığı belirtilmiştir. Kalenin dış tarafı taşlarla çevrili olup üç kapısının olduğu ifade edilmiştir. Bunlar şehrin doğusunda yer alan Tebriz Kapısı ile güneyinde bulunan İskele Kapısı olarak açıklanmıştır.³²⁷ Müellif, şehrin girişi için üç kapının olduğunu belirtmesine rağmen üçüncü kapının ismini vermemiştir.

Van şehrinin hisarının gölden bir miktar kuzeye düştüğü, şehrin doğu ve güneyinde bağ ve bahçelerin olduğu belirtilmektedir. Hisardan göle yol bulunmakla beraber muhasara esnasında gemiler işlendiği ifade edilmektedir. Bütün mahalle, evler, beylerbeyi sarayı, çarşı, pazar, hamam ve cami sur içinde yer almaktadır. Şehirde beylerbeyliği yapmış olan Hüsrev Paşa'nın burada bir cami, medrese, türbe yaptırdığı ve bunları vakfettiği zikredilmektedir. Hüsrev Paşa'nın yaptığı bu külliyenin 1568 yılının ocak ayında yapımının tamamlandığı ve namaz kılınmaya başlandığı bildirilmektedir.³²⁸ 1551 yılında da Rüstem Paşa'nın burada bir hamam yaptırdığından bahsedilmektedir.

Hisarın güvenliği ile ilgili bilgi veren müellif, dizdar, hisar eri ve nevbetçi yeniçerilerin iç hisarda bulunduğunu, bin beş yüz civarında kul ağaları ile beylerbeyine bağlı askerlerin ise dış hisarda bulunarak güvenliği sağladıklarını aktarmaktadır. Ayrıca şehrin iskelesine Erciş, Adilcevaz ve Ahlat'tan gemilerin gelip gittiğini belirtmektedir. Etrafındaki dağların konum olarak şehre yarım fersah mesafede bulunduğunu belirten

³²⁷ *Cihânnümâ*, s. 411.

³²⁸ *Cihânnümâ*, s. 411.

müellif,³²⁹ Van eyaletine bağlı sancaklardan gemilerin gelip gittiğini ifade etmesi buranın işlek bir limana sahip olduğunu ve ticarete önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Kâtip Çelebi şehrin özelliklerini açıklarken belli bir sisteme göre bilgi vermemektedir. Şehrin güvenlik, ticaret ve dağların konumu hakkında malumat verdikten sonra tarihi ile ilgili kısaca açıklama yapmaktadır. Tarihi şahsiyetler olarak Van'ın imarında etkileri olan Osmanlı sadrazamları ile Van'da beylerbeyliği yapan Hüsrev Paşa³³⁰ ve Rüstem Paşa'dan söz etmekte, hükümdar olarak da Timur ve Kanuni Sultan Süleyman'la ilgili bilgi aktarmaktadır.

Bu bilgilere göre Timur Gürgan Van Kalesi'ni aldığıda “*Keyvan bigireft*” diye tarih düşmüş ve büyük komutanlarından birine kalenin yıkılması emrini vermiştir. Askerlerin tüm gayretine rağmen bir dağı andıran kalenin bütünüyle yıkılması mümkün olmayınca, askerler kalenin bazı burç ve bedenlerinin yıkmakla yetinmişlerdir. Kâtip Çelebi, bu yıkımın kalenin sağlamlığına zarar vermediğini belirterek bu durumun kalenin ne kadar sağlam olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir.³³¹

1533 tarihinde Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman İrakeyn seferine çıktığında Halep'te bulunduğu sırada Veziriazam İbrahim Paşa'nın önceden Van'a gelerek Acem Şahı tarafından alınan Van'ı Osmanlı hâkimiyeti altına aldığını belirtmektedir. Bu fetihten sonra “*Aldı Hisar-ı Van'ı Süleyman şahımız*” diye ebcet hesabıyla tarih düştüğü kaydedilmektedir. Osmanlı Devleti'nin Van'ı fethetmesiyle burayı bağımsız bir eyalet yaptığını ve kalesini yenilediğini ifade etmektedir.

Kitâb-ı Cihânnümâ'da Van eyaleti açıklanırken, Paşa Sancağından sonra diğer sancak, nahiye ve kasabaların özellikleri anlatılmıştır. Söz konusu sancaklar *Cihânnümâ*'da belirtilen sıralamaya göre açıklanacaktır.

³²⁹ *Cihânnümâ*, s. 411.

³³⁰ Hüsrev Paşa, Van'da on bir yıl üzerinde eyalet yöneticiliği yaparak en fazla bu görevde kalan kişidir. Pasin'de sancakbeyi iken, Şehzade Bayezid hadisesinde Van beylerbeyliğine atanmış ve şehzadeyi almak için İran'a giden heyetin başkanlığını yapmıştır. Beylerbeyliği sırasında Van'ın imarı hususunda çok hizmetlerde bulunmuş ve Diyarbakir beylerbeyliği sırasında hayatını kaybetmiştir. Hüsrev Paşa daha sonra Van'da kendisinin yaptırmış olduğu caminin avlusuna defnedilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, **Doğu Serhaddinin Kilidi Van**, s. 154.

³³¹ *Cihânnümâ*, s. 412.

2.1.2. Bargiri (Muradiye)

Bargiri, Van'ın kuzeyinde yer alan ve Erciş'le arasında sekiz fersah³³² mesafe bulunan küçük bir belde ve sancak olarak zikredilmektedir. Harabe hale gelen kalesinin Osmanlı padişahlarından Kanuni Sultan Süleyman tarafından yenildiği ifade edilmektedir. Bargiri ile Erciş arasında Haydar Bağı adında bir köyün mevcut olduğunu bildiren müellif, bu köyle ilgili, “*altı ayda varılır Haydar Bağına*” diye bir darbı meselin olduğunu da nakletmektedir.³³³

2.1.3. Erciş

Van'ın iki merhale³³⁴ uzağında ve konum olarak kuzeybatısında yer alan Erciş, kasaba ve sancak olarak belirtilmektedir. Van Gölü bu kasabanın güneyine düşmektedir. Düzlük alanda bulunan bu yerin etrafı bahçelerle kaplı olduğu ve özellikle ceviz ağaçlarının çok olduğu zikredilmektedir. Mahsulü hububat ve pamuk olan Erciş'in hukuku divaniyesinin yetmiş dört bin dinar olduğundan bahsedilmektedir.

Kâtip Çelebi, Erciş'in çok sağlam olan kale ve hisarının Hamdullah Müstevfi'nin eserine dayanarak Vezir Hoca Tacettin Alishah tarafından yapıldığını bildirmektedir.³³⁵ Eserde adı geçen Vezir Hoca Tacettin Alishah, İlhanlı Devleti'nde Olcaytu Han döneminde vezirlik yapmış önemli bir devlet adamıdır. Bu vezir İlhanlı Devleti'nin önemli hükümdarlarından Olcaytu'nun ölümü üzerine yerine geçen küçük oğlu Ebu Said Bahadır Han'ın tecrübesizliğinden yararlanarak yönetimi eline geçirmiştir.³³⁶

Bahr-i Erciş olarak isimlendirilen Van Gölü *Cihânnümâ*'da muhtemelen büyüklüğünden dolayı bu isimle anılmaktadır. Günümüzde de bölge halkı tarafında göl yerine Arapça karşılığı bahr tabiri kullanılmaktadır. Bu göl doğudan batıya uzanan ve biraz kuzeye meyleden uzunca bir göl olarak belirtilmektedir. Çoğu yerden karşı tarafı görünen gölün uzunluğu altmış fersaktır. Eserdeki bilgilere göre bu göldeki suyun tadı biraz acı ve tuzlu olmakla birlikte yılda bir kez tirrih³³⁷ ya da tarrih denilen güzel bir çeşit

³³² Fersah, dört saatlik zaman dilimi olarak ifade edildiği gibi beş bin metrelik mesafe olarak da belirtilmektedir. Bkz. *Kâmûs-ı Türkî*, s. 989.

³³³ *Cihânnümâ*, s. 412.

³³⁴ Merhale, bir günlük yol mesafesi ve iki konak arası olarak ifade edilmektedir. *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1223.

³³⁵ *Cihânnümâ*, s. 412.

³³⁶ Abdulkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 103.

³³⁷ Tirrih diye belirtilen balık inci kefalidir.

balık avlanmakta, çevre illere götürülüp satılmaktadır.³³⁸ Tirrih denilen bu balıkla ilgili ifadeler birçok İslami kaynakta da geçmektedir. Bu balığın tuzlanıp kurutulduktan sonra çok uzak diyarlara götürüldüğüne dair bilgiler bulunmaktadır.³³⁹

Van şehri, bu gölün doğusunda yer almaktadır. Bu gölün kuzeyinde yer alan Bendi Mahi geçildikten sonra sırasıyla Erciş, Adilcevaz ve Ahlat'a varıldığı bildirilmektedir.³⁴⁰ Van Gölü, tarihte değişik isimlerle anılmıştır. Genellikle bulunduğu yere göre Erciş Gölü, Ahlat Gölü, Tatvan Gölü, Ahdamar Gölü ve Van Gölü gibi değişik isimlerle anılmıştır.³⁴¹

Ahtamar Adası, Van Gölü'nün güney tarafında yer alan küçük bir ada ve kale olarak eserde kaydedilmektedir. Önceleri gölün bu isimle anıldığını belirten Kâtip Çelebi'nin kastettiği Erciş (Van) Gölü'dür. Kalesi olan bu yer, Vastan'a bir ok atımı uzaklıkta olup üç dört saatlik mesafede bulunmaktadır.³⁴² *Cihânnümâ*'da, bu adadan kale olarak bahseden müellifin kastının muhtemelen idari birim olduğudur. Zira günümüzde kaleye dair herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Kâtip Çelebi bu bölümde günümüzde de mevcut olan kilise ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Yalnız kırkıncı fasılda, Kars şehrinden hemen sonra Ahdamar Adası'nda bulunan kilise ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Kağızman yakınında bulunan Üçkilise ile Ahdamar Adası'ndaki kilisenin Hristiyanlar nezdinde önemli bir statüye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Üçkilise'de birçok keşişin bulunduğu belirtilmektedir.

Müellif, o dönemde Hristiyanların inançlarıyla ilgili ilginç bir ritüelden de bahsetmektedir. Sayıları çok olarak belirtilen Üçkilise'de keşişler bahar mevsiminde her türden çiçekleri toplayıp büyük bir kazana koymaktaydılar. Çiçeklerin içine konulduğu bu kazana su koyup üstünü örtmekteydiler. Ardından keşişler kırk gün boyunca günün belli vakitlerinde bu kazan üzerinde okumaktaydılar. Kilisenin hararetinden su kaynayıp

³³⁸ *Cihânnümâ*, s. 412.

³³⁹ Mehmet İnbâş, Mehmet Demirbaş(ed.), *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, Cilt 1, Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 100.

³⁴⁰ *Cihânnümâ*, s. 412.

³⁴¹ Orhan Kılıç, *a.g.e.*, s. 3. Ahlatşahlar döneminde Van Gölü Arap kaynaklarında Buheyretü'l-Hılat olarak da geçmektedir. Bunun nedeni Ahlat'ın Van'a göre daha merkezi olmasıydı. Sai Mustafa Çelebi'nin *Tezkiretü'l-Bünyân* adlı eserinde Deryâ-yı Tatvan olarak geçmektedir. Âşık Mehmed, *Menazirü'l-Avâlim* adlı eserinde Vastan için "Büheyre-i Erciş kenarındadır" demekle birlikte Büheyre-i Ahlat ismini de kullanmaktadır. Osmanlıların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Van daha önemli hale geldiğinden dolayı göl için Bahr-i Van ismi daha çok kullanılmaya başlanmıştır.

³⁴² *Cihânnümâ*, s. 412.

saf hale geldikten sonra bu suyu bir altın karşılığında satmaktaydılar. Bu suyu alanlar bunu kendi ölümlerinin yüzlerine, gözlerine, ağız ve burunlarına sürmekteydiler. İtikatlarına göre gökten melekler inip bu suyu kaynatmaktaydı. Bu suların bir tanesi de Ahdamar Adası'nda bulunmaktaydı. Bu iki yerin dışında böyle bir suyun bulunmadığı belirtilmektedir. Ermenilerin iki fırka halinde olduğu ifade edilen bu eserde bir grubun Üçkilise'ye,³⁴³ diğerinin ise Ahdamar Kilisesi'ne mensup olduğu dile getirilmektedir.³⁴⁴

Van Gölü ve Ahdamar (Akdamar) Adası'nın özelliklerinden hemen sonra müellif, *Germab* başlığı altında bir ılıcadan bahsetmektedir. Buna göre Erciş yakınında Diyadin adıyla bilinen yerde bir ılıca mevcuttur. Günümüzde de var olan bu ılıcanın bir değirmen tarafından döndürüldüğünü zikretmektedir. Ayrıca pınarın etrafında fiskiye misali çıkan sıcak suyun kazan gibi kaynayıp aktığı belirtilmektedir. Gerisinde âb-ı hayat gibi güzel bir suyun da çıktığını da belirtmektedir.³⁴⁵

Menâzirü'l-avalim eserini inceleyen ve yayına hazırlayan Mahmut Ak, Kâtip Çelebi'nin eserlerinde Âşık Mehmed'den birçok alıntı yaptığını ama bunları belirtmediğini söylemektedir. *Cihânnümâ*'da geçen Germab ile ilgili bilginin *Menâzirü'l-avalim*'deki içerikle örtüştüğünü ve Kâtip Çelebi'nin bu bilgiyi bu eserden aldığını iddia etmektedir. Bunun gibi birçok bilgiyi bu eserden aldığını kaydederek bu eserle, *Cihânnümâ*'da geçen bilgileri karşılaştırmıştır.³⁴⁶

2.1.4. Adilcevaz

Adilcevaz, Erciş'in iki merhale batısında ve Van Gölü'nün kenarında olan bir yer olarak kaydedilmektedir. Sancak olan bu yer kıyının biraz yukarı tarafına düşmektedir. Adilcevaz'ın geçmişteki kalesi ve bazı yapılarının göl içinde kaldığına dair rivayetler bulunmaktadır. Buna göre bu sancak göle göre yüksek yerde ve sur içinde bulunmaktadır. Van Gölü bu kalenin güneyinde yer almaktadır. Adilcevaz isminin hattı el-cevizden ortaya çıktığı belirtilmektedir.³⁴⁷

³⁴³ Yakup Karataş ve Rabia Elçi, XIX. *Yüzyılın Sonlarında Üçkilise Köyü ve Köyün Ermeni Sorunu Açısından Önemi* adlı makalede, Osmanlı kayıtlarında Üçkilise adında bir köyün bulunduğunu, bu köyün günümüz Ağrı iline bağlı Taşlıçay ilçesine bağlı Taşteker Köyü olduğunu aktarmaktadırlar. O dönemde Diyadin kazasına bağlı olan köy Bayezid sancağına bağlı olarak yönetilmekteydi. Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Edi ve Yakup Karataş (ed.), *Yakın Dönem Ağrı Tarihi*, Bursa: Ekin Yayıncılık, 2020.

³⁴⁴ *Cihânnümâ*, s. 408.

³⁴⁵ *Cihânnümâ*, s. 412.

³⁴⁶ Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avalim*, Cilt 1, s. CCII- CCXXII.

³⁴⁷ *Cihânnümâ*, s. 412.

2.1.5. Ahlat

Ahlat, Adilcevaz'ın bir merhale batısında, düz alanda kurulmuş bir kasaba olarak aktarılmaktadır. Güzel bir iklime sahip ve tepe üzerinde kalesi bulunduğunu belirten müellif, Ahlat'la ilgili *Şerefname*'yi kaynak göstererek³⁴⁸ şehrin tarihinin çok eskilere dayandığını belirtmektedir.³⁴⁹ Nitekim bazı dönemlerde Ermeni kralların burayı yönetim merkezi olarak kullandıkları ifade edilmektedir. Anuşirvan zamanında amcası Camsab Ahlat'ı merkez ediniş buradan kendi ülkesini yönettiğı bildirilmektedir.

Kâtip Çelebi, Ahlat şehrinin farklı dönemlerde muhtelif devletler tarafından ele geçirilip yıkıma uğradığını belirtilerek bu devletlerle ilgili kısa bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre daha önce Selçuklu Devleti'nin elinde bulunan Ahlat, 1229 yılında Celâlettin Harzemşah tarafından Selçuklulardan zorla alınarak tahrip edilmiştir. Ardından Moğollar bu şehirde çok büyük bir yıkım meydana getirmişlerdir. 1246 yılında meydana gelen büyük bir depremde bu şehrin birçok binası yıkılmış ve şehir bu depremden büyük bir zarar görmüştür.³⁵⁰

Müellif, 1548 yılında Safevi hükümdarlarından Şah Tahmas'ın bu şehri ele geçirip Ahlat Kalesi'ni yerle bir ettiğini belirtmektedir. Safevilerden sonra Ahlat'ın Osmanlı hakimiyeti dönemiyle ilgili bilgi vermektedir. Buna göre Osmanlı Devleti hükümdarlarından Kanuni Sultan Süleyman'ın eski şehri yerinde bırakıp gölün kenarında yeni bir şehir ve hisar yaptırdığını kaydetmektedir. Ayrıca eski hisar ve kalenin viran olup herhangi bir kalıntısının kalmadığını, buradan akan suların göle döküldüğü ve gölün kasabaya göre biraz uzakta kaldığını zikretmektedir.³⁵¹ Geçmişte Ermenilerin yoğun yaşadığı kentlerden biri olarak gösterilen Ahlat, özellikle İslam'dan sonra bilhassa Sökmenliler döneminde önemli bir konuma sahip olmuştur. Arap kaynaklarında yetmiş beldeyi kapsayan bu şehrin, Tatarlardan sonra yıkıma uğradığı bilgisi yer almaktadır.³⁵²

Havası çok güzel olan Ahlat şehrinin bağ ve bahçe yönünden çok zengin olduğu belirtilmektedir. Günümüzde de bu özelliğı devam eden bu şehrin özellikle kayısı ve elmasının çok güzel olduğu nakledilmektedir. Çok meşhur olan Ahlat elmasının

³⁴⁸ *Cihânnümâ*, s. 412.

³⁴⁹ *Cihânnümâ*, s. 412.

³⁵⁰ *Cihânnümâ*, s. 413.

³⁵¹ *Cihânnümâ*, s. 413.

³⁵² Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001, 135. (İbn Esir, s. 193.)

Azerbaycan’da bir tanesinin yüz dirheme eş değer olduğunun darbı mesel olarak anlatıla gelmiştir.³⁵³

Ahlat’ın konumu, iklimi, önemli meyveleri ve tarihi hakkında bilgi veren Kâtip Çelebi, Ahlat’ta yetişmiş birçok alim ve faziletli kişilerin olduğunu kısaca ifade ettikten sonra bu alimlerden sadece üç kişinin ismini zikretmekle yetinmiştir. Eserde adı geçen âlimler şunlardır:

Mahmut İbn Melik-dad, Telhis-i Cami eserinin yazarıdır. Bu kitabın fıkıh ilminde çok önemli bir yere sahip olduğu belirtilmektedir.

Seyid Hüseyin’in, zahiri ve batını ilimlerde üstün kabiliyetlere sahip olduğu ve Cifri-i Cami ilminde meşhur bir âlim olduğundan bahsedilmektedir. Eserin devamında verilen bilgilere göre Seyit Hüseyin, Cengiz Han ordularının ortaya çıkışını önceden tahmin edip ailesi ve kendisine tabi olanlardan on iki bin kişiyle birlikte Mısır’a göç ettiğini kaydetmektedir. Aynı şekilde mezarı Mısır’da olan bu âlimin oturduğu mahalleye Ahlatlılar Mahallesi denilmektedir.

Mevlâna Muhyeddin, çok önemli bir âlim olarak belirtilmekte, Nasirüddin Tusi’nin onu beraberinde Merağa Rasathanesi’ne götürdüğü ifade edilmektedir.³⁵⁴

İslami kaynaklarda ilim, kültür ve sanatta önemli bir mevkie sahip olarak Orta Çağ şehirleri içinde hususiyetlerine göre bir unvan ile belirtilen yerler içinde yer alan Ahlat şehri, *Kubbetü’l-İslam* gibi yüksek bir sıfatla anılmaktaydı. Aynı şekilde eski kaynaklarda bu şehirde ilim ehli yanında birçok tasavvuf erbabının da yetiştiği ifade edilmektedir.³⁵⁵

Ahlat şehrinin özelliklerini açıklayan Kâtip Çelebi yakınlığından ve çevresindeki yerleşim yerlerinden olsa gerek Süphan Dağı’ndan da bahsetmektedir. Bu ifadelere göre *Süphan Dağı (Kûhi Siban)*, Ahlat kıblesinde büyük bir dağ olarak nitelendirilmektedir. Ahlat’a yakın olan bu dağın etrafında yerleşim olarak kalabalık bir nüfusun olduğu, üzerinde her mevsim bulunan karın elli fersah uzaktan görüldüğü yazılmaktadır. Hamdullah Müstevfi’nin *Nüzhetü’l Kulüb*’ünde burada geniş otlakların olduğunun yazıldığı belirtilmektedir. Aynı şekilde “Ağrı Dağı’nda kasıt bu dağ ise Revan’ın

³⁵³ *Cihânnümâ*, s. 413.

³⁵⁴ *Cihânnümâ*, s. 413.

³⁵⁵ Osman Turan, *a.g.e.*, 138. (İbn Bibi, s. 377, 425)

yakınında arka tarafa düşmektedir” ifadesini kullanırken bu dağ ile ilgili bir belirsizliği de dile getirmektedir.³⁵⁶

Tatvan, eserde Ahlat’tan bir merhale batıya düşen büyük bir köy olarak belirtilmekte ve bu yerde Van Gölü’nün son bulduğu ifade edilmektedir.³⁵⁷ O günün şartlarında büyük bir karye olarak nitelenen Tatvan, günümüzde Bitlis’e bağlı büyük bir ilçe haline gelmiştir. Coğrafi konumu, turizmi ve iklimi ile önemli bir yere sahip bu ilçe, anlaşıldığı kadarıyla sonraki dönemde büyük bir yerleşim yeri haline gelmiştir.

2.1.6. Bitlis

Cihânnümâ’da kasaba olarak isimlendirilen Bitlis, Doğu Anadolu şehirleri içinde en detaylı bilginin verildiği bir yerleşim yeridir. Bitlis’in konumu, kalesi, tarihi, mimari eserleri, bilginleri, iklimi, tarım ürünleri hakkında çok detaylı malumat verilmektedir. Kâtip Çelebi burası ile ilgili bilgi verirken *Şerefname*’den de bahsetmektedir. Nitekim Bitlis ile ilgili *Cihânnümâ*’da yer alan bilgiler ile *Şerefname*’de geçen ifadeler oldukça benzerlik göstermektedir. *Cihânnümâ*’da Bitlis bahsi 413-416; *Şerefname*’de ise 371-392 sayfaları arasında geçmektedir.³⁵⁸ Kâtip Çelebi eserinde *Şerefname* yerine daha çok *Şeref Han Tarihi* tabirini kullanmaktadır.

Cihânnümâ’da Bitlis, Tatvan’ın bir merhale batısında, vadi içinde yer alan bir kasaba olarak kaydedilmektedir. Bu kasabanın coğrafi konum itibarıyla 81,5 boylamı ile 37,5 enleminde yer aldığı belirtilmektedir. Bitlis Deresi’nin kenarında yer alan mahalle ve evler arasında geçişler yirmi bir gözlü bir köprü ile sağlanmaktadır. Etrafı surlarla çevrili olan bu kasabanın yolları çok dar olup giriş ve çıkışının sıkıntılı olduğu aktarılmaktadır.³⁵⁹

Şeref Han Tarihi’ne atıfta bulunan Kâtip Çelebi, bu şehrin adının Büyük İskender’in Bedlis adındaki kölesinden geldiğini nakletmektedir. Makedonyalı İskender, Irak ve Babil’den Anadolu’ya dönerken hastalığı için kendi hekimlerinden uğradıkları şehirlerin suyunu, havasını ve özellikle Dicle’ye dökülen suların hafifliğini araştırmalarını istemiştir. Bu şekilde yolu Bitlis’e düşen İskender’in ordusundaki görevliler, Bitlis Deresi’nin Kosor ve Ribat çayları ile birbirine karıştığı yerdeki suyun

³⁵⁶ *Cihânnümâ*, s. 413.

³⁵⁷ *Cihânnümâ*, s. 413.

³⁵⁸ Şeref Han Bidlisî, *Şerefname*, Abdullah Yeğin (çev.), C. 1, İstanbul: Nubihar Yayınları, 2015.

³⁵⁹ *Cihânnümâ*, s. 414.

çok hafif ve tatlı olduğunu fark etmişler. Bununla birlikte Bitlis'in havasını ve suyunu çok beğenen Büyük İskender, ordusuyla burada konaklama kararı almıştır. Askerleriyle birkaç gün burada kalan bu hükümdarın burada hem eğlendiği hem de dinlendiği söylenmektedir. Hatta ordunun konakladığı bu yere *İskender Çeşmesi* denildiği de rivayet edilmektedir.

Makedonyalı İskender, Bitlis'ten ayrılırken askerlerinin bir kısmını burada bırakmış ve onlardan bir kale inşa etmelerini istemiştir. Kalenin sağlamlığı noktasında askerlerine şu tembihte bulunmuştur:

“Öyle sağlam bir kale yapın ki benim gibi bir hükümdar dahi onu almaya muktedir olmasın”.

Bunun üzerine Büyük İskender'in Bedlis adındaki kölesi (eserdeki tabiriyle) bu çeşmeye iki fersah uzakta³⁶⁰ Kosor ile Ribat suyu arasında bir kale yaptırmıştır. Kalenin üçgen şeklinde olmasından dolayı defalarca felaketlere maruz kaldığına dair söylentilerin olduğu bildirilmektedir.

İran dönüşünde Bitlis'e uğrayan Büyük İskender bu kaleyi muhasara altına almıştır. Her yolu denemesine rağmen bir türlü kaleyi alamayınca bundan ümidini kesip yoluna devam etmiştir. Bunun üzerine Bedlis, büyük bir korkuyla kelle koltukta, kale anahtarıyla birlikte İskender'in huzuruna çıkıp durumu kendisine bildirmiştir. Büyük İskender'e sözlerini hatırlatarak bunu ispat ettiğini belirtmiştir. İskender onu affederek kaleyi şehirle birlikte Bedlis'e hediye etmiştir.³⁶¹

Kâtip Çelebi, kalenin sağlamlığına ilişkin *Şerefname*'de de geçen başka bir olayı da aktarmaktadır. Bu olaya göre Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı Sultan Hasan tarafından Bicen oğlu Süleyman Bey, Bitlis Kalesi'nin fethi için görevlendirilmiştir. Süleyman Bey, üç yıl boyunca baharın başlamasıyla kaleyi muhasaraya almış ve kış mevsiminin başlamasıyla kuşatmayı kaldırmıştır. Bu şekilde üç yıl boyunca kışı da Mardin'de geçirmiştir. Bu kuşatmada kale ehlinden birçok kişi açlık, takatsizlik ve öldürücü hastalıktan dolayı hayatını kaybetmiştir. Bu uzun süreli kuşatmada, kalede yedi kişi kalmasına rağmen kaleyi teslim etmemişlerdir. En sonunda kale emiri İbrahim Bey barış yoluyla kaleyi teslim etmiştir.

³⁶⁰ *Cihânnümâ*, s. 413.

³⁶¹ *Cihânnümâ*, s. 414.

Kâtip Çelebi, şöyle bir rivayeti de nakletmektedir:

“Bir dönemde yılanlar Bitlis’te çokça bulunmaktaydı. Yöneticilerden biri kale kapısında taştan bir yılan heykelini tılsım edip kale kapısına koydu ve yılanlar kaybolmaya başladı”.³⁶²

Çok güzel bir havaya sahip olan Bitlis’te kışlar çok sert geçmesine rağmen bu durumun halkta bir sıkıntı oluşturmadığından bahsedilmektedir. Bağ ve bahçeleri çok olan Bitlis’in özellikle elma ve armudunun tadının çok güzel olduğu, üzüm ve karpuzun çevre illerden geldiği belirtilmektedir. Yazın bağlara giden halk altı ay boyunca etraftaki ova ve çimenliklerde kalmakta ve sonbahar mevsiminde geri dönmektedirler.³⁶³

Bu şehrin ahalisinin eskiden beri yolları korumasından dolayı örfi vergiden muaf oldukları dile getirilmektedir. Ayrıca Müslüman yöneticiler Bitlis kasabasında sadaka-i cariye niyetiyle birçok mimari eser inşa etmişlerdir. Şehirde eski yöneticilerin yaptığı dört büyük cami bulunmaktadır ki her bir caminin taşında hatt-ı kufi ile kimin tarafından inşa edildiği yazılmaktadır. Esere göre Bitlis’teki camiler şunlardır:

Cami-i Atik adlı yapıtın sadece ismi verilmiştir.

Kızıl Mescit adıyla bilinen caminin, önceden kilise olduğu, Müslümanların Bitlis’i fethetmesi üzerine kiliseden camiye çevrildiği belirtilmektedir.

Emir Şemseddin Camisinin Gök Meydan diye anılan yerde bulunduğu ve yanında bir de zaviyenin de olduğu bildirilmektedir.

Şeref Han Camisinin tarihçi Şeref Han’ın ataları tarafından yapıldığı, caminin yanında bir medrese ve zaviyenin de olduğu kaydedilmektedir. Cami, meşhur ismiyle Şerefiye Camisi olarak da adlandırılmaktadır.³⁶⁴

Bu camilerin dışında *Şükriyye, İdrisiyye, Hatibiyye, Hacibiyye ve Ahlatiyye* adında beş medresenin de bulunduğunu belirtin müellif, bu medreselerde ilim talebelerinin her dönem ders aldıkları ve Mahmut Şeranişi gibi faziletli birçok âlimin ders verdiğini nakletmektedir.³⁶⁵

³⁶² Cihânnümâ, s. 414.

³⁶³ Cihânnümâ, s. 414.

³⁶⁴ Cihânnümâ, s. 414.

³⁶⁵ Cihânnümâ, s. 414.

Eserin devamında, verilen bilgilere göre Bitlis'te Osmanlı Devleti'nin önemli sadrazamlarından Hüsrev Paşa, yontma taştan bir çift hamam, iki han, yüz dükkân, iki yağhane ve birçok yapı inşa ettirip Rahva'da bulunan zaviyesine vakfettirmiştir. Kadı Mahmut Can Efendi'nin bu binaya “Binayı İmaret-i Hüsrevname” diye tarih düştüğü zikredilmektedir.³⁶⁶

Bitlis kasabasının, Azerbaycan, Diyarbekir, Rabia ve Ermenistan arasında önemli bir geçit işlevini gördüğü ifade edilmektedir. Bu özelliğinden dolayı Türkistan, İran, Horasan'dan Hicaz ve Şam tarafına gidenler buradaki Delikli Kaya'dan geçmek zorundaydılar. Dolambaçlı olan bu yolun dışında bu yerlere giden başka bir yol bulunmadığı ve Delikli Kaya'nın, Bitlis'in bir fersah güneyine düştüğü belirtilmektedir. Önceleri yolun bu kayanın bir tarafından geçtiğini belirten müellif zamanla buraya gelen suyun bu yolu kapattığından söz etmektedir. Bunun üzerine o dönemde Poli Hatun isminde hayırsever bir kadının bu kayayı deldirip buradaki yolu açtığı, aynı şekilde Bitlis'in orta yerinde büyük bir köprü ve mescit yaptırdığını zikretmektedir. Müellif devamında bu yapının Mescit Hatun adıyla da bilindiğini de aktarmaktadır.³⁶⁷

Kâtip Çelebi, Vakidi'nin rivayetine dayanarak Bitlis ve Ahlat'ın Hz. Ömer hilafetinde hicretin 27. senesinde İyad Bin Ganem tarafından fethedildiğinden söz etmektedir. O dönemde Ahlat'ın hâkiminin Yustanyus adında meşhur birinin olduğunu da belirterek Bitlis hâkimi Bervend'in bu şehri barış yoluyla teslim ettiğini bildirmektedir.

Van eyaletine bağlı yerleşim yerleri ele alınırken genelde toplumsal hayata değinmeyen Kâtip Çelebi Bitlis kasabasının sosyal hayatı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Buna göre buranın halkı çoğunlukla Ermenilerden oluşmaktadır. Müslümanların da mevcut olduğu bu şehirde halkın çoğunluğunun Şafii mezhebine mensup olduğu, diğer kısmının ise Hanefi olduğunu kaydetmektedir. Bununla birlikte Bitlis halkının cesur ve misafirperver olduklarından da bahsetmektedir.³⁶⁸

Bitlis'te faziletli birçok bilginin olduğunu aktaran Kâtip Çelebi bunlardan bir kısmının adını özellikleriyle birlikte zikretmektedir. Bu isimler *Şerefname*'de de geçmektedir. Buradan Bitlis'te yoğun bir dini ve kültürel hayatının olduğu

³⁶⁶ Cihânnümâ, s. 414.

³⁶⁷ Cihânnümâ, s. 415.

³⁶⁸ Cihânnümâ, s. 415.

anlaşılmaktadır. Bu çalışmada da bu âlimler ve özellikleri esere sadık kalınarak açıklanmıştır.

Mevlâna Abdürrahim olarak ismi geçen alimin *Metali* denilen kitaba çok güzel bir haşiye yazdığı; mantık ve mana ilminde derin bir bilgiye sahip olduğu zikredilmektedir.

Mevlâna Muhammed Berkalî, fıkıh ve hadis ilminde çok önemli bir isim olduğu belirtilerek nahiv ilmiyle ilgili *Habidî* ve *Hindî* adlı kitaplara Mir Şeref namıyla haşiyeler yazdığı ifade edilmiştir. Bu şekilde bu eserleri havas ve avamın istifadesine sunmuştur.

Şeyh İmad Yasir, çok önemli bir âlim olarak ismi geçmektedir. Bu âlim tarikat ehlerinden önemli bir isim olan Ebu'l Necib Sühreverdi'nin müridi ve Necmeddin Kübrevî'nin de piri olduğundan bahsedilmektedir.

Mevlâna Hüsameddin, âlim ve fazıl biri olarak eserde geçmektedir. Tasavvufta Şeyh İmad Yasir'e bağlı olan bu zatın tasavvuf üzerine bir tefsirinin olduğu dile getirilmektedir. Mevlâna Hüsameddin aynı zamanda Mevlâna Hâkim İdris diye izah edilen İdris-i Bitlisi'nin babasıdır.

Mevlâna Hâkim İdris,³⁶⁹ Akkoyunlu hükümdarının bir dönem tuğracısı olup Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hizmetine girmiştir. Ayrıca bu âlimin Sultan Bayezid'in emriyle *Heşt Behişt (Sekiz Cennet)* adıyla bilinen Farsça bir Osmanlı Tarihini yazdığı da belirtilmiştir. Safevi hükümdarı Şah İsmail, Rafızilik mezhebine girdiğinde Mevlâna İdris, Şah İsmail'in bu durumuna “mezhebi nahak (doğru yolda olmayan)” diye kayıt düşmüştür. Bu bilgi Şah'ın kulağına gittiğinde nedimi olan Kemaleddin Tabib Şirazi'den Mevlâna'ya bir mektup yazmasını ve mektuptaki bu ifadedden dolayı İdris-i Bidlisi'den bir cevap yazmasını istemiştir. Kâtip Çelebi, mektubun Mevlâna'ya ulaşması üzerine Şah İsmail'e bir cevap yazdığını belirtmiştir. Mevlâna İdris, söz konusu tarihi kendisinin söylediğini; ama ibarenin Arapça olduğunu, “mezhebuna hak” ifadesinin Arapçada “bizim mezhebimiz” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Mevlâna Hâkim'in bu dakik cevabı Şah İsmail'in hoşuna gitmiş ve bundan dolayı kendisiyle görüşmek

³⁶⁹ İdris-i Bidlisi, Osmanlı tarih yazıcılığında önemli bir kişi olup eseri üzerinde birçok araştırma yapılmıştır. Bunlardan biri de Vural Genç'in, İdris-i Bidlisi ve eseri üzerine yaptığı doktora tezi çalışmasıdır. (Vural Genç, “*Acem'den Rum'a*: İdris-i Bidlisi'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı (1481- 1512)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, 2014.) Vural Genç'in bu çalışması daha sonra kitap haline gelerek yayınlanmıştır. Vural Genç, **Acemden Ruma Bir Bürokrat ve Tarihçi İdrisi Bidlisi (1457- 1520)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

istediğini bildirmiştir. Lakin Mevlâna Hâkim mazeret bildirerek onunla görüşmeyi kabul etmemiştir.

Ebu'l Fazıl olarak zikredilen isim Osmanlı Devleti'nde defterdarlık görevinde bulunmaktaydı. İdris-i Bidlisi'nin de oğlu olan bu önemli âlim, Ziver-i Fazıl lakabı ile tanınmaktaydı. Ebu'l Fazıl Mehmed'in babasının yazmış olduğu ve ilk Osmanlı padişahlarının hayatının anlatıldığı *Heşt Behişt* isimli esere zeyil yazdığı zikredilmektedir.

Şeyh Ebu Tahir Kürdi diye adı kaydedilen zatın *Nefhate* isimli eserde adının geçtiğinden bahsedilmektedir. Bitlis'in batısındaki Kosor Mahallesi'nde medfun olduğu söylenmektedir.

Şair Şükri olarak eserde ismi geçen bilginin Yavuz Sultan Selim'in nedimlerinden olduğu ve Yavuz Sultan Selim'e *Selimnâme* yazdığı belirtilmektedir.

Mevlâna Musa, eserde geçen ifadeye göre yüz yirmi yıl yaşamıştır. Aynı şekilde ataları Şâh Hüseyin'den kendisine medrese intikal etmiştir. Bu medrese diğer adıyla Şükriye Medresesi olarak da bilinmektedir.³⁷⁰

Bitlis'teki âlim ve faziletli kişileri özellikleriyle birlikte açıklayan Kâtip Çelebi ardından Bitlis'in etrafındaki nahiye ve kasabalardan bahsetmektedir. Öncelikle Rahva, Muş ve Hınıs'ın özelliklerini açıklayan müellif, ardından Nemrut Dağı ile ilgili bilgi vermektedir. Kâtip Çelebi'nin bu kısımlar için kaynağı büyük ölçüde *Şerefname* olmasına rağmen çok az yerde bunu belirttiği görülmektedir.

Bu çalışmada Rahva, Bitlis'in bir alt başlığı şeklinde açıklanmış; Muş ve Hınıs ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

Rahva, o günün şartlarında köy olarak Tatvan ile Bitlis arasında bir yer şeklinde kaydedilmektedir. Günümüzde de düzlük bir alanda yer alan bu yerin Bitlis'in yarım merhale doğusunda yer aldığı bildirilmektedir. Rahva'da Hüsrev Paşa'nın iki kervansaray, geniş bir zaviye, hamam, on dükkân ve bir mescit yaptırdığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte tahminen on iki bin zirâ uzaklıktan buraya su getirtip³⁷¹ reayadan yaklaşık otuz haneyi buraya yerleştirdiği aktarılmaktadır. Burada yolcular

³⁷⁰ *Cihânnümâ*, s. 415.

³⁷¹ *Cihânnümâ*, s. 415.

(ayende ve ravende) için yemeklerin yapıldığı bir imaret de bulunmaktadır. Bitlis ile Tatvan arasında geçmiş dönemlerde çok sayıda kervansarayın olduğu nakledilmektedir. Bu kervansarayların sonraki zamanlarda yıkılmasından dolayı buradan geçen yolcuların şiddetli soğuktan dolayı türlü zahmetler çektiği hatta bir kısmının öldüğü bildirilmektedir. Verilen bilgilere göre birçok sultan ve yönetici burada harabe hale gelen yapıları tamir etmeyi istemiş ama çıkan maniler buna engel olmuştur. Ayrıca 1572 yılında bu imaret tamamlanmış ve ardından buradan geçen yolcular rahat etmeye başlamıştır.³⁷²

2.1.7. Muş

Cihânnümâ'da Muş'tan bahseden müellif, *Takvim*'de ifadesini kullanarak Ebü'l Fidâ'nın eserine atıfta bulunmaktadır. Bu esere göre Muş, bir dağın dibinde, düz yerde ve vadi ağzında kurulmuş küçük bir beldedir. Çok geniş alana ve iki merhale mesafeye sahip olan bu belde Muş Ovası olarak da bilinmektedir. Kâtip Çelebi, Muş için bilgi verirken devamında Şeref Han'a atıfta bulunarak Mir Şeref'in Muş için şöyle dediğini aktarmaktadır:

“Muş Bitlis'in bir nahiyesidir. Muş'un, tarihi binaları ve yıkık bir hisarı vardır. Ceddım Şeref Han, Muş'un bir fersah güneyinde dağ başında bir hisar yaptırdı. Sonrasında Kanuni Sultan Süleyman şehrin batısında yüksek bir tepe üzerinde eski kalenin yarısını onarıp elli muhafız birliğini nöbetçi olarak bıraktı”.³⁷³

Van eyaletinin idari yapısı içinde bir sancak olarak belirtilen Muş'un, Şeref Han döneminde nahiye olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1538-40 yıllarındaki tahrir defterleri kayıtlarında Muş'un Bitlis'e bağlı bir nahiye olarak kaydedilmiş olması bu bilgiyi doğrulamaktadır. 1559 tarihli bir fermanla Muş'un sancak statüsüne alındığına dair kayıt bulunmaktadır.³⁷⁴ *Şerefname*'de Muş Kalesi'nin Şeref Han'ın ataları zamanında şehrin bir fersah güneyinde kurulu olduğu ifadesi geçmektedir.³⁷⁵ Kâtip Çelebi'nin ifadesinde Mir Şeref'in ataları zamanında bina olunmuştu ifadesi Kâtip Çelebi tarafından eklenmiştir.

³⁷² *Cihânnümâ*, s. 416.

³⁷³ *Cihânnümâ*, s. 416.

³⁷⁴ Murat Alanoğlu, “Osmanlı Döneminde Muş (1500-1700)”, **Muş Tarihi**, Murat Alanoğlu (ed.), İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık, 2021, s. 146-147.

³⁷⁵ Şeref Han Bidlisî, **a.g.e.**, s. 388.

Ermenilerin Muş'a *Demeye* dediği zikredilmektedir.³⁷⁶ *Şerefname*'de bu ifade "duman" olarak geçmektedir.³⁷⁷ Bu kavramdan kasıt muhtemelen sisli olmasıdır. Zira bu ifadenin devamında "sisin çokluğundan o vilayette ağaç ve meyve az olur" ifadesi geçmektedir. Bununla birlikte dağlarda ve şehirde bağların bulunduğu, mahsulünün çeşitli ve otlağının bol olduğu belirtilmektedir.

Muş'ta halkın sayısız hayvanlara sahip olduğunu aktaran müellif, bu hayvanlardan koyun ve mandanın çokça bulunduğunu belirtmektedir. Eserde manda orijinal adıyla su sığırı olarak geçmektedir.

Muş Ovası, bu eserde uzunluğu tahminen sekiz fersah, genişliği üç fersah olarak kaydedilmektedir.³⁷⁸ Bunun aksine *Şerefname*'de Muş'un uzunluğu 10-12 fersah, genişliği ise 4-5 fersah olarak bildirilmektedir.³⁷⁹ Gayet düzlük bir alana sahip olan Muş'un etrafının ormanlık dağlar, yeşil alanlar ve karlı yaylalarla çevrili olduğu; su kaynaklarının çok ve her tarafta bulunduğu belirtilmektedir. Bunun yanında Fırat Nehri'nin kuzeyden gelerek ovanın üçte birini kat ettikten sonra güneye doğru aktığı ve doğudan gelen Karasu Nehri'nin ise ovanın ortasında aktıktan sonra Fırat Nehri ile birleştiği ifade edilmektedir. Sonbahar mevsiminde dağlarında emsalsiz doğanların bulunduğu, ovasında ise kuş ve balıkların değişik türlerinin avlandığı aktarılmaktadır.³⁸⁰ Kâtip Çelebi'nin güneyden gelen olarak tabir ettiği nehir günümüzde Murat Nehri olarak adlandırılmaktadır. Bu durum bu nehrin yanlış yazıldığı veya o dönemde bu isimle anıldığını göstermektedir.³⁸¹ Şeref Han eserinde Karasu Nehri'nin kaynağının Nemrut Dağı olduğunu belirtmektedir. Kâtip Çelebi'nin bu nehir ile ilgili ifadeyi eserine almadığı görülmektedir.³⁸²

Muş'un sosyal yapısı içinde özellikle ovada bulunan köylerinde Ermenilerin oturduğundan bahsedilmektedir. Bu şehrin ekonomik durumu hakkında da Hamdullah Müstevfi'nin eseri referans gösterilerek Moğollar zamanında altmış dokuz bin dinar olan

³⁷⁶ *Cihânnümâ*, s. 416.

³⁷⁷ Şeref Han Bidlisi, **a.g.e.**, s. 389. Başta Şeref Han eydür diyerek Muş ile ilgili malumat veren Kâtip Çelebi, diğer kısımlardaki bilgileri de *Şerefname*'den almasına rağmen bunu belirtmemiştir. Söz konusu eserde Muş bahsi 389-390 sayfaları arasındadır.

³⁷⁸ *Cihânnümâ*, s. 416.

³⁷⁹ Şeref Han Bidlisi, **a.g.e.**, s.

³⁸⁰ *Cihânnümâ*, s. 416.

³⁸¹ *Cihânnümâ*, s. 416.

³⁸² Şeref Han Bidlisi, **a.g.e.**, s. 389.

hukûki divaniyesinin, Osmanlı sultanları döneminde Defter-i Hakaniye göre on beş bin dinar olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca tahrir defterlerindeki kayıtlara göre Muş'ta dört bin zimminin yaşadığı kaydedilmektedir.³⁸³

2.1.8. Hınıs

Kitâb-ı Cihânnümâ'da Hınıs'la ilgili bilgi aktarılırken Muş'ta olduğu gibi yine *Şerefname*'ye atıfta bulunmaktadır. Mir Şeref'e göre Hınıs'ın, Bitlis'in bir nahiyesi olduğu ama Hınıs'ın yerlilerinin burayı Erzurum'a bağlı bir yerleşim yeri olarak kabul ettiği belirtilmektedir.³⁸⁴ Erzurum eyaleti açıklanırken Hınıs, Erzurum'a bağlı bir sancak olarak geçmektedir.

Hınıs nahiyesinin çok geniş yaylarının olduğunu açıklayan müellif, bunların en meşhurlarının Şerafettin Dağları, Bingöl ve Suşehri olduğunu söylemektedir. Ayrıca Şerafettin Dağı Yaylası'nda, Şeref Han'ın atalarının ve bazı Kürt aşiretlerinin ikamet ettiği belirtilmektedir.

Mahsulü çok çeşitli olan Hınıs'ta beyaz ve kırmızı olmak üzere akan iki suyun bulunduğu zikredilmektedir. Bu suların kırmızı ve beyaz tuz elde edilmekte ve her sene bunlardan dört bin altın vergi alındığı bildirilmektedir. Kâtip Çelebi bu cümlede tuz ve karşılığı Farsça olan nemek kelimesini birlikte kullanmaktadır.

Hukûku divaniyesinin Muş gibi olduğu ama burada Muş'un aksine Ermenilerin daha az olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca köylerin çoğunluğu tımar ve zeamet olup dört yüz civarında süvari birliğinin (sipahi) buralardan çıktığı yazılmaktadır. Kâtip Çelebi, Hınıs'ta meşhur atların çok olduğunu bildirmektedir. Atlara değinmesi o günün şartlarında bu hayvanın savaşta, seferde ve ulaşımda çok önemli olduğunu göstermektedir. Mahsulünün çok çeşitli olduğunu ifade eden Kâtip Çelebi ayrıca hububat dışında mahsulünün olmadığını ifade etmektedir.

Eserde Hınıs'ta bulunan coğrafi unsurlardan Bulanık ve Nazik göllerinin özellikleri ile ilgili bilgi verilmektedir.

³⁸³ *Cihânnümâ*, s. 416.

³⁸⁴ *Cihânnümâ*, s. 416.

Bulanık Gölü'nün çevresinin tahminen bir fersah olduğu, suyunun daima bulanık ve kızıl durduğu kaydedilmektedir. Ayağı küçük bir nehir gibi görünen bu suyun temiz durmasının mümkün olmadığı belirtilmektedir.³⁸⁵

Nazık Gölü'nün ise Ahlat ile Bulanık Gölü arasında yer aldığı, suyunun çok şirin ve şeffaf olduğu aktarılmaktadır. Bununla birlikte gölün, kışın aşırı soğuktan buz tuttuğu, çok sertleşen buzun üzerinden kervanların geçtiği belirtilmektedir. Hatta bu buzların baharın çatladığı dönemde sesinin üç fersah ilerisinden duyulduğu nakledilmektedir. Buzların çözülmesiyle birlikte çok sayıda balığın ortaya çıktığı, bu balıkların küçük nehirlerle doğru gittiği belirtilmektedir.

Hınıs ve Ahlat halkının buzların çözüldüğü ve balıkların ortaya çıktığı dönemde balık avlamak için geldiklerinden dolayı burada nüfusun yoğunlaştığından bahsedilmektedir. Burada bazen bir günde üç yük balığın tutulduğu nakledilen bilgiler arasındadır. Bu özelliğinden dolayı eminlerin bu gölden büyük bir gelir elde etme düşüncesiyle mukataa olarak almak istedikleri, ama o senelerde gölden umdukları şekilde balığın çıkmadığı ifade edilmektedir.³⁸⁶ Üç yük balık ifadesinin neye göre kullanıldığı belirtilmemektedir.

Şeref Han kendi eserinde, tadı çok güzel olan bu balıkların uzunluğunun yarım zira olduğunu, karınlarındaki yumurtadan hayvan ve insanların zehirlendiğini aktarmaktadır. Kendisinin de bu balıklardan yediğini ve zehirlendikten sonra bir gün ve bir gece baygın kaldığını, panzehir aldıktan sonra iyileştiğini ifade etmektedir.³⁸⁷

Nemrut Dağı

Bitlis'in kuzeyinde yer alan büyük bir dağ olarak eserde geçmektedir. Rivayete göre, Hz. İbrahim döneminde yaşayan Nemrut, yazın bu dağa yaylaya çıktığından dolayı orada birçok yol ve büyük bir kale yaptırmıştır. Nemrut Allah'ın gazabına uğradıktan sonra bu yapılar yere çekilmiş ve buradan suların çıktığı ifade edilmiştir.³⁸⁸ Nemrut'un yazın bu dağda yaylaya çıktığı bilgisi buradaki halk tarafından halen dillendirilmektedir.

³⁸⁵ *Cihânnümâ*, s. 417

³⁸⁶ *Cihânnümâ*, s. 417

³⁸⁷ Şeref Han Bidlisî, *a.g.e.*, s. 391.

³⁸⁸ *Cihânnümâ*, s. 417.

Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgilere göre bu dağın yerden yüksekliği iki bin zirâ olup üzerinde günümüzde de olduğu gibi bir göl (deryaçe) bulunmaktadır. Gölün çevresi üç fersah olup taşlarla kaplıdır. Nemrut Dağı'na üç yoldan gidildiği bu yollardan birisiyle yaya, diğerlerinden ise atla gidildiği aktarılmaktadır. Bu gölün etrafında yer yer sıcak su kaynakları bulunmakta ve etrafındaki taşlar yanmış gibi görünmektedir. Dağın kuzey tarafının biraz yere doğru çöktüğü ve müellifin tabiriyle “demirboku” gibi bir maddenin yerden çıkıp aşağı doğru aktığı belirtilmektedir. Altı yüz zirâ uzunluğunda ve elli zirâ yükseklikte olan bu tepenin gittikçe yükseldiği açıklanmaktadır.

Kâtip Çelebi, bu dağda kibrit madeni ve petrol bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca bu ilmin tabiat kitaplarında yer aldığını, yeryüzünde buna benzer birçok yerin olduğunu söyleyerek ilimden habersiz insanların ve işin aslını bilmeyenlerin değişik söylemlerde bulunduğunu dile getirmektedir.³⁸⁹ Bu durum Kâtip Çelebi'nin herhangi bir eserde gördüğünü hemen kaydetmediğini, bilgileri belli bir süzgeçten geçirdiğini göstermektedir. Kuşkusuz bazı yerlerde verdiği bilgiler arasında kıyaslama da yapmaktadır.

2.1.9. Kotur

Günümüzde İran sınırları içinde yer alan Kotur'un Van'ın iki merhale doğusundaki bir vadide yer aldığı, küçük bir kalesinin bulunduğu ve idari olarak hem nahiyeye hem de liva olduğu belirtilmiştir. Eserdeki bilgiye göre Sultan IV. Murad, Revan seferinden dönerken burayı almak istemişse de Kızılbaşların direnişi üzerine almaktan vazgeçmiştir. Bunun üzerine barış zamanında bu kalenin yıkılması ve sınıra yakın yerlerin boş kalması şartıyla anlaşma yapıldığı belirtilmiştir. Hala Kotur livasının Tebriz eyaletine bağlı olduğunu belirten Kâtip Çelebi, kalesinin yenilendiğini aktarırken verdiği bilgiden emin olmadığı anlaşılmaktadır.³⁹⁰

2.1.10. Bayezid

Kotur'un kuzeyinde yer alan ve kalesi de bulunan Bayezid bir liva olarak ifade edilmektedir. *Cihânnümâ*'da hakkında çok az bilgi bulunan bu yerin Serhat bölgesinde olmasından dolayı sürekli saldırılara maruz kaldığı bildirilmektedir.

³⁸⁹ *Cihânnümâ*, s. 417.

³⁹⁰ *Cihânnümâ*, s. 417.

Çaldıran Ovası için Kan yakınlarında olan uzun bir ova ifadesi kullanılmaktadır. İdari birimlerin özelliklerini ele alırken yer yer tarihi bilgi veren Kâtip Çelebi, Çaldıran'a değinirken şanı büyük iki hükümdar diye nitelediği Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim ile Safevi hükümdarı Şah İsmail'le ilgili bilgi vermektedir. Bu iki ismin birbirlerine karşı sürekli üstünlük davasında bulunduğunu ayrıca zikretmektedir. Çaldıran Ovası'nda iki hükümdar arasında yapılan savaşta Yavuz Sultan Selim'in galip geldiğini ve üstünlüğü ele geçirdiğini; Şah İsmail'in ise çareyi kaçmakta bulunduğunu ve bu savaşla yıldızının söndüğünden söz etmektedir.³⁹¹

2.1.11. Vastan

Ebü'l Fida'nın *Takvimü'l Büldan*'ını kaynak göstererek Vastan'ı açıklayan müellif, buranın Van'ın bir merhale güneydoğusuna düştüğünü ifade etmektedir. Ayrıca Van Gölü'nün kenarında düzlük bir alanda yer alan bu beldede ovanın son bulunduğunu ifade eden Kâtip Çelebi, devamında ilerisi Kürdistan dağlarıdır ifadesinin yazılı olduğunu aktarmaktadır. Zamanla bu beldenin küçük bir köy haline geldiği³⁹² ifadesinden, buranın daha önce büyük bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Van üzerine önemli çalışmaları olan Orhan Kılıç, bugünkü Gevaş ilçesinin bulunduğu yerde Vastan adında bir şehrin olduğunu söylemektedir. Bugün Vastan denildiğinde Gevaş'ın hemen akla geldiğini, ama yaptığı incelemelerde Vastan ve Gevaş'ın ayrı yerler olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre Vastan, bugünkü Gevaş ilçesinin üzerinde bulunan yerde kurulan büyük bir yerleşim yeri iken Gevaş, 28.000 akçe geliri olan bir köy durumundaydı. Kılıç, zamanla bu köyün Vastan şehri ile birleşerek yakın dönemlerde Gevaş olarak adlandırıldığını ileri sürmektedir.³⁹³

Cihânnümâ'da Vastan'dan sonra bazı nahiye ve kalelerle ilgili kısaca bilgiler verilmektedir. Özellikleri verilen bu yerlerin bir kısmı farklı eserlerde ismi geçmemekte veya günümüzde nerede olduğu anlaşılmamaktadır. Bu yerler eserde belirtilen şekilde verilmiştir.

Kârcikân, Bitlis'e bağlı bir nahiye olarak belirtilmektedir. Burasının bazı dönemlerde bağımsız bir emirlik şeklinde de hâkimiyet sürdüğü ileri sürülmektedir.

³⁹¹ *Cihânnümâ*, s. 417.

³⁹² *Cihânnümâ*, s. 417.

³⁹³ Kılıç, *a.g.e.*, s. 142.

Darmuk, Ahlat Gölü (bu gölden kasıt Van Gölü'dür) kenarında bir kale konumunda olan bu yerleşim yeri için “çetin bir yerde bulunmaktadır”, ifadesi kullanılmıştır. *Nüzhetü'l Kulüb*'te bu yerin hukûku divaniyesinin on üç bin dinar olduğu belirtilmiştir.

Türkeri için “bir tepe üzerinde bulunan bu küçük şehir” ifadesini kullanan müellif buranın eski zamanlarda büyük bir yerleşim yeri olduğunu söylemektedir.³⁹⁴ Zamanla küçüldüğü anlaşılan bu yere Aladağ'dan gelen büyük bir nehir uğramaktadır. Bu yüzden bahçe ve bağlarının çok olduğu ve çeşitli meyvelerin yetiştiğinden bahsedilmektedir. Bir tarafında sağlam kalesi olan *Türkeri*'nin hukûku divaniyesinin yirmi beş bin dinar olduğu kaydedilmektedir.

Meyman, bir kasaba olarak belirtilmektedir. Bu yerde bağlık alanların fazla bulunduğu, meyve çeşitlerinin çok ve hukuku divâniyesinin on iki bin dinar olduğu yazılmaktadır.

Haradin, küçük bir şehir olarak belirtilmekte ve bu yerin önceleri mamur ve büyük bir yerleşim yeri olduğundan bahsedilmektedir. Hukuku divâniyesi beş bin üç yüz dinar olarak geçmektedir.

Selem, idari yönüyle bir kasaba olarak belirtilmiş ve hukuku divâniyesi yedi bin dinar olarak kaydedilmiştir.

Ayn, orta büyüklükte bir şehir olarak aktarılmaktadır. Bu yerin hukuku divâniyesinin dört bin üç yüz dinar olduğu bilgisi verilmektedir.

Ohkan, Muş'a bağlı bir nahiye olarak geçmektedir. Ayrıca bazı dönemlerde Hınıs'a bağlı bir şekilde yönetildiği, bazen de bağımsız bir emirlik olarak kaldığı belirtilmektedir.³⁹⁵ Kâtip Çelebi, burada da görüldüğü üzere verdiği bilgilerde yerleşim yerlerin geçmiş dönemiyle o gün bulunduğu konum arasında kıyaslama yaparak büyümesi ve küçülmesiyle ilgili bilgiler de vermektedir. Buralar hakkında az bilgi vermesi, muhtemelen bu yerlerle ilgili elinde kaynak bulunmamasıdır.

³⁹⁴ *Cihânnümâ*, s. 417.

³⁹⁵ *Cihânnümâ*, s. 418.

2.1.12. Debil

Kâtip Çelebi, Debil'in, Ermenilerin mamur ve meşhur bir şehri olduğunu ve eski dönemlerde başkent statüsünde bulunduğunu belirtmiştir. Erdebil'le kıyas yaparak bu şehrin daha iyi ve geniş bir hisarının olduğunu, fakat sonradan değiştiğini ifade etmiştir.

Debil'de müellifin deyimiyle Tersa taifesinin çok olduğundan bahsedilmektedir. Müellif burada Nasara veya Hristiyan ifadesi yerine Tersa ifadesini kullanmıştır. Debil'de kilise ve mescidin birbirine yakın yerde bulunduğu, halkının emsalsiz kilimler yaptığı bilgisini paylaşan müellif bu halılardan kırmızı renkte olanların ise çok güzel olduğunu belirtmektedir.³⁹⁶

Daha önce ifade edildiği gibi çoğunlukla eserini farklı kaynaklardan yararlanarak kaleme alan Kâtip Çelebi, Debil ile ilgili bilgileri yazarken bu alanda telif edilmiş ilk kitaplardan biri olan İbn Havkal'ın coğrafyasından istifade etmiştir. X. asırda telif edilmiş olan bu eserde geçen ifadelerin olduğu gibi alındığı zannedilmektedir.³⁹⁷ Kilise ve mescidin birbirine yakın yerde bulunması Debil halkının hoşgörülü bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanında burada halıcılık sanatının geliştiği ve estetik anlayışın ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.13. Sökmânabâd

Sökmenâbâd, Hoy'a yakın bir nahiye olup Dünbülî aşiretinin iskân ettiği bir yer olarak ifade edilmektedir. Müellif bu aşiretle ilgili farklı nakillerde bulunmaktadır. Bu nakillerden birinde *Şerefname* kaynak gösterilerek, Dünbülî aşiretinin soy olarak Şam'dan İsa adında bir şahsa ulaştığını belirtmektedir. Önceden Şam'dan gelip İran hükümdarlarının hizmetine giren bu aşirete, İranlı yöneticiler tarafından Hoy'a bağlı Sökmânabâd ocaklık olarak verilmiştir. Burada bulunan aşiret ve kabileler günden güne artmış ve Dünbülî Aşireti adını alarak bu isimle meşhur olmuşlardır. Önceden Yezidi olan bu aşiretin bazı emir ve ileri gelenleri müellifin deyimiyle küfür ve bidati terk ederek İslam dinine girmiştir. Bir kısmının ise eski dinlerini terk etmeyerek dalalette kalmayı tercih etmişlerdir.³⁹⁸

³⁹⁶ *Cihânnümâ*, s. 418.

³⁹⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Ramazan Şeşen (Trc.), İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

³⁹⁸ *Cihânnümâ*, s. 418.

Başka bir rivayete dayanılarak bunların Yahya adlı aşiretin bir kolu olduğu belirtilmektedir. Sökmânabâd'da oturan bu aşiretin, bölgedeki diğer aşiretler tarafından Dünbülî Yahya aşireti diye isimlendirildiği dile getirilmektedir. Emirlerine İsa Beyli denilen bu aşiretin beylerinden bazıları Hoy'da oturup memleketlerini yönetmekteydiler. Kotur Deresi ve Nahçıvan'a bağlı olan Ovacık nahiyesinin bunların hâkimiyetinde olduğu ifade edilmektedir. Bunlar gibi bazı yerlerin yönetiminin de bu aşirete bırakıldığı açıklanarak Süleymansaray nahiyesi ile Nahcivan'a bağlı Dere-i Elkis ve Şerur Emirliği'nin de bu kapsamda olduğundan bahsedilmektedir.

Yukarıda adı geçen bu yerler verilen bilgilere göre Osmanlı askerlerinin sefer geçişlerinde kullandığı için harabeye dönmüş ve İran şahlarının eline geçmiştir. Osmanlı Devleti, Abakay, Çaldıran, Süleymansaray ve Sökmânabâd'ı eski yönetim anlayışı üzerine bu aşirete vermiştir. Son zamanlarda Sökmânabâd yerine Osmanlılar tarafından Çaldıran nahiyesinin sancak haline getirildiği bilgisi verilmiştir.³⁹⁹

Hamdullah Kazvini, Sökmânabâd'ın geçmişte çok büyük bir şehir olduğunu ve kendi zamanında küçüldüğünü ifade etmektedir. Bunun dışında bu şehir Ahlat, Erciş, Hoy ve Tebriz yolunda olduğu için bu güzergahtan geçen seyyahlar buradan bahsederken, XV. yüzyıldan sonraki seyyahlar sadece ovanın varlığından söz etmişlerdir.⁴⁰⁰

Müellif tekrardan *Şerefname*'ye dayanarak bu aşiretle ilgili farklı bir nakilde bulunmaktadır. Buna göre bunlar çölde yaşayan göçebe bir aşirettir. 1635 yılının Ağustos ayında Sultan IV. Murat Revan'ı alıp Tebriz'e doğru yola çıktığı zaman Aras Nehri'nin kenarında konaklamıştır. Dünbülî Aşireti'nden beş yüz kişi, Şerur nahiyesinden üç yüz kişi ve Pesyan halkının da bir kısmı buraya gelerek IV. Murat'tan yurt talep etmişlerdir. Bu talep üzerine Sultan Murat, Dünbülî Aşireti'nin Erzincan'a, Şerur halkının Tercan'a ve Pesyanlıların Pasin'e gönderilmesi emrini vererek bunların bu yerlerdeki harabe ve boş köylerine yerleştirilmelerini istemiştir.⁴⁰¹ Melikleri olan kimselere sancak ve imaret, aşiret reislerine tımar ve zeamet verilip reaya olarak kaydedilmişlerdir.

Sökmânabâd'la birlikte eserdeki anlatım tarzı farklı bir hüviyet almaktadır. Bazı yerler ile ilgili geniş bilgi verilirken coğrafi ve fiziki özelliklerin daha çok açıklandığı

³⁹⁹ *Cihânnümâ*, s. 418.

⁴⁰⁰ Turan, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁰¹ *Cihânnümâ*, s. 418.

görülmektedir. Bu durum, Fikret Sarıcaoğlu'nun belirttiği üzere bundan sonraki anlatımın Ebûbekir b Behram'a ait olma ihtimalini güçlendirmektedir.

2.1.14. Hoşap

Cihânnümâ'da Hoşap ile ilgili bilgi verilirken farklı kaynakların ismi zikredilmektedir. Kâtip Çelebi Hoşap için şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Kürdistan beglerinden Mahmûdilerin ocaklık ve hükümetgahlarıdır. *Nüzhe*'de Hoşap bir kasabadır ki hukûki divaniyesi bin dinardır demişdir. Bazı haritalarda görüldüğü üzere Hoşap, Van, Vastan ve Salmas arasında dağ eteğinde ve güney tarafında iki dağ köşesinin birleştiği bir yerde olup batı tarafı geniş bir sahradır. Vastan beraberinde ve Hakkâri vilayeti hududuna dek Senye Dağı'nın olduğu bir kale, kasaba ve livadır”.⁴⁰²

Eserde daha önce bahsedilen iki dağdan gelen iki ayrı suyun Hoşap'ın alt kısmında yani batısında birleşip önce kuzeybatıya ardından kuzeye doğru aktığı belirtilmektedir. Ardından burada yer alan bir taş köprü altından geçerek Akdamar Ada'sının biraz doğu kısmında, Van Gölü'nün güneyinde göl ile birleştiği zikredilmektedir. Bu ırmak için *Şerefname*'nde “Rudhane-i Hoşab (Hoşap Irmağı) kenarı ki ‘cemmi merahime’ demekle meşhurdur” denildiği ifade edilmektedir.⁴⁰³

Mahmûdîlere ocaklık olarak verilen kalesinin diğer adının Aşup (Aşop) olduğu söylenmektedir. Mahmûdî beylerinin, Hakkâri'nin nahiyesi olan Albak'ı da yönettikleri bildirilmektedir. Kârcikân nahiyesi ile Nevane Kalesi'nin vergi yönüyle serhad bölgesine, Sirume'nin ise Merağa'ya dâhil olduğu zikredilmektedir. Ayrıca bu aşiretin, Nahcivan'a bağlı Maku ve Ordubad'a yönetici tayin ettikleri yazılmaktadır. Akçakale, Sökmânabâd ve Bargirî'nin de hükûmet olarak bunların tasarrufuna kaydedildiği belirtilmektedir.⁴⁰⁴

Şeref Han, bu aşiretin Karakoyunlu Türkmenleri zamanında Şeyh Mahmut isimli birinin öncülüğünde Şam'dan veya Cezire'den Azerbaycan'a geldiklerini, Türkmen beyi Kara Yusuf'un kendilerine Aşot Kalesi'ni verdiğini söylemektedir.⁴⁰⁵ Sonraki

⁴⁰² *Cihânnümâ*, s. 419.

⁴⁰³ *Cihânnümâ*, s. 419.

⁴⁰⁴ *Cihânnümâ*, s. 419. *Şerefname*'de söz konusu yerlerin kime ve ne zaman verildiğiyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. s. 336-344.

⁴⁰⁵ Şeref Han Bidlisî, **a.g.e.**, s. 336.

dönemlerde Safevi Devleti'nin hizmetine giren bu aşiret⁴⁰⁶ Kanuni döneminde Osmanlı hâkimiyetine girerek bölgede büyük yararlılıklar göstermiştir.⁴⁰⁷

Cihânnümâ'da, Hoşap'ın coğrafi, idari ve fiziki özelliklerinin yanı sıra Mahmûdîlerin önemli yöneticilerinden biri olup uzun süre bu aşiretin başında olan Hasan Bey hakkında da bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre Hasan Bey, Hoşap'ta kendisinin yaptırdığı bir medresenin yanındaki türbeye defnedilmiştir. Safevilerle yapılan savaşlarda önemli bir isim olan Hasan Bey, 1585 yılında Özdemir Osman Paşa komutanlığında Sadabad'da Kızılbaşlar ile yapılan savaşta şehit olduktan bir yıl sonra kendi medresesi olan Atayi Medresesi'ne defnedilmiştir.⁴⁰⁸ Bunun yanında birçok medrese ve cami yapan Hasan Bey'in bir diğer özelliği Mahmûdîlerden ilk önce Yezidiliği terk edip Sünniliği kabul eden bir bey olmasıdır. Müellif, Rahmetullahi aleyh diyerek kendisine duada bulunmuştur.⁴⁰⁹

2.1.15. Albak (Başkale)

Albak, Salmas kasabası hizasında ve kuzeyinde dağlar arasında bir liva olarak tanımlanmaktadır. Aynı şekilde Çölemerik'in doğu tarafına düşen Albak, genellikle Hakkâri hükûmetinin yönetici ve emirlerinin hâkimiyeti altında olduğu belirtilmiştir.

2.1.16. Şikâk/Şekak

Şikâk, Çölemerik Kale'sinin kuzeyinde dağ üzerinde kurulmuş bir nahiyeye olarak kaydedilmektedir. Bu dağdan Van Gölü'ne dökülen bir su bulunmaktadır. Müküs ile Çölemerik arasında olan bu nahiyenin konum olarak Müküs'e daha yakın bildirilmektedir.

2.1.17. Hakkâri

Cihânnümâ'da, hükûmet sancak olarak belirtilen Hakkâri ile ilgili diğer yerleşim yerlerine göre daha çok bilgi yer almaktadır. Konum olarak bu hükûmetin doğusunda

⁴⁰⁶ Şeref Han Bidlisî, **a.g.e.**, s. 338.

⁴⁰⁷ Şeref Han Bidlisî, **a.g.e.**, s. 342.

⁴⁰⁸ Şeref Han kendi eserinde Hasan Bey'in Mahmudi Aşireti arasında Yezidilikle ilgili bidatleri kaldıran, oruç, namaz, hac ve zekâtı yayan, çocukları Kelam-ı Kadimi okumaya ve farzları, sünnetleri öğrenmeye teşvik eden ve medrese, cami gibi yapıları inşa ettiren bir şahıs olarak bahsetmektedir. Elli yıl yöneticilik yapan bu bey Kanuni Sultan Süleyman'ın İran'a yaptığı sefer esnasında sultana itaatini arz etmiş ve birçok imtiyaz elde etmiştir. III. Murad döneminde gösterdiği başarılar nedeniyle kendisi hakkında padişahlık hükmü çıkmıştır. Bu hükme göre Hakkâri Bey'i Zeynel Bey'den sonra tüm beylerin önüne geçmiştir. (**Şeref Han Tarihi**, s. 341-342)

⁴⁰⁹ **Cihânnümâ**, s. 419.

İmadiye, batısında Van eyaleti ve Vastan nahiyesi, kuzeybatısında Bitlis hükûmeti, Diyarbakir eyaleti ve diğer bazı Kürd sancakları, güneyinde Şehr-i Zor eyaleti ile Sohran hükûmeti yer almaktadır. Doğu sınırında Kızılbaşların bulunduğu ve buraların genellikle düzlük ve boş yerler olduğu belirtilmektedir. Birçok kale ve nahiyesi bulunan Hakkâri Hükümeti, Van eyaletine bağlı olup tabileri genelde Kürtler olarak zikredilmektedir. Eskiden buranın yöneticilerinin Van ve Vastan'a hükmettiği bildirilmektedir. Osmanlı ve Safevi Devleti Van'ı kendi hâkimiyetine aldıktan sonra Hakkâri ve Vastan'ı, Van eyaletine bağlamışlardır. Halen Hakkâri emirlerinin yönetim merkezi olan Çölemerik'in bir kale ve kasaba olduğu ve Vastan'ın güneyi ile batısı arasına kaldığından bahsedilmektedir.⁴¹⁰

Hakkâri'nin özellikleri anlatıldıktan sonra *Guz nahiyesi* ile ilgili açıklama yapılmaktadır. Okunuşu bazen Göz olarak ifade edilen bu nahiyenin, Çölemerik Kale'sinin doğusunda ve dağlar arasında geniş bir ovada yer aldığı bilgisi verilmektedir.

Guz nahiyesinden ve Çölemerik'ten gelen nehirler batıya meylettikten sonra Çölemerik'in güneyinde birleşirler. Dağlar arasında akmaya devam eden bu nehir Çil livası (Hakkâri'ye bağlı), Bisutûn ve Üstun kalelerinin yanlarından geçerek İmadiye nahiyesinden⁴¹¹ Zibari nahiyesine doğru bir taş köprü altından güneydoğuya doğru aktığı belirtilmektedir. Gevar Kalesi'nin güneyinden gelen nehir ile bunun aşağısında Harir yakınlarındaki Bayan livasından gelen nehir ile birleşip Dicle'ye karışmaktadır. Dicle'ye karıştığı yerin yakınında Terilyan ve Kestan livası taraflarından gelen büyük bir nehir ile birleşip koca bir nehir haline gelip Samarra'nın kuzeyinde yakın bir yerde Dicle'ye döküldüğünden bahsedilmektedir.

Çölemerik, dağlar arasında ve küçük bir dağa sırtını vermiş düzlük alanda bulunan bir kasaba olarak kaydedilmektedir. Müellif, batı tarafında dağ üzerinde kalesi mevcut olan bu yerde Hakkâri yöneticilerinin birçok cami, medrese ve hayır kurumu inşa ettiğini aktarmaktadır. Çölemerik yakınlarında Emir Davud ve Biradost kaleleri yer almaktadır. Kuzeyinde Müküs Kalesi, batısında İmadiye şehri ve Hakkâri hükûmetine tabi bazı

⁴¹⁰ *Cihânnümâ*, s. 419.

⁴¹¹ *Cihânnümâ*, s. 419.

kaleler bulunmaktadır. Doğusunda Guz nahiyesi onun da doğusunda Hoşap'ın bulunduğu belirtilmektedir.⁴¹²

Hakkâri Civarındaki Kaleler

Cihânnümâ'da Hakkâri civarında bulunan birçok kaleden kısaca bahsedilmiştir. Dağlık ve engebeli yapısından dolayı geçmişte Hakkâri'de birçok kale bulunmaktaydı. Kaleler o dönem için önemli korunma merkezleriydi. Hakkâri'nin serhat bölgesinde ve sınıra yakın yerde bulunması bu yapıları zorunlu kılmıştır. Bu kaleler, okunuşundan dolayı kısmı olarak farklılık arz etmektedir. Eserde ismi geçen kaleler ve özellikleri şunlardır:

Zeril Kalesi

Eserde Çölemerik'in batısında bir dağ köşesinde bulunduğu belirtilen bu kalenin kuzeyinde Şîre(v)i Kalesi ve topraklarının yer aldığı yazılmaktadır.

Bîsütûn Kalesi

Bir dağ üzerinde bulunan bu büyük kalenin İmadiye ve Zeril arasında yer aldığı belirtilmektedir. Çölemerik'ten gelen bir nehrin bu kalenin güneyine yakın bir yerden geçtiğinden bahsedilmektedir.

Çil Kalesi

Bu kaleye bağlı birçok nahiye ve kalenin olduğunu aktaran müellif, buranın kendine has bir yerleşim yeri olarak bazen Hakkâri'den ayrı kaldığını söylemektedir. Aynı şekilde fiziksel olarak çok büyük olan Çil Kalesi, Bîsütun Kalesi'nin güneyinde, tam karşısında ve büyük bir dağın köşesinde yer almaktadır. Çölemerik'ten gelen nehir bu iki dağ arasında akmaktadır.

Diz Kalesi

Hakkâri'ye bağlı olan bu kalenin Çil Kalesi'nin güneyinde ve dağların arkasında yine bir dağ üzerinde bulunduğu bildirilmektedir. Mîrdamerd Kalesi'ne doğru Üstûn Kalesi'nin doğusuna yakın bir yerde dağ dibindedir. Bu dağın dibinde küçük bir göl şeklinde çıkan suyun büyük bir nehir haline gelerek Mîrdamerd Kalesi'nin batısında bir

⁴¹² *Cihânnümâ*, s. 419.

taş köprü altından ve Mir Nasır Kalesi'nin doğusundan geçerek Rumiye Gölü'nün güneybatısında bu göle döküldüğü belirtilmektedir.

Üstün (Eston) Kalesi

Kâtip Çelebi, bu kalenin Rûmî Kalesi'nin yakınında batı yönünde bir dağ üzerinde olduğunu ve Zibari nahiyesi ile topraklarının birbirine karıştığını aktarmaktadır.

Helur Kalesi

İmadiye'nin kuzeydoğusunda ve Bîsütûn'un güneybatısına yakın bir dağ üzerinde var olan bir kale olarak zikredilmektedir. Buranın üç dağ arasında düz yerde bir kasabası ve kuzeyindeki büyük bir dağın üzerinde kalesi bulunmaktadır. Bunun güneybatısında yer alan dağların dibinde İmadiye tarafında bir nehir çıkıp İmadiye Ovası'na doğru aktığı ve Habur Nehri ile birleştikten sonra Şat'a yani Dicle'ye döküldüğü belirtilmektedir.

Bayan Kalesi

Cihânnümâ'da bölgenin metin kalelerinden biri olarak geçmektedir. Müellif bu kalenin sağlamlığını belirtmek için tarihi bir olayı da aktarmaktadır. Bu olaya göre, Akkoyunlu Devleti hükümdarı Hasan Bey'in büyük komutanlarından Bicenoğlu Süleyman Bey, İmadiye Kalesi'ni⁴¹³ kuşatma altına alınca, kışın gelmesi nedeniyle mecburen Surdî nahiyesine kışlamak üzere çekilmiştir. Bu sırada Hakkâri hâkimi İzzeddin Şîr Bey'in hâkimiyetinde olan kalelerin birçoğu Hasan Bey tarafından ele geçirilmişti. İzzeddin Şîr Bey bunun üzerine Bayan Kalesi'nde savunma durumuna geçmişti. Bu kalenin de kuşatılması üzerine İzzeddin Şîr Bey, Süleyman Bey'e haber göndererek şöyle demiştir:

“İmadiye, Görgil, Siriyazluli ve Bayan kaleleri Şenboların elinde olmasından dolayı asla korkumuz yoktur. Çöldeki çadırlarınız Ekrad nazarında camus tezekleri hükmündedir”⁴¹⁴

Bayan Kalesi'nin sağlamlığı üzerine anlatılan bu olay *Şerefname*'de de zikredilmektedir. Buradaki ifade de ise Görgil Kalesi'nin sağlam ve sarp kale olduğu ifade edilmektedir. Bicenoğlu Süleyman Bey, İmadiye Kalesi'ni kuşattıktan sonra kışı geçirmek için Beşiri yörelerine doğru göç etmiştir. İzzeddin Şîr Bey'in, Süleyman Bey'e gönderdiği haberin ifadesi ise şu şekildedir.

⁴¹³ *Cihânnümâ*, s. 420.

⁴¹⁴ *Cihânnümâ*, s. 421.

“Görgil, İmadiye, Bay ve Bitlis’e bağlı Suy kaleleri biz Kürtlerin elinde kaldıkça, gönüllerimizde sizin korkunuza yer yoktur. Çadırlarınız, otağınız ve bunların değeri, gözümüzde pislik, sığır ve manda pisliği niteliğinden başka bir şey değildir”.⁴¹⁵

Görüldüğü üzere *Cihânnümâ*’da geçen bu hadise, *Şerefname*’de anlatılan olayın neredeyse aynısıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi Bitlis ve çevresindeki bazı yerleşim yerlerinde olduğu gibi bu olayın kaynağı da muhtemelen *Şerefname*’dir. Kalenin sağlamlığı ile ilgili cümleler aynı, ama kale isimleri biraz farklılık arz etmektedir. Bu durum aldığı nüshadaki farklı yazımdan veya yazım hatasından kaynaklı olabilir.

Hakkâri yöneticilerinin Şenbo lakabı ile anıldığı belirtilmektedir. Şenbo, Şenbe kelimesinin değiştirilmiş halidir. Kâtip Çelebi bu kelimenin aslının *Şeref Han Tarihi*’nde geniş bir şekilde açıklandığını belirtmiştir.⁴¹⁶ Şeref Han’a göre Hakkâri yöneticilerinin devletlerini ikinci kez kurmaları cumartesiye denk geldiği için bunlar Şenbo lakabıyla anılmışlardır.⁴¹⁷

Bayan Kalesi’nin sağlamlığı üzerine anlatılan bu olaydan sonra kalenin özellikleri ve konumu açıklanmaktadır. Bayan Kalesi, Harir yakınlarında ve biraz güneydoğusunda yer alan sağlam bir kale olarak belirtilmektedir. Tepe üzerindeki bir geçidin önünde bulunan küçük bir gölün doğusunda bulunan bu kale Çölemerik’ten ters yöne düşmektedir.

Bu kalenin önünde bulunan küçük bir gölün bir ayağının güney tarafında şehir yakınlarında Balaban ve Gestane livasından gelen nehir ile birleştiği dile getirilmektedir. Ardından batı tarafında Durgami Livası ile Simavku’ya uğrayıp Erbil’in batısından geçerek Zibarî nahiyesinden gelen nehir ile Şat’a yakın yerde birleşip Samarra’nın kuzeyinde Şat’a dökülmektedir. Erbil’in yukarısında bu su iki çatal olup arasında bir ada oluşmakta ve sonra birbirine kavuştukları belirtilmektedir. Bu adada AltınKöprü Kalesi dedikleri bir köyün olduğu ve bu köye Esyaber de denildiği bildirilmektedir. Ağakis adındaki kale ve nahiyenin bir ara buraya bağlı olduğu daha sonra ayrılarak bağımsız bir emirlik haline geldiği aktarılmaktadır.

⁴¹⁵ Şeref Han Bidlisî, **a.g.e.**, s. 190-191.

⁴¹⁶ *Cihânnümâ*, s. 421.

⁴¹⁷ Şeref Han Bidlisî, **a.g.e.**, s. 142.

2.1.18. Esyaber/İsbayird

Van eyaletine bağılı bir sancak olarak kaydedilen Esyaber, okunuşundan dolayı bazı kaynaklarda farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir. Vastan'dan biraz kuzeye meylederek batıya düşen bu liva, kale olarak da zikredilmektedir. Devamında şu ifade geçmektedir:

“Kârkâr, Esyakerd livaları ile bir kasaba olan Yuvacu arasında doğu ve güney ile batı ve kuzeydeki dağ eteğinde dizilmiş liva ve kasabalarıdır. Vastan yakınında olan dağda son bulan ovaya bakmaktadır.”

2.1.19. Kisân

Cihânnümâ'da Kisân anlatılırken, daha önce zikredilen kasabalar ile kalenin doğusunda bir dağ köşesinin eteğinde bulunan bir kale ve kasaba olarak geçmektedir. Söz konusu kasaba ve kaleler İsyabird başlığı altında geçmişti. Vastan sonda olan kasabadır ve bir dağın köşesindedir. Kisân Kalesi'nin karşısı ile aralarında az mesafe bulunduğundan bahsedilmektedir.

2.1.20. Müküs (Bahçesaray)

Müellif, burası için de “daha önce zikredilen dağın batısında düz bir yerde kurulmuş muazzam bir şehir ve kaledir” ifadesini kullanmaktadır. Hizan buradan biraz kuzeye meyil ile batıya düşmektedir. Daha önce zikredilen dağdan çıkan su, Müküs şehrinin önünden akarak Hizan toprağına uğramakta ve Delikli Kaya'nın aşağısında Bitlis Deresi'ne karıştığından bahsedilmektedir. Kârkâr nahiyesinin daha önce Müküs'e bağılı bir yerleşim yeriiken sonradan bağımsız bir emirlik haline geldiğı bildirilmektedir.⁴¹⁸

2.1.21. Hizan

Hizan, kuzeybatısında Bitlis, güneyinde Kisân livası ile bu livanın batısında dağ üzerinde mamur bir kale ve kasaba olarak zikredilmektedir. Buradaki dağın iki yerinden çıkan suların birleşip Müküs Çayı'na ve sonrasında Bitlis Deresi'ne karıştığı belirtilmektedir.

Eserde Hizan ile ilgili bilgi veren müellif, bu sözcüğün Seherhizan kelimesinin kısaltılmış hali olduğunu ifade ederek geniş bilginin *Şeref Han Tarihi*'nde izah edildiğini

⁴¹⁸ *Cihânnümâ*, s. 421.

açıklamaktadır. Ayrıca Hizan ahalisin sabahları erken uyanan, namaz ehli ve salih kimseler olduğunu ifade etmektedir.⁴¹⁹

Şeref Han, kendi eserinde, Hizan sözcüğünün kaynağı ile ilgili başka bir rivayeti aktarmaktadır. Buna göre Hizan'daki kalenin kurucusu, hac ibadeti için Kâbe'ye gidip döndükten sonra burada bulunan muhafızlar kapıyı kapatıp onu içeri almamışlardır. O da bu davranış üzerine çok üzülmüş ve onlara Farsça "Hizan-ı bî itibar" diye seslenip geriye dönmüştür.

Şeref Han'da buradaki halkın; geceleyin ve seherlerde kalkıp ibadet ettiğini, günahlardan sakınmak, dindarlık, güvenilirlik ve dine sınımsız sarılmakta meşhur olduklarını ve küçük büyük herkesin beş vakit namazı kaçırmadığını bildirmektedir.⁴²⁰

Cihânnümâ'da Hizan Kalesi'nin banisinin Müslümanlar olduğu belirtilerek ahalisi arasında bu kaleyi yapan ile Tebriz Merağa'sını yapan kişinin aynı olduğu belirtilmektedir. Müellif, bazı tarih kitaplarını karıştırdığını ama Merağa'nın kurucusunun kim olduğunu öğrenemediğini, ancak yakın zamanlarda Helu Han'ın (Hülagü Han) burayı bayındır hale getirip tekrar başkent yaptığını kaynaklarda gördüğünü ifade etmektedir.⁴²¹

Şerefname'de de yukarıda geçen bilgilere yakın ifadeler geçmektedir. Şeref Han, Hizan şehrinin İslam'dan sonra kurulduğunu, halk arasındaki yaygın rivayete göre bu şehrin kurucusunun Tebriz Merağa'sının sahibi olduğunu, bu kitabının sahibinin bazı kitapları karıştırdığını ama kimsenin adına rastlamadığını dile getirmektedir. Bu eserde Tebriz Merağa'sının sahibi olarak Hace Nasır'ın ismi verilmekte ve bu şehrin başka bir Müslüman komutan tarafından kurulma ihtimalinin de olduğu bildirilmektedir.⁴²²

Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'daki anlatımı İbrahim Müteferrika'nın verdiği bilgilere göre Hizan'dan sonra son bulmaktadır. Bu eserin Ayasofya nüshasında da Hizan anlatıldıktan sonra farklı bir anlatıma geçilmektedir.⁴²³ Bundan sonraki bilgiler, matbaada bu eseri bastıran İbrahim Müteferrika'ya aittir. Müteferrika, Van eyaletine bağlı Hizan'dan sonraki bilgileri Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin eserini kullanarak

⁴¹⁹ *Cihânnümâ*, s. 421.

⁴²⁰ Şeref Han Bidlisî, *a.g.e.*, s. 253-254.

⁴²¹ *Cihânnümâ*, s. 421.

⁴²² Şeref Han Bidlisî, *a.g.e.*, s. 254.

⁴²³ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, Ayasofya nüshası 2604.

yazdığını bildirmektedir. İbrahim Müteferrika, Erzurum ve Diyarbekir eyaletlerini yazmaya başlamadan önce *tezyilü't-tâbi (yayımcının eki)* ifadesini kullanarak şu açıklamayı yapmaktadır:

“Gaflet olunmaya ki kitabın başında işaret olunduğu üzere bu kitabın yazarı Kâtip Çelebi merhumun bu kitapta memleketlerin ahvalini ve cihan hükümdarlarını doğudan batıya kadar şerh ve beyan eylemek vaadi burada son bulmuştur. Kendi hattıyla olan müsveddelerde ve insanların elinde bulunan nüshalarda Van eyaletini yazmaktan öteye gitmemiştir. Bununla birlikte başta da belirttiği üzere sözün siyak ve sibakı açık olup kalan kısmını tamamlamak gerekir. Bilhassa yazıp tabında olduğumuz Kırk Birinci Fası Ermeniyya (Ermenistan) İklimi (memleketleri) beyanı hakkındadır. Bu iklimin taksim ve tahdidinin belirlenmesindeki ihtilaf üzerine, biz Ermeniyya-ı Kübra'ya dâhil olan Erzurum ve Kars eyaletlerini bağımsız olarak birer fasılda beyan ederiz, dediği ibaresinden açıkça anlaşıldığı üzere kalan memleketleri yazıp birçok fasıl ve konuları ihtiva edecek şekilde kitabın hacmini genişletmiş olması beklenirdi. Bu kitabın alt kısmı kayıp veya himmetine ve vaadini yerine getirmeye aziz ömrü müsaade etmemiş olabilir. Artık bu hakir kul sözün siyak ve sibakına kelam karinesiyle merhumun maksat ve meramını imkân ölçüsünde yazmak ve memleketlerin ve hükümdarların durumunu merhumun taklit ve eserini örnek alarak tamamlamaya gayret etmektir. Kars ve Çıldır eyaleti ile Gürcistan ve Ahıska öncesinde açıklandığından dolayı bundan sonra Erzurum eyaleti anlatılmaya başlandı. Bu eyaleti, Ermaniyya-ı Kübra'dan sayanların dahi hatırı yerine gelmiş oldu. Sonra Asya Kıtası'nın kalan iklimlerini dahi bu tertip üzere beyan ve yazmaya gayret ederek ve Cenab-ı Hak yardımıyla kitabın tamamlamasına gayret ettik. Memleketlerin ve hükümdarların yazılışında *Coğrafya-i Kebir* kitabının mütercimi Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin cümleleri yer yer seçilmiş, kısaltılmış çoğu yerde aynısı alınarak yazılmıştır”.⁴²⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi Erzurum ve Diyarbekir eyaletlerinin özellikleri İbrahim Müteferrika'nın eklemeleri ile açıklanacaktır. Söz konusu eyaletler eserde belirtildiği üzere önce Erzurum ardından Diyarbekir eyaleti açıklanacaktır. Bu eyaletlerin anlatıldığı kısımlarda müelliften kasıt İbrahim Müteferrika'dır.

2.2. ERZURUM EYALETİ VE ŞEHİRLERİ

Cihânnümâ'da Erzurum, Rum tarafı diye tabir edilen yerin doğusunda bulunan son eyalet olarak geçmektedir. İslam coğrafyacılarının iklim taksiminde Ermeniyya'dan olduğu kabul edilen bu eyaletin doğusunda Revan ve Kars vilayetleri, kuzeyinde Trabzon

⁴²⁴ *Cihânnümâ*, s. 421.

eyaleti ve Gürcistan, batısında Sivas, güneyinde ise Diyarbakir ve Van eyaleti bulunmaktadır.

Erzurum eyaletinin on bir sancaktan oluştuğu belirtilmektedir. Bunlar Paşa sancağı, İspir, Pasin, Tortum, Hınıs, Karahisar-ı Şarki, Kızıuçan, Mamervan, Kiğı, Micinkerd, Malazgirt, Tekman, Eleşkirt ve Bayezid sancaklarıdır.⁴²⁵ Bu eyalette on beş kale, 5157 tezkireli ve tezkiresiz tımar bulunmakla birlikte kanun üzere 7800 cebelü askerinin mevcut olduğu aktarılmaktadır. Bununla birlikte Micinkerd, İspir, Eleşkirt, Bayezid ve Kızıuçan dışındaki sancaklarda nöbetli tımar dedikleri bir tımar türü bulunmaktadır. Bu tımarı üç dört kişinin birlikte aldığı ve sefere nöbet ile gidildiği ifade edilerek bu durumun başka eyaletlerde bulunmadığı zikredilmektedir.⁴²⁶

2.2.1. Erzurum Paşa Sancağı

Bu eyaletin yönetim merkezi konumunda olan Paşa sancağının beş yüz akçelik mevleviyete sahip olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Erzurum livasının kazaları olarak; Erzincan, Bayburt, Süfla-i Tercan, Ulya-i Tercan, Tortum, Deverler (Gümüşhane), Torul, Kuruçay, Kızıuçan, Kozay, Gercanis, Kelkit, Kemah, Gevanis, Merdcan ve Yaşyağmur Deresi olarak açıklanmaktadır.⁴²⁷

Eserde Erzurum kazalarının özellikleri açıklanırken bu sıralamanın göz önüne alınmadığı görülmektedir. Muhtemelen mevcut kaynaklardan dolayı kazaların bilgileri de farklı detayda izah edilmektedir. Bazı yerlerin sadece fiziki özellikleri ele alınırken, bazı yerler ise coğrafi özelliklerin yanında ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri de belirtilmektedir. Bu çalışmada yerleşim yerlerinin özellikleri açıklanırken eserin anlatım sırası dikkate alınmıştır. Bununla birlikte Hınıs, Tortum ve Kızıuçan gibi bazı yerler hem sancak hem de kaza olarak belirtilmiştir. Erzurum Paşa sancağından sonra bazı kazaların özelliklerinden bahsedilmiştir.⁴²⁸

Erzurum Paşa sancağının surları içinde eski bir şehir, yeni bir cami, hamam, çarşı ve pazarın olduğu zikredilmektedir. Ekilebilir arazileri nihayetsiz olan bu şehirde meyve ve ağaçların pek bulunmadığı belirtilerek odunlarının iki günlük bir mesafeden geldiği ve

⁴²⁵ Erzurum Eyaleti, on bir sancaktır ifadesi geçmesine rağmen devamında on dört sancağın ismi verilmektedir.

⁴²⁶ *Cihânnümâ*, s. 422.

⁴²⁷ *Cihânnümâ*, s. 422.

⁴²⁸ *Cihânnümâ*, s. 423.

ekseriyetle tezek yaktıkları ifade edilmektedir. Akan sularının içinde *Cennet Pınarı* dedikleri meşhur bir suyun bulunduğu belirtilmektedir.⁴²⁹

Tebriz Kapısı içinde kubbesi olan meşhur bir kilisenin varlığından bahsedilmektedir ki eserde kenise diye geçmektedir. Bu kubbenin her tarafının elli zirâ (37,5 metre) olduğu belirtilmektedir. Bu kubbenin kemerinin bazı kısımları müellifin deyimiyle Hazreti Fahri Alem (S.A.V)’in doğumunda düştüğü ve bir daha yerine konulmadığı nakledilmektedir. Bunun karşısında uzunluğu ve eni Kâbe şeklinde olan ve “*Numune-i Kâbe*” dedikleri bir Müslüman mescidinin yapıldığı bilgisi yer almaktadır.⁴³⁰

XVI. asrın önemli coğrafyacılarından Trabzonlu Mehmed bin Ömer Âşıkî, kendi eserinde *Nüzhetü'l Kulüb*'den alıntı yaparak bu kilisenin bu diyarlarda en büyük kilise olup benzerinin olmadığını ifade ederek bu kilise ile ilgili yukarıda geçen bilgilerin aynısını zikretmektedir.⁴³¹

Âşık Mehmed'in bu şehir hakkında verdiği bilgiler ile *Cihânnümâ*'da Erzurum eyaletinin özellikleri hakkında geçen ifadeler birbiriyle örtüşmektedir. Erzurum'un mimarisi, ticareti, giriş kapıları, iklimi ve tarımı ile ilgili bilgiler iki eserde de büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Yalnız Âşık Mehmed bu bilgilere ek olarak Erzurum'da yediden fazla caminin bulunduğunu, tandır ekmeğinin meşhur olduğunu da aktarmaktadır.⁴³²

Cihânnümâ'da Erzurum şehrine girişi sağlayan üç kapının olduğu aktarılmaktadır. Bu kapıların birincisi olarak belirtilen Tebriz Kapısı'nın kuzeyinde, *şâmhane-i çine* dedikleri bir su bulunmaktadır. Kapının yakınında ve dış tarafta yer alan bu suyun taş teknelere döküldüğü belirtilmektedir. Bununla birlikte Tebriz Kapısı'na gidilen yolda bir mesire, benzersiz sular ve Şeyh Abdurrahman ziyaretgâhının bulunduğu bilgisi verilmektedir. Tebriz Kapısı'nın dışında diğer kapılar; Gürcü ve Erzincan kapısı olarak geçmektedir. Erzen'e yakın yerde tabii bir ejderha suretinin bulunduğu ifade edilerek bu dağda kayaların döküntüsünün uzaktan halka bir ejderha gibi görüldüğü belirtilmektedir.

Eserde yer yer *tenbih* başlığı altında bazı açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Bu bölümde de Erzurum adının kaynağı ile ilgili bazı ifadeler geçmektedir. Buna göre

⁴²⁹ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁴³⁰ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁴³¹ Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, Cilt 2, s. 904.

⁴³² Âşık Mehmed, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 904.

Kâlikâlâ dedikleri Erzurum'dur. Bir dönem bazı Rum yöneticiler birbirinden ayrılıp bağımsız emirlikler haline gelmişlerdir. Bunlardan birisi Ermenilerin hükümdarı olmuş ve bir süre sonra ölmüştür. Bu yönetici ardından Kâli isminde bir eş bırakmıştır. Bu kadın kendi adına bir şehir inşa ettirmiş ve bu şehrin kapısına kendi suretini yaptırmıştır.⁴³³

Ebü'l Fidâ, *Takvimü'l Büldan* adlı eserinde Kâlikâlâ ile ilgili bilgileri Belazuri'den alıntı yaparak aktarmıştır. Bu eserde yukarıda verilen bilgiler dışında söz konusu yöneticinin ismi Ermenakes olarak geçmektedir. Ayrıca bu yöneticinin eşinin kurduğu şehrin Kâli'nin ihsanı anlamına geldiği ve bunun Araplaştırılarak Kâlikâlâ haline geldiği belirtilmiştir.⁴³⁴

Cihânnümâ'da Erzurum'a özellikle acem tüccarların çok geldiği ve bunlardan gümrük vergisi alındığı belirtilerek çokça mal elde edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca eserde yer alan bilgilere göre burada Ebu İshak adlı birinin türbesi bulunmakta ve bir ziyaretgâh olarak kullanılmaktadır. Erzurum'un nahiyeleri ise Hınıs, İspir, Mürskulu, Boğaz, Suşehri ve Tercan olarak kaydedilmektedir.⁴³⁵

Erzurum livasının anlatımından sonra bu livaya bağlı bazı kazaların özellikleri belirtilmektedir. Özellikleri belirtilen kazalar şunlardır:

Kelkid

Bu yerleşim yeri için “yüze yakın köyü içinde barındıran küçük bir kasaba” ifadesi geçmektedir. Ayrıca İstanbul tarafına doğru Sivas'tan üç merhale uzakta bir kaza olduğu belirtilen bu yerin câmi ve hamamının ovada bulunduğu bildirilmektedir. Kelkit'in evlerinin genellikle ahşaptan yapıldığı, Türkmen ve ulusların kasabaya yakın olan Çemen Dağı'nda yaylaya çıktığı belirtilmektedir. Bununla birlikte birçok derenin yayladan ovaya doğru aktığı ve dağlarında insanların iskân ettiği yazılmaktadır.

Kemah

Cihânnümâ'da Kemah, Fırat Nehri üzerinde kurulmuş ve kalesi olan mamur bir kasaba olarak geçmektedir. Erzincan ile arasında bir merhale bulunan Kemah'ın, 1395

⁴³³ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁴³⁴ Ebü'l Fidâ, *a.g.e.*, s. 235.

⁴³⁵ *Cihânnümâ*, s. 423.

tarihinde Yıldırım Bayezid'in komutanlarından Timurtaş Paşa tarafından fethedildiğinden söz edilmektedir.

Bu beldede serçeye benzer küçük kuşların bulunduğu belirtilmektedir. Beni İsrail'e inen bıldırcın kuşuna benzetilen bu kuşlar, bahar mevsiminde bulutlar gibi bu beldeye inmektedir. Belde halkının önemli bir yiyeceği olan bu kuşların etinin tadı helvaya benzetilmektedir. Bu kuşların yavruları birkaç gün yuvalarından alınmadığı takdirde kanatlanıp uçtuğundan bahsedilmektedir. Ayrıca buranın çok itibar edilen bir peynirinin olduğu ifade edilmektedir.

Kemah'ın nahiyeleri Kuruçay, Vadi-i Rank ve Urla diye kaydedilmektedir. Muteber bir kaza olan Urla'nın yakınlarında gümüş madeni olduğundan buraya Gümüşhane de denildiği bildirilmektedir. Bu madenin Urla'ya bir iki saatlik mesafede olmasından dolayı büyük ve bayındır bir kasaba olarak ihdas olunduğu belirtilmektedir. Bu madenin bir de emini bulunduğunu aktaran müellif, buranın mukataa olduğunu, gümüş dışında bakır ve altın madeni de çıkarıldığını dile getirmektedir. Erzurum paşası tarafından görevlendirilen bir subaşının burayı idare ettiği, ahalisinin Rumca konuştuğu ve Gevanis'ten gelen küçük bir ırmağının olduğu bilgisini de vermektedir.⁴³⁶

Tercan (Dercan)

Daha önce ifade edildiği üzere Tercan kazası, Yukarı Tercan ve Aşağı Tercan olmak üzere iki birim olarak belirtilmişti. Eserin devamında bu kazanın, orta büyüklükte bir şehir olarak ifade edilmiştir. Bunun dışında herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

Erzincan

Erzincan kazası, Erzurum'dan kırk fersah uzaklıkta, merası çok olan bir yer olarak *Cihânnümâ*'da yer almaktadır. Günümüzde bir il olan bu kazanın bir dağında bulunan mağaranın tavanından gelen suyun sert ve pürüzsüz bir taş haline geldiği bildirilmektedir.

Eserde, bu kaza ile ilgili günümüzün de bir gerçeği olan depremle ilgili ifadeler geçmektedir. Bu şehrin binalarının birkaç kez meydana gelen deprem nedeniyle yıkıldığı ve Selçuklu Sultanı Alaattin Keykubad tarafından bu binaların yenilendiği zikredilmektedir.⁴³⁷ Son dönemlerde de burada meydana gelen yıkıcı depremlerin bu

⁴³⁶ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁴³⁷ *Cihânnümâ*, s. 424.

şehrin eskiden beri deprem gerçeğiyle yaşadığını göstermektedir. Güzel bir havaya sahip olan bu şehrin yakınından Fırat Nehri geçmektedir. Buranın mahsulü hububat, pamuk ve üzüm olup çeşitlilik arz ettiği bilgisi verilmektedir.⁴³⁸

Kulur

Bayburt'tan bir merhale güneye düşen ve Senur Ovası'na yakın büyük bir köy olarak aktarılmaktadır.

Minareli Köy

Sultan Selim'in eski komutanlardan Ferruḫşad Bey'e seferlerde ve savaşlarda yaptığı hizmetlerden dolayı çevreden birkaç köyle birlikte (toplamda on dört köy) mülkiyet olarak verildiği bildirilmektedir. Ferruḫşad Bey'in burada bir cami, han ve hamam yaptırdığı aktarılmaktadır. Minareliköy, Erzurum yolu üzerinde olup aralarında iki merhale bulunmaktadır.

Bayburt

Bayburt, Erzurum'un kuzeybatısında ve Trabzon'un güneydoğusunda yer alan bir yerleşim yeri olarak zikredilmektedir. Ayrıca bu yerleşim yeri Erzurum'a iki, Trabzon Ovası'na ise üç merhale uzaklıktadır. Cuma namazının burada eda edildiği belirtilmektedir.⁴³⁹ Bu durum o dönemde her cami veya mescitte cuma namazının kılınmadığını, bu namazı birbirine yakın yerleşim yerlerinin bir arada eda ettiğini göstermektedir. Bayburt'ta bir cami, üç veya dört hamam, tepe üzerinde kalesi bulunduğu bilgisini veren müellif, buranın havasının çok soğuk olduğunu, ekilebilir arazi ve hububatın çok olduğundan bahsetmektedir.

Bayburt beldesinin ortasında geçen *Çoruh Nehri* için "azim bir nehir" tabiri kullanılmakta ve bu nehrin daha sonra Bayburt Kalesi'nin alt tarafından geçtiği belirtilmektedir. İki günlük mesafede bulunan dağdaki ağaçlardan kesilip nehre atılmakta ve şehre geldiğinde herkes nişanıyla bu odunları almaktadır. Bu nehir daha sonra Trabzon'a varmaktadır. Erzurum paşasının hası diye belirtilen bu nahiye Trabzon'un

⁴³⁸ Cihânnümâ, s. 424.

⁴³⁹ Cihânnümâ, s. 424.

güneyinde bulunmaktadır.⁴⁴⁰ Başta Erzurum'un kazası diye geçen Bayburt için hem belde hem de nahiye kavramı kullanılmaktadır. Bayburt günümüzde bir il konumundadır.⁴⁴¹

Cihânnümâ'da Bayburt ile ilgili verilen bilgiler büyük ölçüde *Menâzirü'l-avâlim* ile benzerlik göstermektedir. Mahmut Ak, *Cihânnümâ* ve *Menâzirü'l-avâlim*'de bu yerle ilgili yazılmış olan bilgileri karşılaştırarak Bayburt ile ilgili bilginin kaynağının *Menâzirü'l-avâlim* olduğunu belirtmektedir.⁴⁴²

Gevanis Kalesi

Müellif, Murad Han'ın ocağı olarak belirttiği bu kalenin Erzurum paşası tarafından görevlendirilen bir subaşı tarafından idare edildiği bilgisini aktarmaktadır. Yanından küçük bir nehrin geçtiği bu nahiyenin, dağlık ve ormanlık olduğu belirtmektedir.

Yağmurderesi

Bu nahiye için sadece “dağlık ve ormanlıktır” ifadesi geçmektedir.⁴⁴³

Gevanis ve Yağmurderesi, yukarıda da belirtildiği üzere Erzurum'un kazaları olarak geçmektedir. Eserde, bunların özellikleri bir sancak olarak ifade edilen Tekman'dan sonra gelmesine rağmen bu çalışmada öne alınmıştır. Erzurum eyaletinin kazaları ve sancakları ayrı başlıklar halinde ele alındığından bu iki kaza Tekman'dan önceye alınarak eserde olduğu gibi özellikleri kısa bir şekilde açıklanmıştır.

2.2.2. Tekman

Erzurum'un kuzeydoğusunda yer alan Tekman livası, iki dağ arasında kalesi ve birkaç gölü olan bir yer olarak kaydedilmektedir. Mesafe olarak Erzurum'a çok yakın olan bu yerin kasabasının da olduğu ve Bingöl Yaylası'nda olan ulustan otlak hakkı alındığı belirtilmektedir. Kışların çok sert geçtiği bu yerde ekinlerin yetişmesiyle birlikte karın yağdığı, ekinlerin kar altında kaldığı ve gelecek yazda biçildiği ifade edilmektedir.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ *Cihânnümâ*, s. 424.

⁴⁴¹ *Cihânnümâ*, s. 424.

⁴⁴² Âşık Mehmed, **a.g.e.**, Cilt 1, s. CCCXXV- CCXXVI.

⁴⁴³ *Cihânnümâ*, s. 424.

⁴⁴⁴ *Cihânnümâ*, s. 424.

2.2.3. Karahisar-ı Şarki

Cihânnümâ'da Erzurum eyaletinin bir sancağı olarak belirtilen Karahisar-ı Şarki'nin özellikleri ile ilgili kazaları dışında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Eserde ifade edilen bu sancağın kazaları şunlardır:

Ebul Hayr, Ezköy, Ozkar, İskefer, Akşar Ovası, Ak Köy, Ulu Bey, Aybastı, Pazarsuyu, Suşehir, Behramşah, Bulman, Bayramlı (Arder Çamas), Hapismane, Zağabe, Sis, Orta, Şebhane, Şiran, Kırık, Koyunluhisar, Milaş, Yakupbey, Derbendi (Pencşenbe).

Karahisar-ı Şarki'nin Erzurum ile Tokat arsında bir kasabasının ve kalesinin olduğu ve buraya Şabin de denildiği belirtilmektedir. Bu kazaların içinden sadece Koyunluhisar ve Şaphane'nin özellikleri ile ilgili bazı bilgiler verilmektedir.

Koyunluhisar

Tokat'ın doğusunda ve Sivas'tan Erzurum'a iki asker konağı mesafede olan bir kaza olarak kaydedilmektedir. Sivas ile Koyunluhisar arasında çok güzel ovaların bulunduğu, bu yerden Niksar'ın kuzeye meyil ile doğu tarafında olduğu belirtilmektedir. Ayrıca toprak bir tepe üzerinde küçük olan kalesine ancak ince bir yol ile ulaşıldığı ve bu tepenin aşağısında sarp bir yaya yolunun bulunduğu aktarılmaktadır.

Şebhane

Bu kaza ile ilgili eserde geçen bilgilere bakıldığında önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu kazanın topraklarının mukataa olduğu ve buradan şep madeni çıkarıldığı yazılmaktadır. Ayrıca Karahisar-ı⁴⁴⁵ Şarki sancağı muhafızlarının ulufeleri de bu mukataadan karşılanmaktadır.

2.2.4. Pasin

Kitâb-ı Cihânnümâ'da Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olarak kaydedilen Pasin'in çok geniş bir ovada yer aldığı ve bu ovada küçük bir hisarı olan Hasan Kalesi'nin de bulunduğu aktarılmaktadır. Erzurum'un doğusunda yer alan Pasin'in Erzurum'a uzaklığı yarım merhaledir. Burada bir caminin ve halen ayakta olan bir çarşısının bulunduğu söz edilmektedir.

⁴⁴⁵ *Cihânnümâ*, s. 424.

Nahiyeleri Kasni, Köni, Eynek ve Çiçekrek olarak kaydedilen Pasin sancağında iki kalenin olduğu dile getirilmektedir. Hasan Kale hududundan Çoban Köprüsü'ne kadar olan kısma Ulya (Yukarı) Kale, onun ötesine ise Micingerd Kalesi yani Aşağı (Süfla) denildiği belirtilmektedir.⁴⁴⁶

Pasin'e yakınlığından dolayı buraya yakın dağ ve nehirlerin özellikleri de eserde geçmektedir. Bunlardan *Köse Dağ*, Pasin ve Kağızman arasında doğudan batıya uzanan bir dağ olup güneydoğusunda Kızılca Dağ mevcuttur. Bu iki dağ arasında geniş bir ova bulunduğu, buraya yakın Ak Dağı'nın kenarından Aras Nehri'nin geçtiği belirtilmektedir. Bununla birlikte Pasin Ovası'nda, Bingöl Yaylası'ndan gelen bir nehrin aktığı ve bu nehrin Aras Nehri ile birleştiği zikredilmektedir. Bu bilgilere göre Murad Suyu (Nehri) Hasan Kalesi'nin güneyindeki Aladağ'dan çıkmaktadır.⁴⁴⁷

2.2.5. Micingerd

Micingerd için Aşağı Pasin tabirinin de kullanıldığı ifadesi daha önce verilmişti. Ayrıca sağlam bir kalesi ve üç nahiyesi bulunmaktadır. Bu nahiyeler, sancak beyinin oturduğu Horasan ile Zevan ve Soğan nahiyeleridir. Micingerd sancağında bulunan kalesinin ise Aras Nehri'nin kenarında yer aldığı bildirilmektedir.⁴⁴⁸

2.2.5. İspir

İspir sancağı mesafe olarak Erzurum'dan iki merhale uzakta ve Erzurum'un kuzeydoğusundaki bir vadide yer almaktadır. Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan bu şehrin bir de kalesinin olduğu bilgisi verilmektedir. Bu şehirde, Bayburt'tan akıp Karadeniz'e dökülen nehrin iki tarafında bağ, bahçelerin çok olduğu ve meyve yönünden zengin olduğu zikredilmektedir.

İspir'in Karadeniz tarafındaki köylerinde Rumların oturduğu ve bunların her sene devlete 600 kantar balmumunu vergi olarak verdikleri aktarılmaktadır. Bunların bulunduğu yerlerde ormanlar ve zehirli çiçekler çok olduğundan *delice* dedikleri bir bal türü bulunmaktadır. Bu balı dağdaki ağaçlardan topladıkları bildirilmektedir.

İspir'de ilginç olan bir türde kaymağı balla pastırma edip küçük fiçılara bir kat kaymak ve bir kat bal olacak şekilde koymalarıdır. Yazın yapılan bu pastırma kıs

⁴⁴⁶ Cihânnümâ, s. 425.

⁴⁴⁷ Cihânnümâ, s. 425

⁴⁴⁸ Cihânnümâ, s. 425

aylarında tüketilmekte ve pastırmanın lezzetinden doymamaktadır. Bu şekilde bal ile kuru kaymağı karıştırdıklarından ve muhafaza ettiklerinden hem bozulması önlenmekte hem de tadı çok güzel olmaktadır. Bu nahiyede benzersiz doğanların avlandığı ve İspiri doğanının buraya mensup olduğu kabul edilmektedir.⁴⁴⁹

2.2.6. Hınıs

Erzurum'un güneydoğusunda bulunan bu livanın mesafe olarak Erzurum'dan üç merhale uzaklıkta olduğu belirtilmektedir. Hınıs, Bingöl dağlarının eteğinde yer alan bir sancak olarak geçmektedir. Eserde Hınıs'ın nahiyeleri; Baçan, Bulanık, Handırıs olarak kaydedilmektedir.

Hınıs Kalesi, doğal bir kayalık şeklinde olup bu kayalığın ortasında bir çukur bulunduğu belirtilmektedir. Her tarafı yerden yükselmiş büyük bir kayalık görünümünde olan bu kalenin duvarlarının yüksekliğinin on zirâ olduğu ve üst kısımlarının her tarafının düzlük şeklinde olduğu zikredilmektedir. Ayrıca Hınıs sınırındaki bu çukurun ortasında yüksekçe bir tepenin bulunduğu ve bu tepenin üzerinde Hınıs beldesinin içinde muhafızları olan sağlam bir kalenin bulunduğu bilgisi verilmektedir.

Hınıs Kalesi'nin doğu tarafında ve bu tepenin eteklerinde akmakta olan küçük bir nehrin sur içinde güney taraftaki bir yarıktan geçtiği belirtilmektedir. Hınıs halkının Kürtlerden Besyaniyan Aşireti'ne mensup olduğu bildirilerek cami ve çarşısının olduğu ifade edilmektedir. Bitlis'ten hemen sonra özellikleri açıklanan Hınıs'ta olduğu gibi burada da güzel atların bulunduğu dile getirilmektedir. Atlar o günün şartlarında ulaşım, iletişim, savaş ve yük taşımacılığında çok önemli bir vasıtaydı. Bunların ehemmiyetinden kaynaklı eserde atlara değinildiği zannedilmektedir. Bu nahiyede yazın yüz bin kişiden fazla ulus taifesi (göçebe aşiret) yaşamaktadır.⁴⁵⁰

Hınıs, Van eyaleti başlığı altında Bitlis'in bir nahiyesi olarak geçmekteydi. Bu bölümde Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olarak kaydedilmektedir. Kâtip Çelebi'nin Hınıs'la ilgili açıklamaları ile eklemelerdeki anlatım birçok yönüyle farklılık arz etmektedir. Bu durum Hınıs'ın farklı yazarlar tarafından, değişik kaynaklardan ve ayrı dönemlerde telif edilmesinden kaynaklı olduğu zannedilmektedir.

⁴⁴⁹ Cihânnümâ, s. 425.

⁴⁵⁰ Cihânnümâ, s. 425.

2.2.7. Mamervan

Diğer adı Namervan olan bu şehir *Cihânnümâ*'da Hınıs'ın kuzeydoğusunda bir kale olarak geçmektedir. Dağlık ve ormanlık bir yer olarak nitelenen Mamervan'dan Oltu'ya varıldığı bildirilmektedir.⁴⁵¹

2.2.8. Kiğı

Erzurum'un güney sınırının sonunda bulunan bu yerin, bir tarafı ovaya diğer tarafı dağlık alana yakın yerde bulunan küçük bir şehir olarak ifade edilmektedir. Kiğı'nın nahiyesi Sancak da yuvalak madeni yani top güllesi çıkarılmaktadır ki bu maden, başka yerde bulunmamaktadır. Bu livanın halkının da Kürt olup Besyan Aşireti'ne mensup olduğu belirtilmektedir. Besyan Aşireti'nin adı bazı yerlerde Besyaniyan diye geçmektedir.⁴⁵²

2.2.9. Kızıuçan (Pülümür)

Bu liva sarp, dağlık ve ormanlık bir yer olarak kaydedilmiştir. Buranın halkının da Besyan Aşireti'ne mensup olduğu bildirilerek ribas (ışkın, üçkun) denilen bir bitkinin çokça yetiştiği ifade edilmiştir.⁴⁵³

2.2.10. Malazgirt

Bir küçük belde olarak kaydedilen bu yerleşim yerinin binalarının siyah taştan olduğu, su kaynaklarının bulunduğu ve ağaçlarının olmadığı belirtilmektedir. Ahlat'a yakın olan Murad Nehri, Malazgirt'in dışından geçmektedir. Bununla birlikte Malazgirt bu nehrin batısında bulunup Erzurum'un güneydoğusuna düşmektedir. Erzurum'a iki merhale uzaklıkta olan bu livanın içinde garip bir köprünün bulunduğu ifade edilmektedir.

Malazgirt'in en meşhur nahiyesi olan Katad-i Sarısu'nun tarihi bir kalesinin mevcut olduğu ve Ermenilere başkentlik yaptığı belirtilmektedir. Bu nahiyenin batısında bulunan Süphan Dağı'nın büyük bir dağ olduğunu aktaran müellif, bu yerin halkının esmer Kürtlerden bir taife olan Batrek Aşireti'ne mensup olduğunu aktarmaktadır.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ *Cihânnümâ*, s. 425.

⁴⁵² *Cihânnümâ*, s. 426.

⁴⁵³ *Cihânnümâ*, s. 426.

⁴⁵⁴ *Cihânnümâ*, s. 426.

2.2.11. Eleşkirt

Eleşkirt’le ilgili çok kısa bilginin yer aldığı eserde buranın Çaldıran Ovası ile Revan arasında tarihi (kadim) bir liva olduğu ve eski itibarını kaybettiği bildirilmektedir.

2.2.12. Bayezid Kalesi

Kotur’un kuzeyinde bir kale ve liva olarak tanımlanan Bayezid, Acemlerle olan sınırdaki yer almaktadır. Diyadin ve Hamur Kalesi idari olarak bu sancağa bağlıdır. Bu livanın Behlül Bey tarafından ocaklık olarak alındığı belirtilmektedir. Burada yaşayan ahalinin Kürtlerden oluştuğu ve Besyan Aşireti’ne mensup olduğu kaydedilmektedir. Bununla birlikte burada yaşayan insanların çok yiğit olduğu ve Kızılbaşların buradaki ahaliden çok çekindiği nakledilmektedir.

Bu başlık altında Murat Nehri’nden de bahsedilmektedir. Bu ifadelerle göre Bayezid Ovası’ndan geçen bu nehir daha sonra yer altına girmekte, dört saatlik mesafeden sonra tekrar çıkmaktadır. Bu liva Ağrı Dağı’na bakmakta olup Çaldıran Ovası’nın da başlangıcının olduğu yerdir.

2.2.13. Tortum

Müellif, Tortum’u, Erzurum’un kuzeyinde yer alan ve Erzurum’a iki merhale uzakta bir vadinin içinde küçük bir belde olarak aktarmaktadır. Buna göre bu yerleşim yerinin yakınlarında güherçile madeni çıkmaktadır. Tortum civarında doğan bir nehrin Akçakale nahiyesini izleyerek Gürcistan’a geçtiği ve buradan da Karadeniz’e döküldüğü belirtilmektedir.⁴⁵⁵

Akçakale, Tortum nahiyesinin kuzeyinde tepe üzerinde kurulmuş ve muhafızları olan küçük bir kale olarak eserde zikredilmektedir. Havası ve suları çok güzel olan Akçakale’de bolca meyve bulunduğu, bu meyvelerden elma, armut ve narın çokça olduğu ifade edilmektedir.

2.2.14. Dağlar (Cibal)

Kitâb-ı Cihânnümâ’da Erzurum eyaletine bağlı sancakların özelliklerinden sonra dağlar da bir başlık halinde açıklanmaktadır. Bu başlığın kapsamı içinde Erzurum ve Erzurum’a yakın olan dağlar ve bu dağların özellikleri de kısaca ele alınmaktadır. Eserde

⁴⁵⁵ *Cihânnümâ*, s. 426.

dağların ismi belirtilirken Türkçe dışında Farsça ve Arapça karşılığı da kullanılmaktadır. Bu kullanımda belli bir kriterin olduğu düşünülmektedir. Türkçe *dağ* sözcüğünü kullanan müellif, bunun yanında bunun hem Farsçadaki karşılığı *kûh* hem de Arapça karşılığı *cibal* kelimelerini kullanmaktadır. Bu kullanım eserin yazarı Kâtip Çelebi’de olduğu gibi İbrahim Müteferrika’nın eklemelerinde de görülmektedir. Kullanılan sözcükler açısından bakıldığında *Cihânnümâ*’nın zengin bir kelime literatürüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun gibi birçok kelimenin farklı dillerdeki karşılığının kullanıldığı görülmektedir.

Bu başlık altında adı geçen dağlar ve özellikleri şunlardır:

Aladağ, yaylaları, merası olan içinde av hayvanlarının barındığı büyük bir dağ olarak kaydedilmektedir. Murad Nehri’nin kaynağının bu dağdaki dört beş yerden çıktığını belirten müellif, ayrıca Moğol hükümdarı Arğun Han’ın burada bir saray inşa ettirdiğini söylemektedir.

Bozcadağ, doğudan batıya doğru uzanan bir dağ olarak zikredilmektedir.

Köse Dağı’nın, Kızılca Dağ’a yakın olduğu ve bu dağda çamlık ve ormanlık alanların çok olduğu belirtilmektedir.

Eğerli Dağı’nın ise Erzurum’dan görünen ve Hasan Kalesi taraflarına doğru uzanan yüksek bir dağ olduğu bildirilmektedir.

2.2.15. Nehirler (Enhar)

Erzurum eyaletinin fiziki unsurlarından olan dağlar ve özellikleri açıklandıktan sonra bu yörede bulunan ve buralardan geçen ırmaklar anlatılmaktadır. Eserde nehir kavramı yerine daha çok su kavramının kullanıldığı görülmektedir. Nehirlerden sonra Erzen diye tabir edilen küçük bir gölden de bahsedilmektedir.

Murad Nehri’nin, biri *Aladağ*’dan diğeri farklı kaynaklardan olmak üzere iki kaynaktan doğan suların birleşerek büyük bir nehir haline geldiği aktarılmaktadır. Çarmur denilen geçidin olduğu yerde bu nehrin dört parçaya ayrıldığı belirtilmektedir. Ardından bu nehrin Cüdamenşah denilen büyük bir köprüünün altından geçtikten sonra üst taraftan gelen Malazgirt Suyu ile birleştiği dile getirilmektedir.

İkinci Murad Suyu, olarak belirtilen nehir Bingöl Yaylası’nda ortaya çıkarak güneye doğru akarak Raşka’ya karışmakta ve Muş Ovası’nda Karasu ile birleşmektedir.

Ardından sırasıyla Genç, Çabakçur ve Palu'yu geçtikten sonra Reşvan'da Fırat Nehri ile birleşmektedir.

Fırat Nehri'nin kaynağının Erzurum'da Kalikala Dağı'ndaki Şuğni⁴⁵⁶ Deresi olduğu belirtilmektedir. Buradan çıkan bu su daha sonra Tercan, Erzincan, Kemah, Kuruçay, Ekin ve Reşvan semtlerine uğrayıp Murad Nehri ile birleşmektedir. Ardından Hekimhan yakınından geçerek Kırk Geçit Suyu ile Malatya tarafından gelen Nevşar geçidinde Fırat Nehri ile birleşmektedir. Bu kavuşma sonrasında Şamisat, Rum Kalesi, Birecik ve Rakka altından geçerek Ruha ve Habur nehirleri ile bir olmaktadır. Bu birleşme yerinin batısında Deyr ve Rahbe kasabaları bulunmaktadır. Bundan sonra Makam-ı Ali ve Hamas'a giden bu nehir Hamur Dağı'nı da geçtikten sonra Ane, Heyet ve Hadise'ye uğramaktadır. Buradan Sultan Süleyman'ın Kербela'da kazdığı kanalın çıkışı ile Fırat Nehri'nin doğusundaki Akarkuk kanalının çıkışına uğrayıp Hille'nin doğusundan gitmektedir. Şahi, Rumahiye, Semâvat nehirlerinin çıkışına uğrayıp Cevâzir livasının toprağında Şat Nehri ile birleşmektedir. Derya haline gelen bu nehrin aralarında adacıkların oluştuğu zikredilmektedir. Kurne Kale'sinin yakınlarda bütün sular ve yarıklar bir araya geldikten sonra Doğu Basra ve Cedide Kalesi'nin yanından Hürmüz Denizi'ne döküldüğü belirtilmektedir.

Fırat Nehri'nin kaynağının Erzurum yakınında olduğu daha önce de belirtilmişti. Yöre halkının bu suyu şifa kaynağı olarak gördüğü belirtilmektedir. Zira bahar mevsiminde bu suda yıkanan bir kişinin o sene içinde hastalıklardan uzak kaldığına dair bir inancın olduğu aktarılmaktadır.⁴⁵⁷

Nuheyre-i Deşti Erzen, küçük bir göl olarak ifade edilmektedir. Balıkların çokça bulunduğu bu gölün çevresinin üç fersah ve suyunun ise tatlı olduğu bildirilmektedir. Eserde bunun yanında toprağının verimli olduğu, bitki ve mahsul açısından çeşitlilik gösterdiği bilgisi verilmektedir. Bundan dolayıdır bu gölün bulunduğu yerde Osmanlı askerlerinin sefer esnasında burada kışladığı ve Osmanlı askerinin burada kışlamasının çevrede yaşayan halkta bir sıkıntı oluşturmadığı dile getirilmektedir. Bu vilayetin

⁴⁵⁶ *Cihânnümâ*, s. 426.

⁴⁵⁷ *Cihânnümâ*, s. 427.

mahsullerinin kışın şiddetli soğğundan dolayı bazen kaldırılmadığı, mahsullerinin üç ay içinde hasada geldiğinden yaz aylarında ambara koydukları belirtilmektedir.⁴⁵⁸

2.2.16. Yollar (Mesâlik) ve Menâzil

İbrahim Müteferrika'nın eklemelerinde Erzurum eyaletinin fiziki özellikleri belirtildikten sonra Mesâlik ve Menâzil başlığı altında Erzurum'dan çevre illere giden yollar ile bu yolların güzergâhları ve mesafeleri belirtilmiştir. Bu yönüyle Van eyaletinin anlatımından farklıdır. Zira Van eyaleti açıklanırken böyle bir başlık ile karşılaşmamaktayız. Van eyaleti ile ilgili bilgi verirken Kâtip Çelebi'nin hayatını kaybetmesi bunun sebebi olabilir.

Bununla birlikte Van eyaleti anlatımında sadece bir yerde saat kavramı geçmekteyken burada güzergâhlar ve mesafe aralığı olarak saat kavramı çok sık geçmektedir. Bunda iki eyaletin özelliklerinin farklı dönemde yazılmış olması ve kullandıkları kaynakların farklı olmasının etkisinin olduğu zannedilmektedir. Bir mesafe olarak belirtilen saat kavramı üç mil olarak kaydedilmektedir. Aynı şekilde saat kavramının beş kilometreye karşılık geldiği bilgisi de yer almaktadır.⁴⁵⁹

Coğrafya ilmi insanlara bulunduğu yerden ayrılmadan başka ülkeler ve dünya hakkında bilgi edinme olanağı sunduğu gibi yakın ve uzak yerlere gitmek, seyahat etmek gibi durumlarda da kolaylık sağlar. Ulaşım ve iletişim imkânlarının eksikliği, güvenlik ağının zayıflığı ve coğrafya bilgisinin yetersizliği nedeniyle bu bilgiler o günün şartlarında çok önemli hale gelmekteydi.⁴⁶⁰ Mesâlik ve Memâlik başlığı altındaki bu anlatımda ticaret yapanlar, sefere çıkanlar ve yolculuk yapanlar için kolaylık sağlamaya dönük bir bilgi verme izlenimi görülmektedir. Bu çalışma da esere sadık kalınarak anlatım yoluna gidilmiştir. Yer isimleri belirtilirken Osmanlıca yazımdaki hareketlerden dolayı farklılık olabilir.

Erzurum'dan Kars'a giden yolun güzergâhının başlangıcı olarak Erzurum yakınında bulunan Ilıca gösterilmektedir. Buradan Menzilhane ve Hasan Kalesi (Deve Boynu) üçer saat, Kara Kocalar beş saat, Çoban Köprüsü Ziyamir beş saat, Tumadami (Soğan Yaylası) üç buçuk saat ve buradan Kars'a iki saat sonra varıldığı belirtilmektedir.

⁴⁵⁸ Cihânnümâ, s. 427.

⁴⁵⁹ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 699.

⁴⁶⁰ Mesut Elibüyük, a.g.m., s. 94.

Erzurum'dan Sivas'a gidilen yolda Aşkale, Tercan, Kelkit, Şir Ovası ve Karahisar geçildikten sonra Sivas'a varıldığı ifade edilmektedir. Eserde bu güzergâhın mesafesi konusunda bilgi bulunmamaktadır.

Erzurum'dan Diyarbekir'e giden yollar başlığı altında *Cihânnümâ*'da üç yolun güzergâhı tarif edilmiştir. Bu yolların bir kısmının güzergâhları yanında özellikleri de belirtilmiştir.⁴⁶¹

Birinci yol olarak belirtilen Gafer(?) Köyü'nün uzak bir konak olduğu ve Akçakale'den büyük bir suyun geçtiği belirtilmektedir. Han Geylan'ın uzaklığı bir konak olup gidiş geliş yolları dağların zirvesi ve büyük suların dolayısı zordur. Palu civarı uzak bir konak olarak ifade edilmektedir. Fırat'ın Kızlar Geçidi dört saat, Subaşı üç saat, Deyrikıyma beş saat, Ayyar Çayı üç saat, Pir Hasan Tepesi beş saat olup buradan Sultan Tepesi'ne⁴⁶² ve ardından Diyarbekir'e varıldığı belirtilmektedir. Halkın Sultan Tepesi'ne, Siran Tepesi de dediği aktarılmaktadır.

İkinci Yolun güzergâhı olarak açıklanan yerler ise şunlardır: Haydar Gölü Çayırı, Ağa Gölü, Kurtyurdu, Kargapazarı, Köprü, Hangeylan, Semaviye, Murad Nehri, Kızıl Pınar, Gölek, Baba Tekye Çayı, Ilıca, Ayyarbaşı, Pir Hüseyin Tepesi ve Katarbil'den Diyarbekir'e varılmaktadır.

Üçüncü Yol olarak belirtilen güzergâh Nerdebanlardan başlamaktadır. Ardından Mama Hatun, Tercan, Keşiş Hanı, Çimen Köyü ve Erzincan gelmektedir. Erzincan yolunun güzergâhının kolay ve sıkıntısız olduğu belirtilmektedir. Kemah Dağı'nın da bu menzilde olduğundan bahsedilerek Fırat Nehri kenarındaki yolların uçurum yerler olduğu bilgisi verilmektedir. Yoğurt Gölü (Huhis Yolu) ve Hustu Hani yolu, zorlu yollar olarak zikredilmektedir. Karaca Dağ diye meşhur olan dağ ve Hustu Boğazı, Çemişgezek ve Pertek ve Murad Nehri'nden geçilmektedir. Harput ve Habuse Köyü yolunun yarısı sarp, yarısı düz olarak belirtilerek Başhan, Orta Han, Şerbeten, Şelile ve sonrasında Diyarbekir'e varıldığı yazılmaktadır.⁴⁶³

Eserde Mama Hatun'un yol güzergâhı belirtilirken kendisi hakkında da bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre Mama Hatun, Koyunlu meliki İzzeddin'in kızıdır. İki ahur

⁴⁶¹ *Cihânnümâ*, s. 427.

⁴⁶² *Cihânnümâ*, s. 427.

⁴⁶³ *Cihânnümâ*, s. 428.

ortasında mescidi ve taşrasında hamamı bulunmaktadır. Mahmut Paşa'nın sonradan bunları tamir ettirdiği belirtilmiştir.

Erzurum'dan Erzincan'a giden yolun ise Ilıca üzerinden bulunduğu (Tercan'a tabidir) ve üç saatlik mesafesinin olduğu zikredilmektedir. Buradan Hanluc ve ardından Erzincan'a varılmaktadır. Erzincan'dan Sivas'a ise Hâce Ahmed Ezrencik üç saat olup bu güzergâhta Surzade, Ribat, Hâce Ahmed bulunup sonrasında Sivas'a varıldığı belirtilmektedir.⁴⁶⁴

2.2.17. Melik ve Hükümdarların Durumu (Ahval-i Mülûk ve Hükûmât)

Cihânnümâ'da Erzurum eyaletinin idari birimleri, dağları, nehirleri ve yolları anlatıldıktan sonra Ahval-i Mülûk ve Hükûmât başlığı altında Erzurum tarihine değinilmiştir. Van eyaletinin açıklandığı kısımda bu şekilde bir başlık altında tarihi bilgi verilmemiştir. Kâtip Çelebi'nin Van eyaletini anlatırken hayatını kaybetmesi bunda etken olduğu düşünülse de bu bölümle ilgili tarihi bilgiler farklı yerlerde kısmi olarak verilmiştir.

Erzurum eyaleti ile ilgili diğer kısımlarda olduğu gibi bu başlık altında tarihi bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre, Erzurum'a Müslümanlardan önce Fars, Ermeni ve Rumların hükmettiği belirtilmiştir. İslam dini ortaya çıkıp yayıldıktan sonra Hulefa-i Raşidin döneminde Erzurum, barış yoluyla İyad Bin Ganem Hazretleri tarafından fethedilmiştir. Abbasi Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte *Mülûk-u Mûteğalibenin* buralara hükmettiği bildirilmiştir.⁴⁶⁵

Erzurum topraklarında 1161 yılında saltanat ile yönetildiği bilinen Selikiye Devleti'nin (Saltuklular) ortaya çıktığını ifade eden müellif, bu devletin emirinin ve ileri gelenlerinin 1164 yılında Gürcülerle yapılan büyük bir savaşta esir düştüklerini açıklamıştır. Emir Selik'in kız kardeşi Şah Banuvan Hatun'un eşi Süleyman b. İbrahim b. Süleyman ise Ahlat hâkimi ve Ermenistan Şahı olarak bilinmekteydi. Bunun üzerine bu adam Gürcülere büyük hediyeler gönderip Emir Selik'i esaretten kurtarmıştır. Emir Selik'ten sonra oğlu Mahmut Bin Emir Selik'in Erzurum valisi olduğu bilgisi verilmiştir.

⁴⁶⁴ *Cihânnümâ*, s. 428.

⁴⁶⁵ *Cihânnümâ*, s. 428.

Saltuklardan sonra Selçuklu Devleti'nin büyük hükümdarı Rükneddin Süleyman Sencer'in 1196 Erzurum'u ele geçirdiği bilgisi paylaşılmaktadır. Melikşah ve Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman birlikte Gürcülerle savaşıp onları hezimete uğrattıktan sonra Rükneddin Süleyman'ın, Melikşah'ı hapsedtiği belirtilmektedir. Melik Mahmut'tan sonra Çakdaş adında biri Erzurum'da yönetici olmuştur.⁴⁶⁶

Cihânnümâ'da Saltuklularla ilgili yukarıda geçen bu ifadeler *Şerefname*'de de geçmektedir. Saltuklular üzerine araştırma yapan Faruk Sümer, Şeref Han'ın bu bilgileri genel tarih yazıcısı Gaffari'den (ö.1564-65) aldığı ifade etmektedir.⁴⁶⁷ Bununla birlikte Gaffari'nin kaynaklarından birisinin İbnü'l Esir, diğerinin ise meçhul olduğunu zikretmektedir.⁴⁶⁸ Bununla birlikte Ahlat şahının eşi Şah Bânû'nun, Emir Selik (Saltuk)'in kız kardeşi değil kızı olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁹ Yazar, Gaffari'nin eserinde Çakdaş adını görmediğini, bundan kastın Melikşah olduğunu iddia etmektedir.⁴⁷⁰

Cihânnümâ'da geçen ifadelerle göre 1202'de Selçuklu Devleti'nin bir kolu olan Mengücekler Erzincan ve Kemah'ta ortaya çıkmış ve Sultan Alparslan kendi komutanı Mengüç Gazi'ye bu vilayeti vermiştir. Mengücek Gazi'den sonra Fahreddin Behram Şah Bin Davud Bin Mengücek, ondan sonra ise oğlu Melik Davud bu devletin başına geçmiştir.⁴⁷¹

Mengüceklerin ardından 1327 bu topraklarda Çobanoğulları Beyliği ortaya çıktığı ve bunlardan Timurtaş adında bir yöneticinin meşhur olduğu bildirilmektedir. Bunun ardından Cengiz Han hanedanından Ebu Said'in burayı ele geçirdiği, 1337'de Ebu Said öldüğünde, Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan'ın Erzurum'a vali olduğu aktarılmaktadır.

Şeyh Hasan'dan sonra yönetime gelen Melik⁴⁷² Eşref'in, zalim ve cebbar bir yönetici olduğu ifade edilmektedir. *Cihânnümâ*'da onun döneminde geçen ilginç bir olay da nakledilmektedir. Buna göre, Kadı Muhyiddin Berda-i adında takva ehli biri, Melik Eşref'in şerrinden kaçıp adı geçen hanın himayesine girmiştir. Bunun üzerine Melik

⁴⁶⁶ *Cihânnümâ*, s. 428.

⁴⁶⁷ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021, s. 56-58.

⁴⁶⁸ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁶⁹ Sümer, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁷⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 13.

⁴⁷¹ *Cihânnümâ*, s. 428.

⁴⁷² *Cihânnümâ*, s. 428.

Eşref, büyük bir askeri güçle bunların üzerine saldırmıştır. Melik Eşref ve ordusu Tebriz'e vardığında Allah tarafından şiddetli bir karanlık ve sert bir rüzgâr ortaya çıkmıştır. Melik Eşref'in askerleri ve adamları bunun etkisiyle birbirine girdiklerinde, bu adam Melik Eşref'e saldırıp onu öldürmüştür.

1406'da Akkoyunlu (Bayındırıye) Devleti ortaya çıkarak Erzurum vilayetini ele geçirdiği bildirilmiştir. Akkoyunlulardan Osman, Timur'a uzak olduğundan dolayı Bilad-ı Rum denilen Anadolu'ya valiler tayin etmiştir. İskender İbn Kara Yusuf öldürülünce onun oğlu Yakup Erzurum'a hâkim olmuştur. Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail ile yaptığı savaşta muzaffer olunca bu semtlerin Osmanlı hâkimiyetine girdiği bilgisi verilmiştir.⁴⁷³

Cihânnümâ'da Erzurum eyaleti ile ilgili açıklamalar bu tarihi bilgilerden sonra nihayete ermektedir. Bu eyaletten sonra Trabzon eyaletinin özellikleri anlatılmaktadır. Buranın anlatımı da Erzurum üslubuna benzerdir. İbrahim Müteferrika, bu eyaletin Erzurum toprakları ile bitişik olması ve Gürcistan memleketleriyle münasebeti nedeniyle Erzurum'dan sonra yazdığını belirtmektedir. Bu iki eyaletin özelliklerini yazarken Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin cümlelerini aynen kullandığını ifade etmektedir.⁴⁷⁴

Müteferrika, bundan sonra *Cihânnümâ* kitabının fasıllar tertibine riayet ederek Kırk İkinci Fasılda yer alan örfî memleketlerden, Yunan ve Latin dilinde Mezopotamya diye bilinen Cezire memleketlerini ele aldığını bildirmektedir. Eserde bu bölüm, *Kırk İkinci Fasil: Fırat ve Dicle Arasındaki el-Cezire Memleketleri hakkındadır* diye başlamaktadır. Bu iklim (memleketler) Fırat ve Dicle nehirleri arasında olduğu için Cezire (ada) diye tanımlanmaktadır. Bu iklimde halen Musul, Diyarbekir ve Rakka eyaletlerinin bulunduğu belirtilerek Musul eyaletinin açıklanmasına geçilmektedir. Bu çalışmanın bir konusu olan Diyarbekir eyaleti Musul'dan sonra gelmektedir.⁴⁷⁵

2.3. DİYARBEKİR EYALETİ VE ŞEHİRLERİ

Cihânnümâ'da kaydedilen bilgilere göre Dicle Nehri'nin iki kenarında yer alan Diyarbekir, Arap kabilesine mensup Bekir b. Vail Bin Kasit tarafından ele geçirildiğinden dolayı bu isimle anılmaktadır. Bu eyaletin doğusunda Van, kuzeyinde Erzurum, batısında

⁴⁷³ *Cihânnümâ*, s. 429.

⁴⁷⁴ *Cihânnümâ*, s. 432.

⁴⁷⁵ *Cihânnümâ*, s. 432.

Sivas, güneyinde Rakka ile Musul eyaleti bulunmaktadır. Bu eyalet idari olarak on dokuz sancak ve beş hükûmetten oluşmaktadır. Sancaklarının sekizi Kürt beylerinin ocaklığı olup bunların azil ve nasp kabul etmediği ifade edilmektedir.

Matbu eserde Diyarbekir'e bağlı Osmanlı sancakları Ergani, Akçakale, Amid, Çemişgezek, Hısn-ı Keyfa, Habur, Harput, Siirt, Sincar, Siverek, Me(ya)farikin, Mazgirt ve Nusaybin olarak geçmektedir. Ocaklık olan sancaklar ise Atak, Pertek, Tercil, Çabakçur, Çermik, Sağman, Kulp ve Mihrani olduğu kaydedilmektedir. Hükûmet sancak şeklinde yönetilenler ise Eğil, Palu, Cizre, Hazzo ve Genç sancakları olarak zikredilmektedir.⁴⁷⁶

Yukarda belirtilen taksimat, Ayn Ali Efendi'nin eseriyle bire bir uyuşmaktadır. Ayn Ali Efendi'nin eserinde Diyarbekir eyaleti, Osmanlı sancakları, yurtluk ocaklık sancaklar ve hükûmet sancaklar diye üç bölüme ayrılmaktadır. Bunlara bağlı sancakların isimleri yukarıda olduğu gibi Ayn Ali Efendi'nin eserinde de aynen geçmektedir.⁴⁷⁷

Cihânnümâ'da verilen bilgilere göre bu eyaletin askerleri yedi bin otuz kılıçtan oluşmaktadır. Kırk iki zeamet ve altı yüz seksen sekiz tezkireli ve tezkiresiz tımar bulunmaktadır. Ekrad beylerinin cebelüleriyle birlikte toplam bin sekiz yüz askerinin olduğu yazılmaktadır.⁴⁷⁸

Diyarbekir eyaletinin idari taksimatı ile ilgili verilen bilgilerden sonra, bu sancakların birçoğunun özelliği açıklanmıştır. Müellif, sancakların özelliklerini açıklarken yukarıdaki sıralamaya göre hareket etmemiştir. Sancaklarla ilgili bilgi verirken Van ve Erzurum'da olduğu gibi bazı yerleşim yerleri hakkında geniş malumat verirken bir kısmı hakkında çok kısa bilgi aktarmıştır. Osmanlı sancağı, ocaklık ve hükûmetlerle ilgili ismi yukarıda zikredilen idari birimlerin bir kısmı ile ilgili hiçbir açıklama yapılmamıştır. Bu birimlerden Osmanlı sancakları arasında ifade edilen Habur, Akçakale ve Mazgirt'in herhangi bir özelliği belirtilmemiştir. Aynı durum ocaklık olarak kaydedilen Pertek ve bir hükûmet olarak adı geçen Palu için de söz konusudur. Diyarbekir eyaletinin idari yapısı Van ve Erzurum'dan farklı olarak klasik Osmanlı sancağı, yurtluk

⁴⁷⁶ *Cihânnümâ*, s. 436.

⁴⁷⁷ Seyit Ali Kahraman, *a.g.e.*, s. 30.

⁴⁷⁸ *Cihânnümâ*, s. 436.

ocaklık sancaklar ve ve hükümet sancaklar şeklinde üç başlık halinde eserdeki taksimata göre izah edilecektir.

2.3.1. Diyarbekir'e Bağlı Klasik Osmanlı Sancakları

2.3.1.1. Amid

Cihânnümâ'ya göre Amid, Diyarbekir eyaletinin Paşa sancağı hüviyetinde olup beş yüz akçe mevleviyetten oluşmaktadır. Bu livaya tabi olan kazalar ise Çüngüş,⁴⁷⁹ Savur, Tuleb, Mardin, Meğazgird(Mazgir), Magirmeydan ve Hını (Hani) olarak belirtilmektedir.

Amid livasında bulunan surların siyah taştan yapıldığı, tüm mahalle ve evlerin surun içinde yer aldığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte etrafı surlarla çevrili bu livanın dört girişi bulunmaktadır. Bunlar Mardin Kapı, Şat Kapısı, Dağ Kapı ve Erzurum Kapısı'dır.

Etrafı surlarla çevrili bu livanın içinde bir iç kale mevcut olup bunun içinde birçok cami, medrese, hamam, imaret ve hanların bulunduğu aktarılmaktadır. Düz bir alanda yer alan şehrin kalesinin içinde sultan sarayı, bazı evler ve mahalleler de bulunmaktadır. Bu şehrin sonundaki iç kalenin Şat karşısındaki ovalara baktığı belirtilmektedir.

Günümüzde karpuzuyla meşhur Diyarbakır'ın o dönemde de tadı çok güzel olan kavunlarından söz edilmektedir. Verilen bilgilere göre Diyarbekir Kalesi'nin aşağı kısmında yani Şat Nehri'nin kenarlarında tadı çok lezzetli olan kavun bostanları bulunmaktaydı. Şat (Dicle) Nehri, çekildiğinde herkes kendisi için ayrılan taşlı ve kumlu yerlerde kavun ekmekteydi. Buradaki halkın, bir avuç güvercin gübresi ile beş on tane kavun çekirdeğini birlikte taşlar arasında kuma gömdükleri şeklinde bostanları ettikleri nakledilmektedir. Halkı kavun mevsiminde bostanlara gidip kamıştan kulübeler yapıp üzerine sarmaşık ve çadır çiçeği gibi yeşil ve küçük kulübeler ile süsleyip burada çalıştıkları ve zaman geçirdikleri belirtilmektedir.

Bu şehrin asker kışlaması için müsait bir konumda olduğu, birçok sultan ve melikin burada kışladığı belirtilen eserde Amid'in güneyinden Musul tarafına doğru giden yolda Dicle Nehri üzerinde bir köprüünün de yer aldığı ifade edilmektedir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ *Cihânnümâ*, s. 436.

⁴⁸⁰ *Cihânnümâ*, s. 437.

Amid'in birçok kazası zikredilmesine rağmen bu kazalardan sadece Mardin ve Savur'la ilgili açıklama bulunmaktadır. Hizan, sancak ve kazalar arasında ismi geçmemesine rağmen Savur'dan sonra burayla ilgili çok kısa bilgi verilmektedir.

Mardin

Cihânnümâ'da Mardin, bir kaza olarak belirtilerek Amid'in güneybatısında olup Rabia⁴⁸¹ Diyarı'ndan sayılan bir yerleşim yeri olarak geçmektedir. Dağ üzerinde olan Mardin Kalesi'nin yerden zirvesine kadar olan yüksekliği iki fersah olarak kaydedilmektedir. Yüksekliğinin bir dağın yarısına karşılık gelmesi nedeniyle zorla alınmasının mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bununla birlikte Mardin'de öldürücü yılanların çok olduğu ve bu dağda cam madeni bulunduğu zikredilmektedir.⁴⁸² Mardin'in yüksekliği, alınmasının mümkün olmaması, yılanların öldürücü olması ve cam madenin olduğu bilgisini Ebü'l Fidâ, kendi eserinde İbn Havkal'dan alıntı yaparak aktarmaktadır.⁴⁸³

Bu kalenin ön kısmı çok büyük olduğu ve bu kısımda çarşı ve medreselerin mevcut olduğu ifade edilmektedir. Etrafı müellifin deyimiyle dürc misali olan Mardin'de bir ev diğer evin üstünde yapıldığı ve sokakların birbirine baktığı şeklinde bir mimari yapısı vardır. Su kaynaklarının az olduğu Mardin'de içme sularının sarnıçlardan temin edildiğinden ve eriğinin çok meşhur olduğundan bahsedilmektedir.⁴⁸⁴

Mardin ile ilgili bu eserde geçen bilgiler Ebü'l Fidâ'nın eserinde de kısa bir şekilde geçmektedir. Âşık Mehmed'in eserinde ise önemli bir yekün oluşturmaktadır. Hatta *Cihânnümâ*'da Mardin ile ilgili geçen bilgilerin hepsi *Menazi'ül-avâlim*'de yer almakla beraber ekstra bilgiler de bulunmaktadır. Âşık Mehmed, Mardin ile ilgili verdiği bilgilerin kaynağı olarak Lübab, İbn Havkal ve Asarü'l-bilad adlı eserleri göstermektedir. Söz konusu bilgileri hangi kaynaktan almışsa bunu ayrıca zikretmiştir.⁴⁸⁵

⁴⁸¹ Diyâr Rabia, el-Cezire diye ifade edilen bölgenin doğu ve güneydoğusuna düşen yerlerdir. Nusaybin merkez olmak üzere Cizre ve Mardin'i içine almaktadır. (Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, s. 28)

⁴⁸² *Cihânnümâ*, s. 437.

⁴⁸³ Ebü'l Fidâ, **a.g.e.**, s. 236.

⁴⁸⁴ *Cihânnümâ*, s. 437.

⁴⁸⁵ Âşık Mehmed, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 748-749.

Sadır (Savur)

Cihânnümâ'da Mardin'in yakınında bir kasaba ve hisar olarak kaydedilen bu yer Amid'in iki merhale güneyine düşmektedir. Yakınlarından Dicle Nehri'nin geçtiği Savur'da cami, hamam ve birkaç dükkânın olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca bahçe ve ağaçların çok bulunduğu bu yerde, erik ağaçlarının meşhur olduğundan bahsedilmektedir. Eserde Sultan Yaylası'nın bu dağların doğu eteğinde olduğu ve bu dağdan gelen küçük bir nehrin kasabayı ikiye bölerek Dicle'ye karıştığı belirtilmektedir. Harabe bir kalesinin de olduğu aktarılmaktadır.⁴⁸⁶

Hizan için ağaçları bol özellikle fındık ağaçları çok olan bir yer ifadesi kullanılmaktadır. Ayrıca dağlar arasında yüksek bir kalesi bulunmaktadır.⁴⁸⁷ *Hizan*, Van eyaletine bağlı bir yerleşim yeri olarak daha önce açıklanmıştı. Sözkonusu eyaletin kaynağı büyük ölçüde *Şerefname* idi. Dolayısıyla anlatımı geniş olup bu kısma göre farklılık arz etmektedir. Burdaki anlatımın kısa olması, daha önceki eserlerde bu yerle ilgili geçen bilginin kısa olması nedeniyledir. *Takvimü'l Büldan* ve *Menâzirü'l-avâlim*'de yukarıdaki ifadeler olduğu gibi geçmektedir.⁴⁸⁸

2.3.1.2. Mefarkin (Meyyafarikin/Silvan)

Diyarbakır'ın bir kazası olarak bildirilen bu yerin bahçe ve bostanları cihetiyle Nusaybin'e benzediği belirtilmektedir. Ayrıca Seyfü'l-devle b. Hamdan'ın kabri de burada bulunmaktadır. Meyyafarikin ve Hasankeyf üzerinden Musul'a altı günlük mesafenin olduğu belirtilen eserde Mardin üzerinden giden sekiz günlük başka bir yolun da bulunduğu aktarılmaktadır. Bununla birlikte Meyyafarikin'in kuzeyinde bir dağın bulunduğu ve bu kazanın bu dağın eteğinde olduğu bilgisi verilmektedir. Meyyafarikin'de bir at meydanı mesafede küçük bir nehir bulunmaktadır. Buranın kuzeyinden Ayn-i Havuz adında bir kaynaktan gelen su ile de bostanların sulandığı ifade edilmektedir.⁴⁸⁹

Meyyafarikin ile ilgili *Cihânnümâ*'da geçen yukarıdaki bilgilerin Ebü'l Fidâ ve Âşık Mehmed'in eserinde de geçmesi, bu bilgilerin kaynağını da göstermesi açısından

⁴⁸⁶ *Cihânnümâ*, s. 437.

⁴⁸⁷ *Cihânnümâ*, s. 437.

⁴⁸⁸ Ebü'l Fidâ, *a.g.e.*, s. 238; Âşık Mehmed, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 752.

⁴⁸⁹ *Cihânnümâ*, s. 437.

önemlidir. Bu iki eserde bu şehrin isminin uzun olması nedeniyle kısaltıp Fariki demeye başlandığından bahsedilmektedir.⁴⁹⁰

2.3.1.3. Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf)

Dicle Nehri'nin doğu kenarında bulunan büyük bir şehir olarak kaydedilen Hasankeyf kalesinin, şehrin kuzeyinde nehir kenarında yüksek ve taşlık bir dağ üzerinde olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca şehir ile kalenin bulunduğu dağ arasında bir köprü mevcuttur. Bu şehirde, adına Hısn-ı üzümü dedikleri güzel bir üzüm türü bulunmaktadır.⁴⁹¹ Hasankeyf Kalesi'nin, şehrin ilk emiri Merd-i Mahmere tarafından yapıldığı ve bu şahsın Eyyubi Kürtlerinden olduğu aktarılmaktadır. Önceleri Reisü'l Gul dedikleri bu kaleye sonradan Keyfa Kalesi ve Hısn-ı Keyfa demeye başladıkları zikredilmektedir.

Eserde geçen bir rivayete göre de Araplardan Hasan adında biri burada hapsedilmişti. Bu şahıs bir gün Merd-i Mahmere'ye haber gönderip atına binmek istediğini bildirmiştir. Emir, ricasını kabul ettikten sonra Hasan atına binip kale içinde koşuşturmaya ve ter dökmeye başlamıştır. Daha sonra meydanda atını bırakarak kale duvarında Dicle'ye atlayarak yüzüp kurtulmuştur. Bundan dolayı buraya Hasankeyfa yani "Hasan nerede?" demeye başlamışlardır.

Hasankeyf'in nahiyeleri; Beşiri, Beherdi, Handeki, Turmahlebi ve Pesendide olarak açıklanmıştır. Burada bulunan aşiretler olarak Aştiçeleş, Büyük Kürdeli ve Küçük Kürdeli'nin adları geçmektedir. Bunların yaşadığı yerlerin ormanlık olduğu ve buralarda mazı ağaçlarının yetiştiği bildirilmektedir. Mihrani Aşireti'nin bulunduğu yerde pirinç yetişmektedir. Bunların dışında Cangı, Cezbuni (Ceza, Buhti), İstorki, Şakaki ve Reşani aşiretleri vardır.

Yezidi olan aşiretlerin ise Handaki ve Behmerer olduğu bildirilmektedir. Bunların bulunduğu yerlerin dağlık olduğu, hayvanlardan yaban kedisi, sansar, dağ koyunu ve keçisinin bulunduğu ifade edilmektedir. Bunların dışında Necbuni (Türküşki), Sârhani (Sehrani) aşiretleri vardır. Beşiri aşiretinin güzel ekinleri olmakta ve Beşiri'nin yakınında

⁴⁹⁰ Ebü'l Fidâ, **a.g.e.**, s. 236; Âşık Mehmed, **a.g.e.**, s. 749. Her iki eserde İbn Said'i dayanak göstererek Meyyafarikin'in Diyarbekir'in merkezi olduğunu, bağ ve bahçe yönünden Nusaybin'e benzediği ve İbn Hamdan'ın kabrinin burada bulunduğu bilgisini vermektedir. Bununla birlikte bu şehirle ilgili diğer bilgilerin kaynağı Lübab olarak gösterilmektedir.

⁴⁹¹ **Cihânnümâ**, s.438.

geçen Batman Suyu civarında aslanların olduğu belirtilmektedir. Arap olan Mahlemi taifesinin yaşadığı yerlerde meşelik ağaçların olduğu ve burada men yani kudret helvasının bulunduğu zikredilmektedir. Ayrıca bu semtin üzümü çok güzel olmaktadır.⁴⁹²

2.3.1.4. Nusaybin

Rabia Diyarı'ndan kabul edilen bu livanın kuzeyinde büyük bir dağın bulunduğu ve bu dağdan akan Hermas adında bir nehrin Nusaybin yakınından geçtiği *Cihânnümâ*'da belirtilmektedir. Bostanları çok olan bu yer için “bu nehrin üzerinde kırk bin bostanın olduğu” ifadesinin dillerde dolaştığı nakledilmektedir. Bununla birlikte beyaz gülün bu şehre ait olduğu ve kırmızı gülün burada hiç yetişmediği bilgisi de verilmektedir.

Nusaybin'de bulunan Cudi Dağı'nda Hz. Nuh'un (a. s.) gemisinin, tufandan altı ay sekiz gün sonra durduğu müellif tarafından aktarılmaktadır. Ayrıca akrepleri öldürücü olan bu yerin havasının sağlığa iyi geldiği ve halkının da sert olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹³

Hız. Nuh'un gemisi, kırmızı güllerin yetişmediği, akreplerinin öldürücü olduğu ve Hermes adında bir ırmağının olduğuyla ilgili bilgiler, Ebü'l Fidâ'nın eserinde özet şeklinde farklı kaynaklardan alıntı yapılarak aktarılmakla birlikte⁴⁹⁴ Âşık Mehmed'in eserinde de aynı bilgiler daha detaylı bir şekilde dile getirilmektedir.⁴⁹⁵

Cihânnümâ'da Nusaybin'den hemen sonra Dara Köyü'nden bahsedilmektedir. Büyük İskender ile Pers kralı Dârâ'nın burada savaştığı belirtilmektedir. Dara'nın yerleşim olarak halen köy olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹⁶

2.3.1.5. Sincar

Rabia Diyarı'ndan kabul edilen Sincar'ın güneyinde Nusaybin ve Ahzap Dağı'nın bulunduğu belirtilerek bu bölgede, bu liva dışında hurma ağacının bulunmadığı, bostanları ve su kanallarının çok olduğundan söz edilmektedir. Mesafe olarak Musul ile arasında üç merhale olan bu şehrin surunun Sincar Dağı'nın eteğinde ve kuzey tarafında bulunduğu bildirilmektedir. Güzel hamamları olan bu livanın evlerinin geniş olduğu ve duvarlarının yüzük taşlarıyla döşendiği aktarılmaktadır. Bununla birlikte her lülenin

⁴⁹² *Cihânnümâ*, s. 438.

⁴⁹³ *Cihânnümâ*, s. 438.

⁴⁹⁴ Ebü'l Fidâ, *a.g.e.*, s. 238.

⁴⁹⁵ Âşık Mehmed, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 752-753.

⁴⁹⁶ *Cihânnümâ*, s. 438.

altında taştan yapılmış sekizgen havuz bulunmaktadır. Tavanları kırmızı, sarı, yeşil ve beyaz billur camlar ile kaplıdır. Sincar'da nehirlerin, ağaçlık alanların, turunc ve narenciyenin çok olduğu zikredilmektedir.

Eserde Sincar adının kaynağı ile ilgili bir rivayet de geçmektedir. Bu rivayete göre Sultan Melikşah'ın cariyesi burada hamile kalmıştır. Bu cariyenin doğum vakti geldiğinde müneccimlerin, "çocuk bugün doğmazsa büyük bir sultan olacaktır" haberini vermeleri üzerine Sultan Melikşah bu sürecin geciktirilmesini istemiştir. Doğumu ertelenen bu çocuğun, Sencer adını alarak büyük bir sultan olduğu ve şehrin bu isimle anıldığı nakledilmiştir.⁴⁹⁷ Söz konusu Sultan Sencer, Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarlarıdır.

Sincar'a yakın bir yerde olan Mısır valisi Abbas b. Amr el-Avni'nin sarayının tuhaf bir görüntüye sahip olduğu zikredilmektedir. Bu sarayın bostan ve sulara nazır bir konumda olduğu ve Abbas'tan sonra meliklerin bu sarayda kalmaya devam ettiği bildirilmektedir.

Sincar yakınında Çatalgedik adında bir dağın bulunduğu ve bu dağın arkasında da Hatuniye adında bir gölün mevcut olduğunu kaydeden müellif, bu gölün ortasında yer alan ada üzerinde büyük bir köyün var olduğunu da belirtmektedir.⁴⁹⁸ Bununla birlikte bu adanın batısında Hevatiye adı verilen bir tepe bulunmaktadır ki bu tepenin üzerinde büyük bir direk dikilmiştir. Bu köyün biraz batısında Şeyhkendi köyünün mezarlığı bulunmaktadır.⁴⁹⁹

Ebü'l Fidâ'nın çok kısa bir şekilde değindiği Sincar⁵⁰⁰ *Menazirü'l-avalim*'de geniş bir şekilde geçmektedir. Âşık Mehmed kendi eserinde İbn Said, Kazvini ve Ahmed el-Hemedani'den zikrettiği bilgileri geniş bir şekilde aktarmıştır.⁵⁰¹

2.3.1.6. Siirt

Cihânnümâ'da Siirt de konum olarak Rabia Diyarı'ndan sayılmaktadır. Bu şehrin dağ üzerinde olduğu ve dağların bu zemini kuşattığı belirtilmektedir. Dicle'nin yakınında yer alan Siirt, bu nehrin kuzeydoğusuna düşmektedir. Meyyafarikin, Siirt'in kuzeyinde

⁴⁹⁷ *Cihânnümâ*, s. 438.

⁴⁹⁸ *Cihânnümâ*, s. 438.

⁴⁹⁹ *Cihânnümâ*, s. 438.

⁵⁰⁰ Ebü'l Fidâ, *a.g.e.*, s. 239.

⁵⁰¹ Âşık Mehmed, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 753-754. Daha geniş bilgi için bkz.

yer almakta ve aralarında bir buçuk günlük mesafe bulunmaktadır ifadesi geçmektedir. Aynı şekilde Amid şehri de Siirt'in kuzeyinde yer almakta ve aralarında dört günlük mesafe bulunmaktadır.

Siirt'in ahalsinin içme sularını kaynaklardan sağladığı belirtilerek, etrafının dağlarla çevrili olduğu ve bu yerde incir, nar ve üzüm gibi meyvelerin çokça bulunduğu dile getirilmektedir. Adına Şafii dedikleri meşhur ve lezzetli bir üzümü de vardır. Ağaçları yağmur ile sulanmaktadır.

Düzlük bir alanda yer alan Siirt, Musul'un kuzeydoğusunda yer almakta olup aralarında beş merhale bulunmaktadır. Bitlis Deresi bu şehrin güneyine düşmekte olup bu dere ile birleşen küçük bir nehir de bulunmaktadır. Ayrıca Bitlis Deresi'nin düzlük bir alanda bulunan Zirki Kalesi'nin yukarisından aktığı belirtilmektedir. Küfündür ise buranın biraz yukarisında dağlar içinde bulunan bir yer olarak geçmektedir.⁵⁰²

2.3.1.7. Harput

Cihânnümâ'da Harput, dağ üzerinde bulunan bir kale ve kasaba olarak kaydedilmektedir. Küçük bir göle nazır durduğu ve çok geniş bir ovası bulunduğu ifade edilen Harput'un nihayetinde Pertek ve Çemişgezek sınırları bulunmaktadır. Ayrıca Hısn-ı Ziyad diye de isimlendirilen bu yer ile Malatya arasında iki merhale bir yol mesafesi bulunmaktadır. Ulubad nahiyesi buraya bağlıdır. Buraya yakın olan Şimşad, Diyâr-ı Mudar'dan⁵⁰³ olup Amid ile Harput arasında bulunduğu belirtilmektedir.

Ergani, bir imaret ve kaza olarak kaydedilmektedir. Harput ile Amid arasında bulunan bir dağ üzerinde kalesi bulunmaktadır. Nahiyeleri bulunmakla beraber eteğinde Gökçek adı verilen bir göl bulunmaktadır. Ergani'nin Harput'a bağlı olduğu zikredilmektedir.⁵⁰⁴

2.3.1.8. Siverek

Bir emaret ve kaza olduğu belirtilen Siverek, Amid ile Karacadağ'ın arkasında ve Fırat ile Şat Nehri'nin arasındaki bir ovada bulunduğu belirtilmektedir.

⁵⁰² *Cihânnümâ*, s. 439.

⁵⁰³ Diyâr-ı Mudar, el-Cezire'nin batı ve güneybatısında olan yerlerdir. Harran merkez olmak üzere Urfa ve Suruç taraflarını kapsamaktadır. (Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s. 28)

⁵⁰⁴ *Cihânnümâ*, s. 439.

2.3.1.9. Çemişgezek

Cihânnümâ'da Çemişgezek, Fırat Nehri'nin sonunda ve Amid tarafının kenarında birçok nahiyeyi içinde barındıran bir imaret ve kaza olarak geçmektedir. Ortasında kalesi olan Çemişgezek bir dağ köşesinde ve Fırat Nehri'nin kenarında önü açık olan geniş bir ovadır. Eserde, burası için eskiden azim bir vilayetti, Kürdistan ondan ibaretti ifadesi kullanılmaktadır. Bu yerin yöneticisinin otuz iki kale ve on beş nahiyeye hükmettiğini söylemektedir.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında bu vilayette tahrir yapıp Çemişgezek kasabası, Sağman nahiyesi ve Küfre Adası'nın adet-i ağnamı hass-ı hümayuna dâhil olduğu belirtilmiştir. Daha sonra bu vilayet iki imaret, on dört zeamet ve tımar olarak bölümlere ayrılmıştır. Ardından Sultan Süleyman, Sağman nahiyesini ayırıp Çemişgezek yöneticilerinin çocuklarına ihsan etmiştir. Söz konusu bu üç imaret Micingerd, Pertek ve Sağmandır. Pertek, bir ocaklık belirtilip ova tarafının açık ve geniş bir alan olduğu açıklanmıştır.⁵⁰⁵

2.3.2. Ocaklık Sancaklar

Eserde Çemişgezek'ten sonra Çermik, Çapakçur, Tercil, Atak ve Mefarikin gibi yerleşim yerlerinin adları geçmekte ve bunlardan kısa bir şekilde bahsedilmektedir. Çermik, Çapakçur, Tercil ve Atak bir ocaklık olarak ifade edilmektedir. Daha önce Mefarikin anlatıldığı halde tekrardan kısa bir şekilde bundan bahsedilmektedir. Söz konusu yerlerin özellikleri şu şekildedir:

2.3.2.1. Çermik

Siverek yakınlarında Fırat'ın Nevşar Geçidi'nin karşısında iki dağ arasında bir ocaklık olarak ifade edilmektedir.

2.3.2.2. Çapakçur/Bingöl

Erzurum tarafında Murad Nehri kenarında bir ocaklık olarak belirtilmektedir. Bingöl günümüzde önemli bir yerleşim yeri haline gelmiştir.

⁵⁰⁵ *Cihânnümâ*, s. 439.

2.3.2.3. Tercil

Hani'den Amid semtinde Murad Nehri'nin yakınında bir dağ üzerinde olan ocaklık olarak zikredilmektedir. Penbuklü Çayı'nın, Tercil Dağı'ndan çıkıp Seyit Hasan Suyunun aşağısında Şat (Dicle) Nehri'ne döküldüğü aktarılmaktadır.

2.3.2.4. Atak

Tercil yakınında Muş ve Felek Kalesi ile Tercil arasında bir ovada bulunan bir ocaklık olarak açıklanmaktadır. Salat Çayı'nın dağ köşesinde oluştuktan sonra Penbuklü Çayı'nın aşağısına döküldüğü belirtilmektedir.

Mefarkin, Amid karşısında iki dağ arasında Altınsuyu Köprüsü'nün üzerinde harabe bir kasaba olarak bildirilmektedir.⁵⁰⁶ Diyarbekir eyaleti ile ilgili daha önce geniş bir şekilde özellikleri açıklanan Mefarikin'e, müellif tarafından tekrar kısa bir şekilde değinilmesi muhtemelen eserde bu şekilde olmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

2.3.3. Hükûmet Sancaklar

2.3.3.1. Cezire-i İbn Ömer

Bu sancak ile ilgili açıklamaya geçerken müellif, Ümeyye oğullarının (Emevi Devleti) sekizinci halifesi Ömer bin Abdülaziz Hazretlerinin, adalette muadilinin Ömer İbn Hattab Hazretleri olduğu bilgisini vermektedir. Bu yerin kalesi, Şat Nehri'nin kenarında yer almaktadır. Müellif bu şehrin isminin kaynağına dair bir tespiti de aktarmaktadır. Buna göre, Dicle Nehri'nin taşması sonucunda nehir ikiye ayrılmıştır. Bu nehir; şehir ve kaleyi kuşatmıştır. Nehir suyunun kaleye zarar vermemesi için taştan setler yapılmıştır. Her zaman köprüye ihtiyaç olduğunda buna Cezire denildiği belirtilmiştir. Ömer İbn Abdülaziz'e nispetle burası Cezire-i Ömeriye diye anılmaya başlanmıştır.⁵⁰⁷

Cezire-i İbn Ömer isminin kaynağından sonra bu livaya bağlı olan nahiyeler ile bunların özellikleri açıklanmıştır. Diğer liva veya sancaklarda böyle bir durum görülmemektedir. Bu durum müellifin elinde bulunan kaynaklara göre telifte bulunduğunu göstermektedir. Zira bu sancak isminin kökeni ve nahiyelerin kaynağı büyük ölçüde *Şerefname*'dir.⁵⁰⁸ Dolayısıyla bu eserdeki bilgiler üzerinde çok az

⁵⁰⁶ *Cihânnümâ*, s. 439.

⁵⁰⁷ *Cihânnümâ*, s. 440.

⁵⁰⁸ Şerephan Bidlisî, *a.g.e.*, s. 161-164.

değişiklik yapılarak olduğu gibi aktarılmıştır. Bu sancağa bağlı nahiyeler ve kalelerin meşhurları şunlardır:

Görgil Nahiyesi, eski Musul'un karşısında yer alan bir nahiyedir olarak zikredilmektedir. Bu nahiyede, Nuh a.s.'ın gemisinin üzerinde durduğu Cudi Dağı'nın da bulunduğu belirtilmektedir. Müslüman ve Yezidilerin yer aldığı bu nahiyede mensubu oldukları aşiretlerin ismi de geçmektedir. Buna göre Şehr-i Luri, Şehirli, Görgil ve İstori aşiretleri Müslüman aşiretleri olarak kaydedilmektedir.⁵⁰⁹ Benvid, Gaven, Porş ve Hivrel aşiretleri ise Yezidi olarak tanımlanmaktadır.

Bereke Nahiyesi, Bereke Aşireti'ne mahsus ve kalesi olan bir nahiyedir olarak bildirilmektedir. Bu aşirete Bersibi de denilmektedir.

Eruh nahiyesinde, Eruh Aşireti'nin sakinlerinin oturduğu ve kalesinin çok sağlam olduğu yazılmaktadır.

Piroz nahiyesi için Piroz Aşireti'ne ait bir kalesinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu aşiretin üç kola ayrıldığı ve isimlerinin Castulani, Bezm ve Kıraban olduğu aktarılmaktadır.

Badan nahiyesi olarak ismi geçen yerde Kamrasi (Durbadan) Aşireti'nin oturduğu kaydedilmektedir.⁵¹⁰ *Şerefname*'de farklı okumadan kaynaklı Garisi Aşireti'ne mensup olduğu yazılmaktadır.⁵¹¹

Tanzi nahiyesinin kalesine Kelhok da denmektedir. Burada da Garisi Aşireti oturmaktadır. Eserde Badan nahiyesinde Kamrasi diye yazılan aşiret ismi bu nahiyede Garisi diye geçmektedir. Muhtemelen yanlış okuma veya basım hatası bulunmaktadır.

Fın(ık) nahiyesinde dört kabile bulunduğu zikredilmiş ama isimleri belirtilmemiştir.⁵¹² *Şerefname*'de bu nahiyenin ismi Fınık diye geçmektedir. Ayrıca Fınık beyleri anlatılırken buranın özellikleri anlatılacaktır ifadesi geçmektedir.⁵¹³

Tor ve Heytem nahiyesinin ahalisinin genellikle Ermenilerden oluştuğu ve çok mahsuldar olan Çelkî Kabilesi'nin de burada oturduğu belirtilmektedir.

⁵⁰⁹ *Cihânnümâ*, s. 440.

⁵¹⁰ *Cihânnümâ*, s. 440.

⁵¹¹ Şerephan Bidlisî, *a.g.e.*, s. 163.

⁵¹² *Cihânnümâ*, s. 440.

⁵¹³ Şerephan Bidlisî, *a.g.e.*, s. 163.

Şah nahiyesinin de sakinlerinin Ermeniler olduğu bildirilmektedir. Kalesi olan bu nahiyede Şilvî (*Şerefname*'de Şıldî) Kabilesi bulunmaktadır. Burada çok güzel bir meyve olan narın yetiştiği belirtilmektedir.

Taşatlı ve Armaşat nahiyesinde Bohti Aşireti'nin en büyük kolu olan Berasi Kabilesi'nin bulunduğu belirtilmektedir.⁵¹⁴ *Şerefname*'de Bohti Bohtan, Berasi ise Bırasıpi diye geçmektedir.

Gîr (Kamiz) nahiyesinde Garısî ve Kureyşi kabilelerinin olduğu, bu kabilelerin Tanzi Aşireti'ne tabi olduğu belirtilmiştir.

Diranda nahiyesi ve Larke Kalesi Tanziyedendir ifadesi geçmektedir. Arap olan sakinlerinin Tuhrî, Sağani ve Beni Ubade aşiretleri olduğu belirtilmektedir. Bu semtin Ermenileri çoğunlukla Arapça konuşmaktadır.

Diğer aşiretlerin ise Dünbülî, Nokî, Mahmudî, Şeyh Tizin (Bezeni), Maseki, Reşikî (Reşi), Mürsi, Alutaşi, Mihnehranî, Peyganî, Bilanî, Seturî, Şirviyan, Düturanî ve Ardnani'dir. Bu aşiretler eserde Yezidi olarak kaydedilmiştir.

Fınık nahiyesinin Cezire karşısında mamur bir kasaba ve kale olduğundan bahsedilmektedir. Bu ifadelere göre Cezire beylerinin sarayı da bu nahiyede bulunmaktadır. Kalesi Kamadiye beylerine verilmektedir. Fınık aşiretleri şunlardır: Necbuyî, Şikakî, Seyranî ve Gumye.⁵¹⁵

Kitâb-ı Cihânnümâ'da iki ayrı nahije şeklinde yazılmış olan Fin ve Fınık, *Şerefname*'de tek başlık halinde ele alınmıştır.⁵¹⁶ Fin nahiyesi yukarıda açıklanırken dört kabileye ayrıldığı ve isimlerinin zikredilmediğinden bahsedilmişti. Bu durumda Fınık nahiyesi açıklanırken dört kabilenin isminin geçmesi, bu durumun müellif hatasından kaynaklı olduğunu göstermektedir.

Şeref Han, Cezire'nin meşhur nahiyelerini açıklarken Fınık nahiyesinde dört aşiretin olduğunu ve bunları Fınık beylerinin açıklanacağı bölümde ele alacağını söylemektedir. Fınık beylerinin ele alındığı bölümde bu nahiyede Becnevî, Şikakî, Miran ve Goniye olmak üzere dört aşiretin bulunduğunu dile getirmektedir.⁵¹⁷ Yazma ve

⁵¹⁴ *Cihânnümâ*, s. 440.

⁵¹⁵ *Cihânnümâ*, s. 440.

⁵¹⁶ Şerefhan Bidlisî, *a.g.e.*, s. 163.

⁵¹⁷ Şerefhan Bidlisî, *a.g.e.*, s. 193.

okumadan kaynaklı harf farklılığı olsa da iki eserde de geçen aynı nahiyeye ve aşirettir. Bu durumda *Cihânnümâ*'da ayrı nahiyeye olarak geçen Fin ve Fınık aynı nahiyedir. Müellif hatasından dolayı bu nahiyeler ayrı yazılmıştır.

2.3.3.2. Genç

Çabakçur'dan Bitlis'e doğru dağlar arasında bir hükûmet olarak zikredilmektedir. Murad Nehri bu ovadan geçmektedir.⁵¹⁸

2.3.3.3. Eğil

Genç'ten Amid'e doğru dağların içinde bir kasaba, kaza ve hükûmet olarak belirtilmektedir. Ayrıca iki dağ arasındaki bir vadide yer aldığı ve bu dağın bir köşesinde Şat (Dicle) Nehri'nin kaynağının bulunduğu malumatı verilmektedir.

2.3.3.4. Hazzo

Hazzo iki tarafı dağlarla çevrili geniş ve ferah bir vadide kurulmuş mamur bir kale ve şehir olarak aktarılmaktadır. Her iki tarafında dağlardan gelen iki nehir sanki şehri ihata etmiş görünümü vermektedir. Hazzo, bu nehirlerden uzak olsa da şehir iki nehir arasında düz bir yerde bulunmaktadır. Hemen şehrin alt yanında bu iki nehir bir olup bir taş köprü altından geçerek Hasankeyf aşağısında Şat (Dicle) Nehri'ne döküldüğü belirtilmektedir. Buna Erzen Suyu da denmektedir. Bu şehrin etrafında⁵¹⁹ Felek, Sason ve Küfündür kalelerinin yer aldığı ifade edilmektedir. Mefarikin'den Sason, Delikli Kaya ile Hazzo vadisinde dağ üzerinde bir kale olarak geçmektedir.

2.3.4. Dağlar

Kara Dağ

Muazzam bir görünüme sahip bu dağ, bölgenin de en büyük dağı olarak kaydedilmektedir. Cezire şehrinin karşısında bulunan bu dağın Cudi Dağı'nın bir kolu olduğu belirtilmektedir. Cudi üzerinde bulunan Hemişe Kalesi'nde pus, duman, kar ve yağmurun eksik olmadığı, bundan dolayı bu yerin karanlık görünüme sahip olduğu ifade edilmektedir. Hatta yüksekliğinden dolayı Nuh a.s.'ın gemisinin bu dağda iskân ettiği söylenmektedir. Bununla birlikte bu dağın bazı yerlerinde bir arı türünün karınca gibi yer içinde deliklerde petek yapıp bal verdiği, tadı çok güzel olan bu balın armağan olarak da

⁵¹⁸ *Cihânnümâ*, s. 440.

⁵¹⁹ *Cihânnümâ*, s. 440.

kullanıldığı ve amber gibi koktuğu bildirilmektedir. Bu bal genellikle Cudi Dağı'nda bulunmaktadır.⁵²⁰

Cudi Dağı

Cezire-i Ömeriye'nin doğusunda bir iki saatlik bir mesafede bulunduğu zikredilen bu dağın üzerinde ağaçtan herhangi bir eserin görünmediğini aktaran müellif, bazı yerlerinde kekik ve *hezami(?)* gibi otların yetiştiğini dile getirmektedir. Bu dağın taşlık ve çorak olduğu, kuzey tarafındaki vadide ve kuytu yerlerde yaz ve kışın karın eksik olmadığı belirtmektedir. Eserde geçen bilgilere göre bu dağın zirvesine iskân etmiş olan geminin yeri bilinmekte ve ziyaret edilmektedir. Camisi olan bu yere her sene ziyaretçi ve tüccarlar gelmektedir.⁵²¹

Bu dağın eteğindeki Semanin Köyü'nün bir kasaba görünümünde olduğu, içinde bir cami, medrese ve bazı hayır eserlerinin bulunduğu belirtilmektedir. Buradan Cezire-i Ömeriye'nin doğusuna iki saatlik bir yol mesafesi bulunmaktadır. Hz. Nuh a.s. gemisinde olanların öncelikle buraya indiği ve bu dağın Musul'dan görüldüğü zikredilmektedir.

Cihânnümâ'da bu dağdaki mazı ağaçlarına yazın hasat zamanında menn yani kudret helvası düştüğü ve buradaki halkın bunlardan çok yararlandığı belirtilmektedir. Verilen bilgilere göre bunların yaz mevsiminde ağaçların yapraklarının üzerine düştüğü ve kuruduğu dile getirilmektedir. Halk ağaçların altına kilimler serer ve ağaçları silkemek suretiyle bu kudret helvasını toplardı. Eserde geçen ifadelerle göre bunu *gezengu* olarak adlandırmaktaydılar. Ayrıca buranın halkı harman zamanında düşen mazının tazesini toplayıp kazanlara koymaktadırlar. Bunları su ile karıştırarak koyu oluncaya kadar kaynatmaktadırlar. Bunu ise *cezrek* olarak isimlendirmektedirler.⁵²²

2.3.5. Nehirler

Karacadağ Nehri

Eserde öncelikle Karacadağ'ın özelliklerinden bahsedilmektedir. Buna göre bu dağ Amid şehrinin güneyine meylederek arka tarafına düşmektedir. Bu nehir ise Siverek ile Amid arasında bu dağdan çıkıp Diyarbekir Köprüsü'nün aşağısında Şat (Dicle) Nehri'ne dökülmektedir. Karacadağ'ın ucunda ortaya çıkan Gökçe adındaki bu su başlangıçta iki

⁵²⁰ *Cihânnümâ*, s. 441.

⁵²¹ *Cihânnümâ*, s. 441.

⁵²² *Cihânnümâ*, s. 441.

kolu olan bir nehir olup kısa bir mesafeden sonra birleşmekte ve büyük bir nehir haline gelmektedir. Ardından bir taş köprü altından geçerek Şat Nehri'ne dökülmektedir. Amid'in bu tarafları ile batısında ferah ovaların bulunduğu bildirilmektedir.⁵²³

2.3.6. Diller

Kitâb-ı Cihânnümâ'da Van ve Erzurum eyaletinden farklı olarak Diyarbakir eyaletinin anlatıldığı bölümde nehirlerden sonra, lisan başlığı altında bu eyalette konuşulan dillerden bahsedilmektedir. Bunda bu eyaletin geniş bir coğrafyaya sahip olması; farklı etnik, din ve mezhepten insanların bulunmasının etkili olduğu zannedilmektedir. Eserdeki bilgilere göre Diyarbakir eyaletinde Arapça, Türkçe, Farsça, Kürtçe ve Ermenice dilleri konuşulmaktadır. Bu eyalette bulunan halkın din ve mezhep anlayışına da değinilen eserde Müslümanların daha çok Hanefi ve Şafii mezhebine mensup olduğundan söz edilmektedir. Kürtlerin iki fırka halinde bulunduğunu aktaran müellif bunlardan Müslüman olanların Şafii mezhebine, kâfirlikle itham ettiği kişilerin ise Yezidi olduğunu ifade etmektedir.⁵²⁴

2.3.7. Mesâlik (Yollar)

Cihânnümâ'da Van eyaletinden farklı olarak Erzurum'da olduğu gibi yollar başlığı altında Diyarbakir'den çevre illere gidilen yollar, bu yolların güzergâhı ve mesafesi bir başlık halinde ele alınmaktadır. Bu tarz eserlerin bir amacı o günün şartlarında bu bölgeleri birçok yönüyle tanımak olduğu gibi buralara sefere çıkanlara ve yolculuk yapanlara kolaylık sağlamaktı. Dolayısıyla sefere çıkanlar ve yolculuk yapanlar için bu eserler o günün şartlarında başucu kitapları sayılmaktaydı. *Cihânnümâ* sonraki yıllarda bazı seyyahlar içinde kılavuz niteliğini taşımıştır.

Yer yer bazı yolların özelliklerinin de ele alındığı bu açıklamalara fazla dokunulmadan aktarılmaya çalışılmıştır. Diyarbakir bulunduğu konumdan kaynaklı Halep, Musul, Van ve Malatya'ya giden yolların geçiş noktasındaydı. Bu durum her yönüyle Diyarbakir'i önemli bir şehir haline getirmiştir. Bu güzergâhta yer alan yerleşim yerleri arasındaki mesafe, saat olarak tabir edilmiştir. Bazı yerlerin mesafesi yanında o yolun özellikleri de belirtilmiştir. O günün şartlarında yola çıkanlar için adeta bu yolların

⁵²³ *Cihânnümâ*, s. 441.

⁵²⁴ *Cihânnümâ*, s. 441.

krokisi çizilmiştir. Saat tabirinin çok kullanılması ve o günün dilinin bize göre farklı olması nedeniyle bu ifadeler günümüz okuyucusuna biraz zor gelebilir.

Diyarbakir'den Halep'e giden yol, iki saat mesafesi olan Canfeza Çayırı ile başlamaktadır. Ardından Kızıltepe dört, Kocadağ üç, Elmalı üç, Acıgöz üç saat mesafesi olup Abidun'a varıldığı belirtilmektedir. Altı saatlik mesafesi olan bu yolun taşlık olduğu ve soğuk su kaynaklarının bulunduğu zikredilmektedir. Ardından Cülab Nehri dört, Ruha beş, Üç Pınar yedi saat mesafede bulunmaktadır. Bu güzergâh üzerinde bulunan Şakaf Hanı (Beştepe) yollarında güzel eşme pınarlar bulunduğu zikredilmektedir. Buranın ardından Meşhed Pınarı'nın ismi geçmektedir. Üç saatlik mesafesi olan bu yolun güzel olduğu ve soğuk⁵²⁵ su kaynaklarının bulunduğu bildirilmektedir.

Fırat yakınlarından Birecik beş, Nizip iki, Mezar iki, Telbeşar dört saat olup Ayıntap'ın (Antep) buraya yakın olduğu dile getirilmektedir. Tirşiken altı saat saatlik mesafede olup iki köprüsü bulunmaktadır. Telkarnam Köprüsü geçildikten sonra Mercidabık'a üç saat sonra varılmaktadır. Yolu düz olan bu yerden Antep'e varılır. Burada bulunan nehirden geçilir bilgisini aktaran müellif burada tarihi bilgi vererek kısa bir şekilde Yavuz Sultan Selim'in Memluk hükümdarı Gavri ile bu ovada savaştığını belirtmektedir. Bu yolun karşısında Davud Nebi a.s.'in makamının bulunduğunu da zikretmektedir. Kilis ve Azez bu yolun karşısındaki dağın üzerindedir. Semuk Köprüsü üç saat olup bu yolda Antep'ten gelen nehir üzerindeki köprüden geçilir, bu nehrin suları derin olup yolları taşlıktır. Ardından iki saat sonra Cebelan ve üç saat sonra Halep'e varılmaktadır.⁵²⁶

Diyarbakir'den Musul'a giden yol olarak Karaköprü başta ifade edilmektedir. Üç saat olan bu yer için Göksu yolunun ortasından bir hanın yakınında dört beş yerden soğuk suyun çıktığından ve yolunun güzel olduğundan bahsedilmektedir. Şuhud Pınarı dört saattir, konağa gelince amadar(?) olmayan bir vadi içinden geçildikten sonra üç saat olarak ifade edilen bu yoldan dağ ve dere olan Şeyh Zevli'ye varıldığı belirtilmektedir. Harzem beş, Karadere beş ve Nusaybin beş saat olarak kaydedilip yolunun düz ve taşsız olduğu bildirilmektedir. Cerrah Suyu beş, Gedlekşemahi dört saat olup üç dört yerden sudan geçilmektedir. Dillikar altı saattir ve Safvansuyu yolları taşlı olup vadiler içinde su

⁵²⁵ Cihânnümâ, s. 441.

⁵²⁶ Cihânnümâ, s. 442.

bulunmaktadır. Habur dört saattir ve yolları düzdür. Kefrizaman altı saat olup karşısından Dicle (Şat) Nehri geçmektedir. Ebu Said (Ebu Şube) üç ve Deleşema beş saattir. Buranın yolları güzel olmakla beraber akan suları ve bataklık yerleri de mevcuttur. Eski Musul beş, Kara Seydi dört, Hamalkendi üç saattir. Güzel bir yolu olan bu yerin karşısındaki Musul'a üç saat sonra varıldığı belirtilmektedir.⁵²⁷

Diyarbakir'den Van'a giden yol, Arpa Çayı iki, Kara Tepe altı, Batman Suyu beş, Hatu sekiz, Veysel Karani altı, Eşek Meydanı beş ve Küfündür dört saat olarak kaydedilmektedir. Bu yolda Deliktaş geçildikten sonra büyük bir ovanın bulunduğu belirtilen eserde buradaki geçit ile ilgili bilgi verilmektedir. Buna göre eski zamanlarda otuz zirâ uzunlukta, on zirâ genişlikte ve üç adam boyu kadar yükseklikte bir yol açtırmışlardır. Bitlis kasabası ele alınırken bu geçitten bahsedilmişti. Ardından bu yol üzerindeki yerleşim yerleri sıralanarak güzergâhın yönüne değinilmektedir. Bitlis beş, Tatvan beş, Karmuh beş, Savur dört, Adilcevaz altı, Kenzik dokuz, Erciş üç, Kara Köy dört, Bend-i Mahi dört, Canikli beş ve Kasımoğlu Çayı beş saat olup buradan iki saat sonra Van şehrine varıldığı belirtilmektedir.⁵²⁸

Diyarbakir'den Malatya'ya giden yolun güzergâhı olarak başlangıç Şelbe köyü iki saat olarak gösterilmektedir. Sonra Karaköprü (Malan) ve bu yolda bulunan Deveboynu'nun geçilmesi gerektiği bildirilmektedir. Ergani altı, Suçak Yaylası beş saat olup bu yolda yüksek dağların zirvesinden geçmek gerekir. Behremaz altı, Gölbaşı beş saat mesafesi olup dağın zirvesinin aşılması gerekir. Malkoç Efendi Köyü (Kara Bağtek) altı saatlik mesafededir ve yolu düzlüktür. Fırat Nehri'nin kenarında altı saat mesafe bulunmaktadır. Malatya'ya yedi saat sonra varılmaktadır.

Diyarbakir'den Malatya'ya giden başka bir yol başlığı altında, Akdegirmen'i geçtikten sonra Ergani Ovası on iki saattir ifadesi geçmektedir. Buradan dağın zirvesinin aşılması gerekir. Ardından Kız Deresi'ne varılmaktadır. Buradan dağın zirvesini aştıktan sonra Huh Köyü, Sinan Paşa Hanı geçildikten sonra Malatya'ya varıldığı belirtilmektedir.⁵²⁹ Diyarbakir, üzerinden geçen yollar itibariyle önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. O günün şartlarında günümüz Türkiye'sinin güneyinde yer alan

⁵²⁷ Cihânnümâ, s. 442.

⁵²⁸ Cihânnümâ, s. 442.

⁵²⁹ Cihânnümâ, s. 442.

ülkelerin topraklarının Osmanlı hakimiyetinde olması buranın önemini daha da artırmıştır.

2.3.8. Hükümdar ve Meliklerin Durumu (Ahvâl-i Mülûk ve Hükûkâm)

Kitâb-ı Cihânnümâ'da Diyarbekir eyaletinin ele alındığı bölümün son kısmında *Hükümdarların Ahvali* başlığı altında Diyarbekir'in tarihi çok kısa şekilde açıklanmıştır. Bu açıklamalara göre Diyarbekir'e ilk önce Farslılar yani İranlılar hükmetmiştir. Ardından bu şehir Rumların ve tekrardan Farslıların yönetimine girmiştir.

Farslardan sonra Arapların buraya hükmettiğini ifade eden müellif önce bu kabilelerden Bekir b. Vail'in ve ardından Kinde yöneticilerinin ortaya çıktığını aktarmaktadır. Bunlardan ilk önce yönetimi elinde tutan Hicr Akilü'l Murad b. Ömer'in Kinde kabilesinden olduğu belirtilmektedir. Söz konusu tarihler hicretten iki yüz yıl öncesine dayandırılmaktadır.⁵³⁰ Hicr'den sonra oğlu Ömer ve onun ardından oğlu el-Haris'in bu eyaleti yönettiği zikredilmektedir.

Haris 'in Fars meliklerinden Kubat adında bir zındığa tabi olduğunu kaydeden eser ayrıca bu dönemde Mazdek adında bir "zındığın" ortaya çıkıp peygamberlik iddiasında bulunduğunu da dile getirmektedir. Mazdek'in insanlara mallarını ve eşlerini birbirleriyle ortak kullanmalarını emrettiğini aktararak Haris'in bu adamın dinine girdiğini dile getirmektedir.

Haris'ten sonra oğlu Hicr'in bu devletin başına geçtiği ve Hicr'in meşhur şair İmrü'l Kays'ın da babası olduğu belirtilmektedir. Beni Esed kabilesinin Hicr'i katletmesi ile bunların yönetiminin sona erdiği ifade edilmektedir. İmrü'l Kays'a babasının öldürüldüğü haberinin ulaşması üzerine oda Beni Bekr ve Beni Sa'lebe kabilelerinden yardım istemiştir. İmrü'l Kays bu kabilelerle birlikte Beni Esed ile savaşp onları bozguna uğratmıştır. Ardından tekrar baş gösteren büyük bir savaşta Anguriye Kayserinden yardım istemiştir. Fakat düşmanları tuzak kurarak bir adamı gizlice hamama gönderip ona zehirli bir elbise giydirmişlerdir. Bu zehirli elbise sonucunda İmrü'l Kays hayatını kaybetmiştir.⁵³¹

⁵³⁰ *Cihânnümâ*, s. 442.

⁵³¹ *Cihânnümâ*, s. 443.

Müellif, İslamiyet'in ortaya çıkıp yayılmasından sonra Hz. Ömer'in (r.a) hilafeti zamanında Diyarbekir'in Müslümanlar tarafından fethedildiğini aktarmaktadır. Daha sonra Abbasiler döneminde Diyarbekir'in tekrardan Müslümanların eline geçtiğini bildirmektedir. Abbasilerden sonra bu topraklarda Mervani Devletinin kurulduğunu kaydederek Mervani Devleti ile ilgili çok kısa bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre Mervani Devleti'nin ilk kurucusu Ebu Ali bin Mervan el-Kürdi'dir. H. 392'de kurulan bu devletin son hükümdarı ise Mansur bin Said'dir.

Mervani Devleti'nden sonra 1085 tarihinde Selçuklulardan Melikşah İbn Alparslan'ın komutanlarından Benu Artuk bin Eksûk Bavertuk'a burayı fethetme görevi verdiği anlaşılmaktadır. Bu komutanın Melikşah'ın gönderdiği büyük bir askeri kuvvet ile Diyarbekir'i ele geçirdiğini belirtmektedir.⁵³²

Eserde Artuklulardan sonra Timur'un bu bölgeye gelerek Mardin'i muhasara ettiğinden ve burayı ele geçirdiğinden bahsedilmektedir. Ardından Artuklulardan Şahabeddin bin Ahmed'in burayı tekrar ele geçirdiği bilgisi verilmektedir. Bu dönemde Türkmen taifesinden Akkoyunlu Devleti'nin (Bayındriyye) buranın yönetimini ele geçirdiğini ifade eden müellif bu devletin sırayla Alaaddin Turğul, Fahreddin Kutlubek ve Kara Ayluk Osman'ın yönetimde olduğunu aktarmaktadır. Bununla birlikte Kara Ayluk Osman'ın Timur'a yakınlık göstermesi nedeniyle Amid, Mardin ve çevrelerinin yönetiminin ona verildiği belirtilmektedir.

Akkoyunlulardan sonra bu bölgenin yönetimi 1502'de Şah İsmail'in eline geçtiği zikredilmektedir. Şah İsmail'den sonra Osmanlı Devleti hükümdarlarından Sultan Selim'in burayı fethettiği bildirilmektedir.⁵³³

Müellif Diyarbekir'den sonra daha önce belirtildiği üzere Rakka eyaletini açıklamaktadır.

Kâtip Çelebi'nin Van eyaleti ile İbrahim Müteferrika'nın Erzurum ve Diyarbekir eyaletleri arasındaki anlatımları arasında bir değerlendirme yapılacak olursa şu sonuçlar ortaya çıkar.

⁵³² Cihânnümâ, s. 443.

⁵³³ Cihânnümâ, s. 443

Van eyaletini ele alan müellif konu edindiği yerleşim yerlerinin özelliklerini belirtirken farklı kaynakların adını zikretmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere Kâtip Çelebi kaynak olarak Şeref Han, Ebu'l Fidâ, Hamdullah Müstevfî, Vakidi, Ayn Ali Efendi ve Koca Mustafa gibi isimlerden yaptığı alıntıları belirterek eserini bu yönüyle zenginleştirmiş ve tekdüzelikten çıkarmıştır. Bunu İbrahim Müteferrika'nın eklemelerinde görmemekteyiz. Bu durum çok yönlü bir özelliğe sahip Kâtip Çelebi'nin eserlerini yazmadan önce yaptığı okuma, inceleme ve araştırma ile ilgili de bize bilgi vermektedir.

İbrahim Müteferrika'nın eklemelerinde Erzurum ve Diyarbakir eyaletleri ele alınırken son bölüme doğru *mesalik* başlığı altında bu eyaletlerden diğer şehirlere olan yollar mesafeleriyle birlikte kaleme alınmıştır. Bu yerler arasındaki mesafelerde genellikle saat kavramının kullandığını görmekteyiz. Saat kavramı da bazen rakamla belirtilmiş ama çoğunlukla yazıyla ifade edilmiştir. Kâtip Çelebi'nin Van eyaletinde böyle bir başlık olmadığı gibi iki yer arasındaki mesafe genellikle merhale ve fersah şeklinde kaydedilmiştir. Bu durum eserin farklı dönemlerde yazılmış olmasından kaynaklı olduğu zannedilmektedir.

Kitâb-ı Cihânnümâ her ne kadar bir coğrafya kitabı olsa da bu eserde coğrafi özellikleri ele alınan eyalet, sancak, kaza ve nahiye gibi yerleşim yerlerinin tarih, kültür, sosyal ve ekonomik yapılarıyla ilgili özellikler de ifade edilmiştir. Eser bu yönüyle bu yerler hakkında araştırma yapmak isteyenler için ciddi anlamda kaynak sunmaktadır.

İbrahim Müteferrika, Erzurum ve Diyarbakir eyaletlerinin livalar, dağlar, ırmaklar ve yollar kısmını ele aldıktan sonra Ahval-i Mülûk başlığı altında o yörenin tarihinden de bahsetmektedir. Kâtip Çelebi'nin Van eyaleti anlatımında ise böyle bir başlığa rastlanmamaktadır. Bu eyalette tarihle ilgili unsurlar Paşa sancağı, sancak veya kasabalar anlatılırken ilgili yerlere serpiştirilmiştir. Bu durumun nedeni olarak Kâtip Çelebi'nin bu eserini yazarken hayatını kaybetmesi olabilir. Bu anlatımlarda ulaştığı kaynakları derleyerek okuyucuya sunmuştur. Bu yönüyle Kâtip Çelebi'nin anlatımında renklilik ve çeşitlilik dikkati çekmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CİHÂNNÜMÂ'DA BÖLGENİN TOPLUMSAL HAYATI

Farklı alanlarda birçok eser kaleme alan Kâtip Çelebi'nin, belli bir dönemden sonra mekân bilgisi denilen coğrafyaya ilgi duyduğu ve bu alanda bazı eserleri telif ettiğine daha önce değinilmişti. Bunlardan tarihi coğrafya alanında en önemli eser olan *Cihânnümâ*'nın telifinin asıl amacı, ülkelerin coğrafi, fiziki özellikleri hakkında bilgi vermek olsa da içeriğinde bu yerlerin toplumsal, ekonomik, kültürel hayatıyla ilgili malumatlar bulunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin anlayışında, *Cihânnümâ*'da da belirttiği üzere coğrafya, yalnız ülkelerin fiziki ve coğrafi özelliklerini açıklayan bir disiplin değildir. Coğrafya o ülkede oturanların adetlerini, devlet işlerinin nasıl yürütüldüğünü, yönetimin durumunu bildiren bir ilim olup, bu yönüyle tarihe dahi üstünlüğü olan bir daldır.

Kâtip Çelebi, bir seyyah olmasa da birçok yeri görmesi, sefere çıkması, hac yolculuğu yapması gibi durumlar ona bu alanla ilgili önemli tecrübeler kazandırmıştır. Ama tüm bunlara rağmen gözlemlerini ve birikimlerini eserlerine yansıttığı söylenemez. 1629'da Hüsrev Paşa komutasında İran ve Irak'a yapılan seferde bölgeyle ilgili gözlemlerini aktarmış olmakla birlikte, sosyal hayatla ilgili izlenimlerini kaydetmemiştir.⁵³⁴ Bunda eserin yazılma amacının farklı olmasının etkisinin olduğu düşünülmektedir. Nitekim söz konusu seferde başından geçen olayları *Fezleke* adlı eserinde aktarmıştır.

Aynı şeyi dünya coğrafyasını tanıtmayı düşündüğü *Cihânnümâ* için söylemek gerçekçi olmasa da bu eserinde de toplumsal hayatla ilgili doyurucu bilgiler verdiği söylenemez. İkinci Edisyon *Cihânnümâ*'da memleketleri batıdan doğuya doğru kıtaları esas alarak açıklayan Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgilerin genelde kitaplara dayalı olması da tecrübelerini eserine yansıtmamasının bir nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında eserini yazarken hayatını kaybetmesi, kaleme aldığı yerlerin büyük bir kısmını görmemesi ve özellikle gördüğü yerlerden Anadolu coğrafyasıyla ilgili olanları kendisinin kaydetmemesi başka bir etken olarak gösterilebilir. Anadolu coğrafyasının önemli kentlerinden Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerini Kâtip Çelebi yazmış olsaydı buralarda gördüklerini ve tecrübelerini eserine yansıtaacağı tahmin edilmektedir. Zira

⁵³⁴ Alanoğlu, a.g.t., s. 51.

Kâtip Çelebi Bağdat seferine çıkarken hac vazifesini ifa etmiş, hacdan döndükten sonra bir süre Diyarbekir’de kalmış ve bu vesilelerle birçok yeri görme fırsatı bulmuştur. Bununla birlikte payitahtta görev alması onun birçok kişiyle görüşmesine ve onlardan bilgi edinmesine vesile olmuştur.

Kendisi de eserinde Rum, Acem, Hicaz, Irak ve Azerbaycan’ı gezdiğini ve buralarda gözlemler yaptığını, daha önce buralarla ilgili yapılan çizimleri gerçeğe aykırı gördüğünü ve bunlara karşı suizannının doğduğunu ifade etmektedir. Bu ifadeden Kâtip Çelebi’nin daha önce yazılmış eserlerde bazı yanlışlar gördüğünü ve bu yanlışların onu böyle bir eseri vücuda getirmesinde etkili olduğunu söylemesine⁵³⁵ rağmen bu tecrübe ve gözlemlerinin çok azını eserlerine yansıttığı görülmektedir.⁵³⁶ Şunu da belirtmek gerekir ki o eserinde çok az sözlü anlatıma başvurmuştur.

İlk çağlarda riyazi ve bölgesel coğrafya olmak üzere iki farklı görüş olarak ortaya çıkan bu bilim, modern coğrafyanın temeli atılana kadar devam etmiştir.⁵³⁷ Bu sınıflandırmalarda bölgesel coğrafya önem kazanarak bir yerin sosyal ve kültürel hayatını da ele alan bir disiplin haline geldiğinden daha önce bahsedilmişti. Coğrafyanın Kâtip Çelebi dönemine kadar gelen sürece bakıldığında, bu anlayışın *Cihânnümâ*’ya ciddi anlamda yansıdığı görülmektedir. Onun, bunun dışında seleflerinden farklı olarak batı kaynaklarından yararlanmış olması bu eserine üstünlük sağlamaktadır. Dolayısıyla *Cihânnümâ*’da bu tezin konusu da olan eyaletlerin idari taksimatı içinde sancak, kaza ve nahiyelerle ilgili özellikler açıklanırken eldeki bulgulardan hareketle toplumsal hayatla ilgili bilgilerin var olduğu görülmektedir. Kâtip Çelebi’nin gerek yararlandığı kaynaklar gerekse ifade tarzıyla, eserine yapılan eklemelere göre toplumsal hayat noktasında daha çok bilgi verdiği söylenebilir.

Eserini değişik kaynaklardan alıntı yaparak telif eden Kâtip Çelebi, bir yeri tasvir ederken farklı yönleriyle anlatmaya çalışmıştır. O, *Şerefname*’den yararlandığı bölümlerde birçok yönden bilgi verirken, *Nüzhetü’l Kulüb*’ü kaynak olarak gösterdiği yerlerde daha çok ekonomik özelliklerinden bahsetmiştir. Bölgede üretilen toprak mahsulleri, vergi gelirleri, bitki ve madenlerle ilgili bilgiler genellikle Hamdullah el-

⁵³⁵ *Cihânnümâ*, s. 66.

⁵³⁶ Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 66.

⁵³⁷ Gümüüşçü, *a.g.e.*, s. 75.

Mütevfi'nin bu eserinden alıntıdır.⁵³⁸ *Takvimü'l-Büldan*'ın da Kâtip Çelebi'nin yararlandığı eserler arasında önemli bir hüviyete sahip olduğu bilgisi daha önce verilmişti. O, özellikle coğrafi koordinatların hesaplanmasında Ebü'l Fidâ'nın bu eserini dikkate almıştır.⁵³⁹

İbrahim Müteferrika'nın, Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin eserinden faydalanarak bu esere yaptığı eklemelerde daha çok *Menazirü'l-avalim*'in kaynak işlevi gördüğünden daha önce bahsedilmişti. Bunu tüm eklemeler için söylemek doğru olmaz. Daha önce bu konuyla ilgili bilgi verildiği için burada tekrar değinilmeyecektir. Bu eser dışında Diyarbekir eyaletinin bazı sancaklarından bahsedilirken *Şerefname*'den yararlandığı zannedilmektedir.

Bu eserde Doğu Anadolu şehirlerinde var olan sosyal, kültürel, dini ve ekonomik hayatla ilgili birçok veri bulunmaktadır.

3.1. SOSYAL YAPI

Kâtip Çelebi, eserini kaleme alırken özelliklerini açıkladığı yerlerle ilgili sistematik bir şekilde toplumsal yapıyla ilgili bilgi vermemiştir. Yer yer bazı yerleşim yerlerinin sosyal yapısı ile ilgili bilgi verirken bazılarında buna yönelik bir açıklama yapmamıştır. Bunda diğer özelliklerde olduğu gibi daha çok elindeki kaynaklara göre hareket ettiği söylenebilir.

Eserde özellikleri ele alınan Van'da Kâtip Çelebi çok az yerde sosyal yapıdan bahsetmektedir. Erzurum ve Diyarbekir eyaletinde ise sosyal yapıdan farklı şekilde bahsedilmesi kaynağın farklı bir kalemin elinden çıkması nedeniyledir. Bitlis halkının çoğunluğunun Ermenilerden oluştuğunu aktaran müellif, Müslümanların çoğunluğunun Şafii, bir kısmının ise Hanefi mezhebinden olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁰ Diyarbekir'in bazı sancaklarında yaşayan aşiretlerin ismi verilirken bir kısmının Yezidi olduğuna değinilmiştir.

Ahlat,⁵⁴¹ ve Malazgirt⁵⁴² gibi sancakların geçmişte Ermenilerin başkenti olduğu ifade edilirken o dönemde söz konusu yerlerde Ermenilerin yaşadığına dair bilgi

⁵³⁸ Hagen, **a.g.e.**, s. 241.

⁵³⁹ Hagen, **a.g.e.**, s. 226.

⁵⁴⁰ **Cihânnümâ**, s. 415.

⁵⁴¹ **Cihânnümâ**, s. 413.

⁵⁴² **Cihânnümâ**, s. 426.

verilmemektedir. Buna mukabil Muş Ovası'nda, Hamdullah el-Müstevfi'ye dayanarak dört bin zimminin yaşadığı, Ermenilerin çok olduğu, Bitlis'in bir nahiyesi olan Hınıs'ta ise Ermenilerin Muş'a göre daha az olduğu belirtilmektedir.⁵⁴³

Van eyaletine bağlı bir yerleşim yeri olarak gösterilen Debil'de Tersa (Hristiyan) taifesinin çok olduğu, burada kilise ve mescidin yan yana bulunduğu ifadeleri geçse de çok eski kaynaklara dayandığı için o günün durumunu yansıttığı söylenemez.⁵⁴⁴ Ermeniler dışında Yezidilerle ilgili kısmi bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Sökmânebâd'da bulunan Dünbülî aşireti ile Hoşap'ta hüküm süren Mahmûdilerin Yezidiliği terk ederek İslam dinine girdiği yazılmaktadır. Bu aşiretlerin bazı mensuplarının eski inancını devam ettirdiği ifade edilmekte ama detaylı bir bilgi aktarılmamaktadır.⁵⁴⁵

Erzurum eyaletine bağlı yerleşim yerleri içinde sadece İspir'in Karadeniz tarafındaki köylerinde, Rumların oturduğuna dair bir açıklama yer almaktadır.⁵⁴⁶ Müellif Diyarbakir eyaletinin bazı sancaklarında Ermenilerin yaşadığını, bir kısmında ise Yezidi aşiretlerin olduğunu kaydetmektedir.

3.2. AŞİRETLER

Cihânnümâ'da Van, Erzurum ve Diyarbakir eyaletlerinin açıklandığı bölümlerde bölgede var olan aşiret yapısından da bahsedilmektedir. Bölgede aşiret yapısının etkin olduğundan hatta Osmanlı idari yapısı içinde bazı sancakların hükümet sancak şeklinde yönetilmesinin bir nedeninin de bu anlayışın etkili olduğundan daha önce bahsedilmişti. Aynı şekilde feodal yapının temelini oluşturan aşiretlerden dolayı Osmanlı Devleti'nden önce bu topraklarda hüküm sürmüş olan devletler de bu durumu dikkate alarak idari yapılanmaya gitmişlerdi. *Şerefname*'de detaylı bilginin olduğu bu aşiret yapısı hakkında *Cihânnümâ*'da çok az bilgi bulunmaktadır. Aşiretlere değinilirken Kâtip Çelebi'nin takip ettiği üslup ile Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin verdiği bilgiler birbirinden farklıdır. Kâtip Çelebi bölgede sadece yönetimde etkili olan bazı aşiretlerden bahsederken Ebûbekir Efendi sancaklarda hangi aşiretin olduğu malumatını vermektedir.

⁵⁴³ *Cihânnümâ*, s. 416.

⁵⁴⁴ *Cihânnümâ*, s. 416.

⁵⁴⁵ *Cihânnümâ*, s. 418-419.

⁵⁴⁶ *Cihânnümâ*, s. 424.

Özellikle Van eyaletinin açıklandığı sancaklarda bazı aşiretlerin yönetimde etkin olduğu anlaşılmaktadır. Burada yönetimde etkili olan aşiretler arasında Mahmûdîler ve Dünbülî aşiretleri ön plana çıkmaktadır. Kâtip Çelebi'nin mehzaz olarak yararlandığı *Şerefname*'de bu iki aşiretle ilgili detaylı bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Mahmûdî aşireti hem Safevi hem de Osmanlı Devleti'nin hizmetinde Hoşap ve çevresinde hüküm süren önemli bir aşiretti.⁵⁴⁷ Bir diğeri Sökmânabâd topraklarını ocaklık şeklinde ellerinde bulunduran Dünbülî Aşireti'dir. Bu toprakların önemsiz hale gelmesinden sonra Dünbülî Aşireti'nin IV. Murad tarafından Erzincan'a yerleştirildiği kaydedilmektedir.⁵⁴⁸

Katıldığı seferler nedeniyle Erzurum ve Diyarbekir eyaletlerini gören Kâtip Çelebi'ye buraların özelliklerini yazmak nasip olmamıştır. Şayet bu yerleri kaleme almış olsaydı, buraların özellikleriyle ilgili farklı bilgiler verme ihtimali yüksek olduğu gibi daha isabetli kayanıklardan da yararlanabilirdi. Zira Erzurum ve Diyarbekir eyaletinin farklı bir müellif tarafından aktarılması eserde kendisini hissettirmektedir. Erzurum eyaletinde aşiret yapısıyla ilgili geçen bilgiler Van eyaletine göre sönük kalmaktadır. Hınıs,⁵⁴⁹ Kızıuçan,⁵⁵⁰ Kiği⁵⁵¹ ve Bayezid Kalesi'nde⁵⁵² Besyan (Besyaniyan) aşiretinin olduğu hakkında bilgi verilmekte ama herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Bu aşiretin birkaç sancakta bulunması o günün şartlarında kalabalık olduğunu gösterse de yönetimde etkili olmasıyla ilgili bir malumat verilmemektedir.

Erzurum eyaletine benzer bir anlatım, Diyarbekir'e bağlı sancakların anlatıldığı bölümlerde de görülmektedir. Hasankeyf⁵⁵³ ve Cezire-i İbn Ömer⁵⁵⁴ sancaklarında Müslüman ve Yezidi olmak üzere birçok aşiretin bulunduğu yazılmaktadır. Bu iki sancakta bulunan aşiretlerin ön plana çıkan özellikleriyle ilgili de kısmen bazı açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Bununla ilgili idari yapının ele alındığı bölümde gereken açıklamalar yapıldığından detaya girilmeyecektir. Bu iki sancakla ilgili verilen bilgilerin *Şerefname*'den alıntı olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbekir eyaletine bağlı

⁵⁴⁷ *Cihânnümâ*, s. 419.

⁵⁴⁸ *Cihânnümâ*, s. 418.

⁵⁴⁹ *Cihânnümâ*, s. 425.

⁵⁵⁰ *Cihânnümâ*, s. 426.

⁵⁵¹ *Cihânnümâ*, s. 426.

⁵⁵² *Cihânnümâ*, s. 426.

⁵⁵³ *Cihânnümâ*, s. 438.

⁵⁵⁴ *Cihânnümâ*, s. 439. Daha geniş bilgi için bkz.

yerleşim yerleri açıklanırken müellifin, hangi kaynakta detaylı bilgi görmüşse kısmi değişiklikler yaparak aktardığı anlaşılmaktadır.

3.3. CAMİ, MEDRESE VE TÜRBELER

Camiler, Müslüman toplumlarda şehirlerin merkezini oluşturan önemli yapılardır. Bu yapılar adeta şehrin kimliğini oluşturan ve etrafında birçok yapının kurulduğu işlek yerlerdir. *Cihânnümâ*'da da yerleşim yerlerinden bahsedilirken az da olsa camilere yer verilmiştir. Kâtip Çelebi'nin o günün şartlarında cami ve medreselerle ilgili tam anlamıyla gerçekçi bir bilgi verdiği düşünülmemektedir. Burada istifade ettiği kaynaklarda buna yönelik bilginin bulunmaması, bu alanda daha önce yazılmış eserlerde böyle bir üslubun takib edilmemesi veya ele aldığı yerleri görmemesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Van, Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde geçen idari birimlerden bahsedilirken bazı yerlerde sadece cami, medrese ve hamamı vardır ifadesi geçmekte olup bu yapıların ismi ve özellikleri hakkında herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Bu konuda *Cihânnümâ*'da bir kasaba olarak nitelenen Bitlis bir istisnayı teşkil etmekte olup burada bulunan dört caminin ismi verilmekte ve bunlar hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Aynı şekilde buradaki medreselerin isminin de zikredilmesi müellifin derlediği bilgileri doğrudan *Şerefname*'den almasından dolayıdır.⁵⁵⁵ Kâtip Çelebi'nin bu kaynaktan istifade etmesi ve Osmanlı sadrazamlarından bahsetmesi onun eski kaynakları kullandığı gibi kendisine yakın dönemde yazılan eserlere de başvurduğunu göstermesi açısından dikkat çeken bir husustur.

Van Paşa sancağı, çok önemli bir konumda olmasına rağmen sadece Hüsrev Paşa'nın sur içinde bir cami, medrese ve türbe yaptırdığı belirtilmektedir.⁵⁵⁶ Müellifin Van'da birçok cami bulunmasına rağmen sadece Hüsrev Paşa ile Rüstem Paşa'nın yaptırdığı eserleri zikretmesi istifade ettiği kaynaklardan dolayıdır. Van her ne kadar sonradan önemli bir yerleşim yeri haline gelmiş olsa da bunların dışında cami ve medrese bulunmaktaydı. Aynı dönemde yaşayan Evliya Çelebi farklı camilerin ismini de vermektedir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ *Cihânnümâ*, s. 414.

⁵⁵⁶ *Cihânnümâ*, s. 411.

⁵⁵⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* Kısaltılmış versiyon, Tevfik Temelkuran vd. (çev.), İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2006, s. 417. Evliya Çelebi, Hüsrevpaşa Camisi ile Vanik Camii, Ulu Cami ve Tebrizkapısı Camisi'nin isimlerini vermekte ve özelliklerini belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz.

Van şehrinin, Safevi ve Osmanlı Devleti'nin burayı eyalet merkezi haline getirmesiyle birlikte önemli yerleşim yeri haline geldiği düşünülmektedir. Van'dan önce Hakkâri daha çok ön planda olup *Cihânnümâ*'da da bununla ilgili malumat geçmektedir.⁵⁵⁸ Van şehri üzerinde önemli araştırmaları olan Orhan Kılıç, Ebü'l Fidâ'nın eserini işaret ederek XIV. yüzyıldaki bilgiler içinde Muş, Bitlis, Vastan, Salmas, Ahlat ve Erciş ile ilgili bilgi verirken, Van'ın adının geçmediğini ifade etmektedir.⁵⁵⁹ Ebü'l Fidâ'nın eserinde Van ile ilgili sadece Erciş (Van) Gölü kıyısında kalesi olan küçük bir şehir olarak geçmektedir.⁵⁶⁰

Ahlat'ta daha önce de zikredildiği gibi yoğun bir kültürel faaliyetin olduğu ifade edilmişti. Bunun göstergesi olan birçok âlimin adı geçmesine rağmen cami ve medreselerin ismi anılmamaktadır.⁵⁶¹ Hoşap'ta Mahmudi Aşireti'nin önemli yöneticilerinden Hasan Bey, Yezidiliği terk ederek Sünniliği kabul eden ve burada birçok medrese ve mescit yaptıran birisi olarak zikredilmektedir.⁵⁶² Ayrıca Bitlis ve Ahlat'ta yoğun kültürel ve dini faaliyetler içinde, tarikatların etkin olduğuna dair doğrudan veya dolaylı bilgilerin var olduğu görülmektedir. Bitlis kasabasının geçtiği yerlerde ve Ahlat sancağında bunlardan bahsedildiği için burada tekrar değinilmeyecektir.

Erzurum Paşa sancağı ile ilgili verilen malumata bakıldığında bilgi kaynağının büyük ölçüde *Menâzirü'l-avâlim* olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu eserde başka eserlerden derleme olmakla birlikte, Erzurum'da yedi caminin olduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁶³ Bu bilgiye rağmen *Cihânnümâ*'da sadece eski ve yeni caminin olduğuna dair bilginin kaydedildiği görülmektedir. Ayrıca Erzurum Paşa sancağında bulunan Tebriz Kapısı'nda bir kilisenin varlığından daha önce bahsedilmişti. Bu kilisenin karşısında Kâbe'ye benzer bir Müslüman mescidinin yapıldığı, Şeyh Abdurrahman Gazi ve Ebu İshak'ın türbesinin olduğu ve ziyaret edildiği dile getirilmişti.⁵⁶⁴

⁵⁵⁸ *Cihânnümâ*, s. 419.

⁵⁵⁹ Orhan Kılıç, **a.g.e.**, s. 2.

⁵⁶⁰ Ebü'l Fidâ, **a.g.e.**, s. 311.

⁵⁶¹ *Cihânnümâ*, s. 413.

⁵⁶² *Cihânnümâ*, s. 419.

⁵⁶³ Âşık Mehmed, **Menâzirü'l-avâlim**, Cilt 2, s. 904.

⁵⁶⁴ *Cihânnümâ*, s. 423.

Hınıs, Pasin,⁵⁶⁵ Kelkit,⁵⁶⁶ Minareliköy ve Bayburt'un özellikleri açıklanırken buralarda camilerin olduğu belirtilmekte ama bu camilerin ismi ve özelliği ile ilgili açıklama verilmemektedir. Söz konusu yerlerden sadece Bayburt'da cuma namazının kılındığının söylenmesi, o dönemde her yerde Cuma kılınmadığını ve bu namazın sadece belli merkezlerde eda edildiğini göstermektedir.⁵⁶⁷

Diyarbakir'in Amid Paşa sancağının özelliklerinin ifade edildiği yerde de sadece cami, hamam ve medreselerin olduğu bilgisi verilmesine rağmen camilerin adı ve sayısı ile ilgili herhangi bir malumat verilmemektedir.⁵⁶⁸ Aynı durum Amid'in kazaları Mardin ve Savur için de geçerlidir.⁵⁶⁹ Aynı dönemde olmasına rağmen Evliya Çelebi, Diyarbakir için on beş caminin ismini zikrederken⁵⁷⁰ *Cihânnümâ*'da çok kısa bir şekilde cami ve medreselerin olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁷¹ Sefer yıllarında yolu bu şehre düşen Kâtip Çelebi, şayet ömrü yetip Diyarbakir eyaleti ile ilgili bilgi vermiş olsaydı, muhtemelen buradaki camilerle ilgili bilgi verecekti veya buraları Bitlis'te olduğu gibi daha isabetli bir kaynaktan derleyecekti. Meyyafarikin'le ilgili bilgi verilirken muhtemelen faydalandığı kaynaklardan hareketle⁵⁷² Seyfül-devle b. Hamdan'ın mezarının olduğu bildirilmektedir.

Kitâb-ı Cihânnümâ'da bazı tarihlerin belirtilmesinde ebced ve cifir hesaplarının kullanıldığına dair bazı bilgiler de bulunmaktadır. Bu bilgilerden hareketle o dönemde de bazı tarihlerin kaydedilmesinde ebced hesabının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Van şehrinin fetih tarihini "Aldı Hisar-ı Van'ı Süleyman Şahımız" ifadesini kullanan Kâtip Çelebi, Timur Gürkan'ın Van kalesini ele geçirme yılını "Keyvan bigireft" diye tarih düşmektedir.⁵⁷³ Ayrıca Ahlat'ta önemli bir alim olan Seyid Hüseyin'in Moğol saldırısını cifir hesabıyla tutturduğunu, ailesi ve kendine bağlı olanlarla Mısır'a göç ettiğinden söz edilmektedir. Kuşkusuz *Cihânnümâ*'yı telif eden Kâtip Çelebi'nin de bu eserin yazılış

⁵⁶⁵ *Cihânnümâ*, s. 425.

⁵⁶⁶ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁵⁶⁷ *Cihânnümâ*, s. 424.

⁵⁶⁸ *Cihânnümâ*, s. 437.

⁵⁶⁹ *Cihânnümâ*, s. 437.

⁵⁷⁰ Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, **a.g.e.**, s. 106.

⁵⁷¹ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁵⁷² Ebül Fidâ, **a.g.e.**, s. 236.

⁵⁷³ *Cihânnümâ*, s. 412.

tarihini “Mir’at-ı dünya ve mâ fiha oldu bu Cihânnümâ” olarak 1648 yılı olarak kaydettiği görülmektedir.⁵⁷⁴

3.4. DİLLER

Van eyaletinin anlatıldığı bölümde burada yaşayan insanların konuştuğu diller ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Etnik unsur olarak Ermeni ve Hristiyanların bazı sancaklarda yaşadığına dair bilgiler olmasına rağmen konuştukları dillerden bahsedilmemektedir.

Gümüşhane ahalisinin Rumca konuştuğu dile getirilmekte ama Hristiyan olduklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁷⁵ Diyarbakir eyaleti açıklanırken diğer iki eyaletten farklı olarak diller konusu başlık şeklinde geçmektedir. Bu eyalette daha önce ifade edildiği gibi Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Farsça dillerinin konuşulduğundan söz edilmektedir.⁵⁷⁶

3.5. MİMARİ VE SANAT

Cihânnümâ’da bölgenin sanat ve mimarisi hakkında çok az bilgi bulunmakla beraber kale, cami, medrese ve evlerin mimarisi hakkında yer yer açıklamalar yapılmıştır. Van Kalesi açıklanırken kısmi anlamda bazı mimari unsurlara değinilmiştir. Bitlis’teki camilerin isimlerinin kufi hattıyla yazıldığı belirtilmiştir.⁵⁷⁷ Debil açıklanırken halkının emsalsiz halılar yaptığı,⁵⁷⁸ Sincar’ın hamamlarının güzel ve evlerinin geniş olduğu aktarılmıştır. Sekizgen şeklinde havuzların olduğu ve bunların altında kırmızı, yeşil, sarı ve beyaz billurdan camların olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Mısır valisinin Sincar yakınlarında acaip görüntüsü olan bir sarayının olduğu bildirilmiştir.⁵⁷⁹ Diyarbakir’in bir kazası olan Mardin’de sokakların birbirine baktığı, bir evin diğerinin üstünde olduğuna dair açıklama yapılmıştır.⁵⁸⁰

⁵⁷⁴ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, **a.g.e.**, s. 87.

⁵⁷⁵ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁵⁷⁶ *Cihânnümâ*, s. 441.

⁵⁷⁷ *Cihânnümâ*, s. 414.

⁵⁷⁸ *Cihânnümâ*, s. 418.

⁵⁷⁹ *Cihânnümâ*, s. 438.

⁵⁸⁰ *Cihânnümâ*, s. 437.

3.6. YİYECEK VE İÇECEKLER

Yemek kültürüyle ilgili çok az bilginin bulunduğu *Cihânnümâ* eserinde balık, kudret helvası, bal, pastırma ve peynir gibi yiyecekler kayda değer görülmektedir. Bazı yemek türlerinden bahsedilmese de hububat, meyve ve sebze çeşitliliği bu ürünlerin yemek yapımında etkili olduğu konusunda kuşku götürmez bir gerçektir.

Van Gölü'nden çıkan inci kefalinin çevre illere götürüldüğünden, Muş'ta⁵⁸¹ balıkların önemli bir av malzemesi olduğundan, Hınıs'ta karın erimesi ile balık tutma mevsiminde nüfusun artığından⁵⁸² söz edilmektedir. Bu bilgiler, balıkların yöre halkı için önemli bir yiyecek kaynağı olduğunu göstermektedir. Eserde detayı anlatılmasa da balıkların kurutulduğu, çevre illere gönderildiği bilgisi ilk dönem kaynaklarında geçmektedir.

Kemah'ta bildircin kuşuna benzeyen bir serçenin etinin yöre için önemli bir yiyecek kaynağı olduğu, bununla birlikte burada bulunan peynirin çok muteber olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸³ İspir'de delice denilen bir bal türünün burası için önemli bir yiyecek kaynağı olduğu, balla kaymağı pastırma edip fiçılara koydukları, kurutulduktan sonra tadı çok güzel olan bu yiyeceğin kışın tüketildiği belirtilmektedir.⁵⁸⁴

Hasankeyf'in bulunduğu yerde Mahlemi olarak belirtilen aşiretin bulunduğu yerde kudret helvasının bulunduğu ve onlar için önemli bir yiyecek kaynağı olduğu, Cudi Dağı'nın bazı yerlerinde bir arı türünden çok lezzetli bir balın üretildiği, bu balın armağan olarak götürüldüğü ifade edilmektedir. Bu dağda bazı ağaçlara menn denilen kudret helvasının düştüğü, yaz mevsiminde bu ağaçların altına kilimlerin döşenerek ağaçları silmekle bunların toplandığı ve yöre halkının bundan çok istifade ederek buna gezengu dediklerini bildirilmektedir. Harman zamanında ise bu ağaçların yapraklarının taze iken toplandığı ve kazanlara koyularak kaynatıldığı buna ise cezek dedikleri belirtilmektedir.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ *Cihânnümâ*, s. 416

⁵⁸² *Cihânnümâ*, s. 417.

⁵⁸³ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁵⁸⁴ *Cihânnümâ*, s. 425.

⁵⁸⁵ *Cihânnümâ*, s. 441.

3.7. EKONOMİK YAPI

Günümüzde de ekonomisi genellikle tarım ve hayvancılığa dayanan bu bölgenin durumu eserde de kendisini göstermektedir. Kâtip Çelebi, bir şehri incelerken fiziki ve coğrafi özelliklerinin yanında ekonomik faaliyetlerine de değinmektedir. Bu faaliyetler kapsamında tarım, hayvancılık, ormancılık, madencilik ve deniz faaliyetlerine öncelik vererek açıklamalarda bulunduğu görülmektedir.⁵⁸⁶ Tarımdan bahsederken hangi ürünlerin ekildiği, meyve ve sebzelerden ön plana çıkanları, bağ ve bahçe faaliyetlerini ele alarak söz konusu yerin iklimi hakkında da bilgi vermektedir. Ticareti ele alırken ticari müesseseleri, ürünü ve bunun ülke içinde ve dışında yapılan faaliyet boyutunu dillendirmektedir.⁵⁸⁷

Van eyaletine bağlı sancaklardan bağ ve bahçe faaliyetlerinin Erciş, Ahlat, Süphan Dağı civarı, Bitlis, Muş gibi şehirlerde daha çok olduğu zikredilmektedir. Erciş'te ceviz,⁵⁸⁸ Ahlat'ta elma ve kayısı,⁵⁸⁹ Bitlis'te elma ve armudun meşhur olduğu,⁵⁹⁰ Ahlat elmasının Azerbaycan'da yüz dirheme satıldığı bildirilmektedir.

Muş Ovası'nda sayısız hayvanların olduğu, avlanacak balık ve kuş çeşitlerinin çok olduğu ifade edilerek Hamdullah el-Müstevfi ve Defter-i Hakaniye göre buranın vergi miktarı da açıklanmaktadır. Bitlis'in bir nahiyesi olarak belirtilen Hınıs'ta Şerafeddin Dağları, Bingöl ve Suşehri yaylalarının meşhur olduğunu dile getiren müellifin ifadelerinden burada hayvancılık faaliyetinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹¹

Erzurum eyaletine bağlı yerleşim yerlerinde iklimin sert olması, dağlık ve engebeli arazinin çokluğu nedeniyle tarımsal faaliyetler daha azdır. Erzurum Paşa sancağında ekilebilir araziler çok olmasına rağmen kış şartları sebebiyle mahsulü bulunmamaktadır. Bunun bu eyalete bağlı tüm yerleşim yerleri için söylenmesi doğru olmaz. Erzincan'da meyve çeşitliliği çok olduğu gibi buğday, pamuk ve üzüm dikkat çekmektedir.⁵⁹² İspir'de şehrin içinden geçen nehrin etrafında bağ ve bahçelerin bulunduğu ve meyve yönünden

⁵⁸⁶ Said Öztürk, "Kâtip Çelebi'nin Milletlerin Zenginliği Üzerine Düşünceleri", Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar (ed.), *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtip Çelebi* (23-31), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012, s. 363.

⁵⁸⁷ Said Öztürk, *a.g.m.*, s. 365.

⁵⁸⁸ *Cihânnümâ*, s. 412.

⁵⁸⁹ *Cihânnümâ*, s. 413.

⁵⁹⁰ *Cihânnümâ*, s. 414.

⁵⁹¹ *Cihânnümâ*, s. 416.

⁵⁹² *Cihânnümâ*, s. 424.

zengin olduğu, Tekman'da kışların uzun sürmesi nedeniyle ekinlerin sonraki yazda biçildiği, Bingöl Yaylası'ndaki ulus denilen göçebe aşiretlerden otlak hakkı alındığı⁵⁹³ iklimi güzel olan Akçakale'de elma armudun olduğu ve Kızıuşan'da ise ribas(ışkın) bitkisinin bulunduğu⁵⁹⁴ belirtilmektedir.

Diyarbakir eyaletinin idari birimleri ele alınırken tarıma dayalı faaliyetlere pek değinilmemiştir. Mardin ve Savur'da erik meyvesinin meşhur olduğu dile getirilerek bu meyve için hem erik hem de ecase ismi kullanılmıştır.⁵⁹⁵ Ağaçları çok olan Hizan'da, özellikle fındık ağacının ismi kayda değer görülmüştür. Hasankeyf'e bağlı yerleşim yerlerinde mazı ağaçlarının çokluğundan bahsedilerek bu yörede dağ keçisi, yaban kedisi, sansar gibi hayvanların olduğu belirtilmiştir. Ekinleri çok olan Beşiri'de, özellikle Batman Suyu çevresinde meşelik alanların fazlılığı nedeniyle aslanların varlığından söz edilmiştir. Ayrıca men denilen kudret helvası ve adına hassi dedikleri bir üzüm çeşidi eserde bahse konu unsurlardır.

Nusaybin'de bostanların varlığı, bu alanda daha önce yazılmış esere konu olduğu gibi *Cihânnümâ*'da da buna değinilmektedir. Beyaz gülünün meşhur olduğu, kırmızı gülün ise hiç bulunmadığının altı çizilmektedir. Bu yörede hurmanın sadece Sincar'da yetiştiği dile getirilerek turunçgil ve narenciye meyvelerinin burada çokça yetiştiği zikredilmektedir.⁵⁹⁶ Siirt'te incir ve narla birlikte meşhur bir üzüm de bulunmaktadır.⁵⁹⁷

Kemah'ta bildircına benzeyen kuşların tadının kudret helvasına benzediği,⁵⁹⁸ İspir'de kaymak ile balı pastırma edip fiçılara koyduktan sonra kuruttukları bilgisi daha önce verilmişti.⁵⁹⁹

Cihânnümâ'da ekonomik faaliyetler içinde bazı yerlerde o günün şartlarında önemli ve değerli olan madencilik faaliyetlerinden de bahsedilmektedir. Verilen bilgilere göre Hınıs'taki iki akarsudan beyaz ve kırmızı olmak üzere iki tuz çeşidi elde edilmekte ve her sene bunlardan dört bin altın vergi alınmaktaydı.⁶⁰⁰ Nemrut Dağı ile ilgili bilgi veren müellif, bu dağda bulunan madenin daha önce bununla ilgili yazılmış eserlerin ve halkın

⁵⁹³ *Cihânnümâ*, s. 425.

⁵⁹⁴ *Cihânnümâ*, s. 426.

⁵⁹⁵ *Cihânnümâ*, s. 438.

⁵⁹⁶ *Cihânnümâ*, s. 438.

⁵⁹⁷ *Cihânnümâ*, s. 439.

⁵⁹⁸ *Cihânnümâ*, s. 423.

⁵⁹⁹ *Cihânnümâ*, s. 425.

⁶⁰⁰ *Cihânnümâ*, s. 417.

dilinde bahsedilenin aksine bunun kibrit ve petrol olduğunu aktarmaktadır.⁶⁰¹ Bunun yanı sıra maden olarak Gümüşhane’de gümüş dışında bakır ve altın,⁶⁰² Koyunluhisar⁶⁰³ ve Şebhane’de şeb,⁶⁰⁴ Kiğı’nın nahiyesi Sancak’da yuvalak denilen top güllesi, Tortum’da güherçile⁶⁰⁵ çıkarılmakta ve Mardin’de cam madeninden⁶⁰⁶ bahsedilmektedir.

Erzurum’da günümüz kerestecilik faaliyetine benzer bazı bilgilerin eserde kaydedildiği görülmektedir. Burada odunların iki günlük mesafeden geldiği, halkın odun yerine tezek yaktığı belirtilmektedir.⁶⁰⁷ Bayburt’ta da odunların iki günlük mesafeden geldiği ifade edilerek bunların Çoruh Nehri’ne atıldığı, şehirde herkesin nişanıyla bu odunları aldığı açıklanmaktadır.⁶⁰⁸

Van Gölü’nde gemi taşımacılığının yaygın bir ekonomik faaliyet olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁹ Van Gölü’nde balıkçılık faaliyetinin olduğu ve senede bir defa tirrih (inci kefalı) denilen bir balığın çıktığı ve çevre illere gönderildiği bilgisine daha önce değinilmişti.⁶¹⁰ Aynı ekonomik faaliyetin Hınıs’ta bulunan Nazik Gölü’nde yaygın olduğu ifade edilerek buzların eridiği dönemde bunun için Hınıs ve Ahlat’tan gelen insanlardan dolayı buranın kalabalıklaştığı ve bazen bir günde üç yük balık tutulduğu bilgisi aktarılmaktadır.⁶¹¹ Erzurum eyaletinde nehirler başlığı altında ele alınan Bahire-i Deşti Erzen’de de balıkların çok olduğu ve Osmanlı ordusunun geçiş güzergâhında bulunduğu belirtilmektedir.⁶¹²

⁶⁰¹ Cihânnümâ, s. 417.

⁶⁰² Cihânnümâ, s. 423.

⁶⁰³ Cihânnümâ, s. 424.

⁶⁰⁴ Cihânnümâ, s. 423.

⁶⁰⁵ Cihânnümâ, s. 426.

⁶⁰⁶ Cihânnümâ, s. 437.

⁶⁰⁷ Cihânnümâ, s. 423.

⁶⁰⁸ Cihânnümâ, s. 424.

⁶⁰⁹ Geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, “Orta ve Yeniçağ’da Van Gölü’nde Gemi Yapımı, Taşımacılık ve Ticaret”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı V/2, 2019, s. 1-24.

⁶¹⁰ Cihânnümâ, s. 412.

⁶¹¹ Cihânnümâ, s. 417.

⁶¹² Cihânnümâ, s. 427.

SONUÇ

Kâtip Çelebi, kalemiye sınıfına mensup bir bürokrat olmasına rağmen Osmanlı ilim ve kültür hayatına damga vurmuş; tarih, biyografi, astronomi, felsefe ve coğrafya alanında yazmış olduğu eserlerle İslam kültürünün taşıyıcılığını yapmış mümtaz bir şahsiyettir. Kendi döneminde coğrafya alanında yazılmış eserleri yeterli bulmayıp Avrupa'daki eserlerden yararlanarak doğu ve batı kültürü arasında bir köprü işlevini görerek birçok yeniliğe imza atan Kâtip Çelebi, Osmanlı ilim hayatında bir rönesans gerçekleştirmiştir.

Kâtip Çelebi, coğrafya alanında seleflerine göre farklı bir mahiyeti barındıran *Cihânnümâ*'yı, iki kez kaleme almış olsa da tamamlayamamıştır. Dönemin şeyhülislamının tavsiyesi üzerine bu eser İbrahim Müteferrika tarafından Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımaşkî'nin eseri baz alınarak eklemeler yapılmış ve matbaada on birinci eser olarak bastırılmıştır. Bu eserde iki ayrı yazarın kalemiyle birlikte eklemelerin kaynağı Müteferrika'nın, üslubu, içerikte ele alınan konular, coğrafyaya bakışları, tahlilleri ve belli ölçüde dünya görüşleri de görülmektedir.

Tarihi coğrafya alanında önemli bir kaynak niteliğinde olan bu eser Kâtip Çelebi'nin ölümünden kısa bir süre sonra dikkati çekmiş, matbaada basılmasıyla bu ilgi daha da artmış ve istifade edilen bir eser olmuştur. İbrahim Müteferrika'nın bu eseri bastırması gerek Türkiye'de gerekse Avrupa'da birçok nüshasının bulunması bunun göstergesidir. Birçok Avrupalı seyyah bu topraklarda gezerken bu eseri kendisine referans olarak kullanmıştır.

Kitâb-ı Cihânnümâ'da önemli bir yer ihtiva eden ve Osmanlı Devleti'nin doğusunda bulunan Van, Erzurum ve Diyarbakir, geçmişte çok önemli fonksiyona sahip olup birçok medeniyete ev sahipliği yapmış önemli eyaletlerdir. Van eyaletinin Osmanlı ve İran sınırında olması, Erzurum ve Diyarbakir eyaletlerinin ticari yolların geçiş güzergâhlarında bulunması, söz konusu şehirleri, bu topraklarda kurulmuş olan devletler için önemli hale getirmiştir. Bu şehirler, yapılarıyla ve eserlere konu olmasıyla kültür ve medeniyetin taşıyıcısı konumunda olmuşlardır. Söz konusu eyaletlerin bu özelliği tarihi coğrafya açısından önemli olan *Kitâb-ı Cihânnümâ*'da da kendisini göstermektedir.

Kitâb-ı Cihânnümâ'da gerek doğrudan Kâtip Çelebi'nin kaleminden çıkan Van eyaleti olsun, gerekse İbrahim Müteferrika'nın eklemelerde bulunduğu Erzurum ve

Diyarbakir eyaleti olsun, kendi dönemlerine kadar bu alanda yazılmış kitaplar arasında dönemle ilgili en detaylı bilgi veren eserdir. Bu alanda daha önce yazılmış çalışmalara bakıldığında bu şehirler, *Cihânnümâ*'da daha akıcı, sade ve bütün halinde ele alınmıştır. Bununla birlikte Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*'yı kaleme alırken *Şerefname* ve *Ayn Ali Efendi Risalesi* gibi kendi dönemine yakın eserlerden yararlandığı gibi X. yüzyılın önemli isimlerinden biri olan İbn Havkal'ın eserini de kaynak olarak kullanmıştır. XVII. yüzyılda kaleme alınmış olan *Cihânnümâ*, seleflerine göre daha güncel olup müellifinin analiz ve karşılaştırmalarını barındırmaktadır.

Bu eserde sistematik bir şekilde olmasa da bölgenin siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal hayatıyla ilgili birçok özelliğe yer verilmiştir. Aktarılan bu özellikler kapsamında söz konusu eyaletlere bağlı yerleşim yerlerinin idari statüsü, coğrafi konumu, ekonomik faaliyetleri, iklimi, bitki örtüsü, madenleri, vergi miktarı ve mimari yapıları ele alınmıştır. Bölgenin tarihi hakkında da orijinal bilgiler içeren bu eserde, o dönemde halkın dilinde var olan efsaneler, deyimler, gelenekler ve inançlarla ilgili birçok malumat gözler önüne serilmiştir. Özellikle Kâtip Çelebi'nin bu eserde yararlandığı kaynakların adını vermesi nedeniyle dönemin aynası işlevini gördüğü ve bu bilgilerin günümüze taşınması noktasında da katkıda bulunduğu söylenebilir.

Bu eserde adı geçen şehirlerin idari yapısının, ekonomik faaliyetlerin, demografik özelliklerinin mimari ve kültürel unsurların zaman içinde değiştiği, günümüze göre büyük ölçüde farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu değişim içinde küçük olan bazı yerleşim birimlerinin büyük bir şehir haline geldiği, bir kısmının ise küçüldüğü veya ortadan kaybolduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu eyaletlerin bir geçiş noktasında yer alması nedeniyle sürekli sirkülasyonların yaşandığı eserde konu edilmektedir. Dünbüllî ve Mahmudî aşiretleriyle ilgili verilen bilgiler bunun sadece iki örneğidir. Bir dönem için şehir yerleşimi ve şehrin korunmasında çok önemli bir fonksiyona sahip olan kalelerin günümüzde bir kısmı ayakta kalmakla beraber çoğunluğundan eser bile kalmamıştır. Yukarıda ifade edilen özellikler günümüzle karşılaştırıldığında sözkonusu unsurlarda birçok değişimin olduğu gözlemlenmektedir.

Cihânnümâ'da Bitlis ve Ahlat gibi bazı şehirlerde yoğun bir kültürel ve dini hayatın varlığından söz edilmesi, bölgede var olan bu faaliyetlerin resmini göstermesi açısından önemlidir. Zira eserde bahsedilmese de Diyarbakir, Mardin ve Cezire-i İbn Ömer vb.

kentlerde de yoğun dini ve kültürel hayat mevcuttu. Bölgenin İslamlaşması ve Türkleşmesiyle birlikte Müslümanlar için imar faaliyetleri açısından etkili olan cami, medrese, kervansaray ve vakıf kültürünün bu şehirlerde etkisini eserde görmekteyiz. Eserin seyahatname tarzında yazılmamasından dolayı bu örnekler çok verilmesi de yer yer bunlardan bahsedilmektedir.

Van, Erzurum ve Diyarbakir eyaletlerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte gerek merkezden atanan yöneticiler gerekse bölgedeki yöneticiler olsun, bunların buldukları yerlerin imarı noktasında gayret gösterdikleri ve bir kısmının bu hizmetlerde daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Vakıf kurumunun o dönemde de önemli olduğu ve bu uygulamanın bölgenin imarı noktasında önemli bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

Van'ın Osmanlı ve Safevi mücadelesine sahne olduğunun göstergesi, eserin anlatım tarzında kendisini göstermektedir. Safeviler, bu eserde Kızılbaş olarak tanımlanmakta olup bunlara karşı var olan bakış açısının esere yansıdığı görülmektedir.

Cihânnümâ; eyalet, sancak ve nahiye şeklinde birimlere ayrılan Osmanlı Devleti'nin idari yapısı hakkında da bize önemli bilgiler sunmaktadır. Bu devletin özellikle Diyarbakir ve Van eyaletindeki farklı idari yapısı hakkında bu eserde detaylı veriler bulunmaktadır. Eserin bir kısmının XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi tarafından kaleme alınması, diğerinin XVIII. yüzyılda eklemeler şeklinde tamamlanarak matbu halde basılması, kendi dönemlerinin şartlarını ve dilini yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adivar, Abdülhak Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- Ahmad, Sayyid Makbul, “Coğrafya”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Afyoncu, Erhan “İbrahim Müteferrika” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ak, Mahmut, “Âşık Mehmed ve Menâzirü’l-Avâlim’i”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul Üniversitesi SBE, 1990.
- Ak, Mahmut, “Coğrafya”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ak, Mahmut, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, 2004.
- Ak, Mahmut, **Osmanlı’nın Gezinleri**, İstanbul: 3F Yayınevi, 2006.
- Alanoğlu, Murat, “Osmanlı İdâri Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti ”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), İstanbul Üniversitesi SBE, 2017.
- Murat Alanoğlu, “Osmanlı Döneminde Muş (1500-1700)”, **Muş Tarihi**, Murat Alanoğlu (ed.), İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık, 2021.
- Âşık Mehmed, **Menâziü’l-avâlim**, Mahmut Ak (hzl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, **Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Aydın, Dünder, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, Ankara: TTK Basımevi, 1998.
- Babinger, Franz, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**. Coşkun Üçok (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Baykara, Tuncer, **Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş 1**, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2019.
- Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Cilt 3, İstanbul: Meral Yayınevi, 1975.

- Edi, Ahmet ve Karataş Yakup (ed.), **Yakın Dönem Ağrı Tarihi**, Bursa: Ekin Yayıncılık, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet “Vefayat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 42, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Evliya Çelebi, **Seyahatnâme** (Kısaltılmış versiyon), Tefik Temelkuran vd. (çev.), İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2006.
- Fayda, Mustafa, “Vâkidî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 42, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Genç, Vural, “ “Acem’den Rum’a”: İdris-i Bidlîsî’nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Beheşt’in II. Bayezid Kısmı (1481- 1512)”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), İstanbul Üniversitesi SBE, 2014.
- Genç, Vural, **Acemden Ruma Bir Bürokrat ve Tarihçi İdrisi Bidlisi (1457- 1520)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Gezer, Ömer, Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 33, 2018.
- Gottfried Hagen, **Bir Osmanlı Coğrafyacısı İş Başında: Kâtip Çelebi’nin Cihannüma’sı ve Düşünce Dünyası**, Hilal Görgün (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Cihannümâ”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Kâtip Çelebi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 25, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Günaltay, Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları**, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Gülbal, Hasan, “Ebûbekir Bin Behrâm ed-Dımaşkî’nin el-Fethu’r-Rahmânî fi Tarz-ı Devlet-i Osmanî Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE, 2019.
- İbn Havkal, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, Ramazan Şeşen (Trc.), İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

- İnbaşı, Mehmet ve Demirtaş, Mehmet (ed.), **Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, Cilt 1, Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019.
- İpşirli, Mehmet, “Ayn Ali Efendi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 4, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kahraman, Seyit Ali, **Ayn Ali Efendi Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilatı**, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.
- Kalaycıoğulları, İnan, **İbrahim Müteferrika ve Yeni Bilimin Türkiye’ye Girişi**, İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2020.
- Kâtip Çelebi, **Siyaset Nazariyesi- Düsturu’l-amal li Islahi’l-halel**, Ensar Köse (hızl.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.
- Kâtip Çelebi, **İrşâdü’l-hayârâ ilâ târîhi’l-Yunan ve’r-Rum ve’n-Nasârâ**, Bilal Yurtoğlu (hızl.), İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi, 2012.
- Kâtip Çelebi, **Fezleke II**, Zeynep Aycibin (hızl.) İstanbul: Çamlıca Yayıncılık, 2016.
- Kâtip Çelebi, **Kitâb-ı Cihânnümâ**, Tıpkıbasım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Kâtip Çelebi, **Kitâb-ı Cihânnümâ**, Ayasofya 1264.
- Kâtip Çelebi, **Mizanü’l-hak fi İhtiyari’l -eHakk**, Orhan Şaik Gökyay (çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.
- Kâtip Çelebi, **Târih-i Frengi Tercümesi**, İbrahim Solak (çev.), Konya: Palet Yayınları, 2010.
- Kâtip Çelebi, **Tarih-i Kostantiniyye ve Kayasire**, İbrahim Solak (hızl.), İstanbul: Gençlik Kitabevi, 2009.
- Kâtip Çelebi, **Tuhfetü’l-kibar fi esfâri’l-bihâr**, İdris Bostan (hızl.), Ankara: T.C. Denizcilik Müsteşarlığı, 2008.
- Kerslake, Celila, “Celâlzâde Mustafa Çelebi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kılıç, Orhan, **Doğu Serhadinin Kilidi Van 16.-18. Yüzyıllar**, Van: Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2021.

Kılıç, Orhan, “Ocaklık”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Kılıç, Orhan, “Orta ve Yeniçağ’da Van Gölü’nde Gemi Yapımı, Taşımacılık ve Ticaret”, **Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, 2019.

Koyunluoğlu, H. Hüsnü, “Kâtip Çelebi’nin Cihannümâ’sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika’nın Yaptığı Eklemeler”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 2, 2007.

Nasr, Seyyid Hüseyin, **İslam ve Bilim**, İlhan Kutluer (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.

Sabev, Orlin, **İbrahim Müteferrika Ya Da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.

Kur’an’ı Kerim

Sarıcaoğlu, Fikret, **Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtip Çelebi**, Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Sarıcaoğlu, Fikret, “*Kâtip Çelebi’nin Cihânnümâ’sı ve Kaynakları*”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul Üniversitesi SBE, 1990.

Sarıcaoğlu, Fikret, “Ebûbekir B. Behrâm”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 10, TDV Yayınları, İstanbul, 1994.

Sezgin, Fuat, **Bilim Tarihi Sohbetleri**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Sezgin, Fuat, **Kâtip Çelebi’nin Kitâb-ı Cihânnümâ’sı ve Coğrafya Tarihindeki Yeri**, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2015.

Türk Tarih Kurumu, **Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Özaydın, Abdulkerim, “Ebü’l Fidâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Özaydın, Abdulkerim, “Hamdullah el-Müstevfi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 15, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Özcan, Abdulkadir, İdris-i Bidlisî, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özey, Ramazan, “Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi”, **Osmanlı**, Cilt 8, Ankara: Türkiye Yayınları, 1999.
- Öztürk, Said “Kâtip Çelebi’nin Hayatı ve Eserleri”, Karlığa, Bekir ve Kaçar, Mustafa (ed.), **Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtip Çelebi** (23-31), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.
- Özür, Nazan Karakaş, “Cihannüma’dan Yansıyanlar: Bir Doküman Analizi”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi**, Sayı 29, 2014.
- Pamuk, Bilgehan, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, İstanbul: Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2006.
- Sümer, Faruk, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Şahin, İlhan, “Nahiye” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Şemseddin Sami, **Kamûs-i Türki**, Ankara: Akçağ Yayıncılık, 2017.
- Şeref Han Bidlisî, **Şerefname**, Abdullah Yeğın (çev.), İstanbul: Nubihar Yayıncılık,
- Şeşen, Ramazan “Osmanlılarda Coğrafya”, **Osmanlı**, Cilt 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1991.
- Taeschner, Franz, **Osmanlılarda Coğrafya**, Osman Özkul vd., Gaziantep: İksad Yayınları, 2018.
- Togan, Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Turan, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001.
- Türkay, Cevdet, **Osmanlı Türklerinde Coğrafya**, İstanbul: MEB Yayınları, 1999.
- Ünal, Mehmet Ali, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: Fakülte Kitapevi, 2017.
- Ünal, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Üstüner, Ahmet, “Levâmi‘u’n-nur (Metin-Değerlendirme), (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), İstanbul Üniversitesi SBE, 2017.

Yazıcı, Hüseyin, “Şeref Han”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yurtoğlu, Bilal, **Kâtip Çelebi**, İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlılar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

EKLER

Kitâb-ı Cihânnümâ'da İlgili Bölümlerin Transkripsiyonu

[s. 411] Eyâlet-i Van taraf-ı şarkda serhad-ı Memâlik-i 'Osmaniye bir memleketdir. Huduvî şarkda Âzerbaycan didikleri Tebriz ülkesi, cenûbde Kürdistân ve Sultâniye nevâhisi, şimâlde Çıldır ve Kars eyâletleri, garpda Diyarbekir eyâleti ile mahdûddur. Sancâkları on üç ve bir hükûmet ki hâkimi mülkiyet üzre tasarruf ider. Mecmû'î bunlardır. 1. Van Paşa sancâğı ve dârü'l-mülk 2. 'Adilcevaz 3. Erciş 4. Muş 5. Bârgiri 6. Kârkâr 7. Keysan (Kisan) 8. Eryaber 9. Ağakış 10. Ekrâd Beni Kotudur 11. Kal'a-i Bâyezid 12. Berda' 13. Ovacık. Bu tahrir 'Ayn 'Ali Efendi'nindir. Ama Koca Nişancı Tabakat'da bu üslup üzere ta'dâd ider. Vastân, Hizân, Hakkârî, Mükus, Şirevi, Elkak (Elbak), Salmas, Dünbülî, Üstün. Bu hususda mürur-u eyyâmıla tebdîl ve tağyîri vâki' olub ihtilaf görünür. Umûru i'tibariyeden olmağla her 'asırda taksimi memâlik karardâde olmayub kısmete halel gelmek mukarerdir. Sair eyâletler aksâmı ve sancakları ve ülkeler hudûdu buna göredir. Bu hususda tahkiki tam'a olunmaya pes bu makamda kütbü fende mestûr olan bilâdı nakl ve eyâleti mezkûre sancakları ahvâlini mehmâ-emkân beyân ideriz. Van seksen üç buçuk derece tûlu ve otuz yedi derece 'ardda düz sahrâda Bahire-i Erciş taraf-ı şarkisinde bir belde-i meşhur ve hısn-ı hasinedir. Dokuz yüz kırk senesinde Sultân Süleymân Hân 'Irakeyn seferine tevvecüh idüb Halep'de iken Vezîr'âzam İbrahim Pâşâ mukaddem vardıkda Şâh-ı Acem tarafından zabt olunurken halkı itâ'at ve teslim iylediler. Aldı Hisâr-ı Van'ı Süleymân şâhımız târihi fethidir. Kal'ası tecdîd olunub müstakil eyâlet kılındı. Şehr-i mezbûrun iç ve dış hisârı vardır. İç hisârı şehrin taraf-ı ğarbisinde yüksek kesme kaya üzerinde bir taraf-ı şehir ve varoş bir taraf-ı hâric-i hısn-ı metindir. Taraf-ı şarkisi ki şehr-i cânibidir hisâr gibi kesme kaya ve taraf-ı harici sahrâya iner bayır olmağla yer yer bir iki kat metin burçlar ve dîvârlar yapılmışdır. Hısn harici düz yerde mu'tad üzere taş kal'a çevrilüb üç kapu konmuşdur. Şarkı Tebriz Kapusu ve cenûbi İskele Kapusıdır. Şark ve cenûbu bağ ve bahçe olub şehir ve hisâr gölden bir mikdar şimale munfasıl düşmüşdür. Lakin hisârdan göle yol vardır. Muhasara esnasında gemi işler. Cümle büyü ve mahalat ve beglerbegi sarayı, çarşı, bazar ve hamam ve câmi' dâhili surdadır. Hüsrev Paşa anda bir câmi'î latîf ve medrese ve türbe bina iyleyip evkaf kodu. Bu bina dokuz yüz yetmiş beş Recebi'nde tamam olub namaz kılındı ve dokuz yüz [s. 412] elli sekizde Rüstem Paşa dahi anda bir hamâm binâ itmişdi. Dizdâr ve hisâr eri ve nevbetçi yeniçeriler iç hisârdan olub bin beş yüz nefer kadar kul ağaları ile ve beglerbegi

etbai'î ile taşra hisârda temekkün iderler. İskelesine Erciş ve Ahlat ve 'Adilcevaz'dan gemiler gelûr gider. Etrafında dağlar nısf fersah kadar yerdir. Kal'a-i Vani, Timur-u Gürgân aldıkda ki Keyvan bigireft târihi vaki' olmuşdur. Ümera-i 'azâmından birisine hedmini sipâriş itmişdi. Cümle vücuhla ciddü cehdu belîğden sonra bilkülliye hedmine imkân olmamağla ve ol kal'a-i gerdûn asanın kûh-i manendi olan ehcâr-ı ebniyesini ber taraf itmege mecâl bulmamağla ba'zı muhdis burcu u bâr ve bedenlerini tahrip ile iktifa olundu. Kal'anın ol makvi ile tahrip ve metanetine zerre kadar hâlel virmedi. Heman bu hususda fehm olunmak gerekdir ki Hisâr-ı Van ne rütbede ustuvârdır. **Bargirî**, Van şimâlinde Ercişden şarka arası sekiz fersah bir belde-i seğire ve sancaktır. Kal'ası harâbe idi. Sultan Süleyman Hân tecdit itdi. Bununla Erciş arasında Haydar Bağî nam bir karye vardır. Altı âyda varır Haydar bağına deyu anunla darb-ı mesel iderler. **Erciş**, fethi hemze ve kesre cim ile Van'dan iki merhale ğarb ve şimâl-i göl şimalinde bir kasaba ve kal'a ve sancaktır. Düz yerde vaki olub etrafı bahçe ve ceviz ağaçlarıdır. Hamdullah eydür, bunun hisârını Hâce Taceddîn Alişah vezir binâ etmişdi. Hâsılı ğale ve penbedir. Hukûku divâniyesi yetmiş dört bin dinâr idi. Muhkem kal'ası ve hisârı vardır. **Bahire-i Erciş** ğarpten şarka bir mikdar cenûbe inhiraf ile bir tûlanayi göldür. Ekser yerinden karşusu görünür. Mesafe-i dûri altmış fersah ve ta'ami bir mikdar talah ve şûrdur. Yılda bir gün tirrih dirler bir nev' latîf ve makvi balığı çıkar. Etrafa götürürler. Van buğadı yerin kenarı şarkisine düşer. Ba'dehu kenarı şimalisinden Bend-i Mâhî geçilub Erciş'e ba'dehu Adilcevaz'e ve Ahlat'a varılır. **Ahtamâr** mezbûr gölün kenar-ı cenûbesine karip bir kûçek cezirede bir kal'adır. Selefde bahire ana nisbetle meşhur idi. Vastan'a bir ok âtımı yerde ve andan üç dört sâ'atlik mesafedir. **Germab**, Erciş kurbünde Diyadin nâm-ı mevdu'de bir ılıca vardır. Bir âsiyab idâre ider, bınarın etrafında fiskiye misal-i çıkar ve bir 'ayn hâre dahi vardır ki kazan gibi kaynar akar. Giru kurbünden âb-ı hayat gibi bir latîf su çıkar. 'Adilcevaz Erciş'den iki merhale ğarbe göl kenarında yukarı bayıra çıkub bir niçe kalelerini su basub göl içinde kalmışdır. Kasaba göle müşrif yüksek yerde bina olunup cümle sur içine alınmışdır. Göl kal'a cenûbüne düşer. Ba'zı mucemu'ada yazılmış görüldi lafzı mezbûr hâtt-ı el cevizden ğalet ola. **Ahlat**, Takvim'de kesre ha ile yazılıub evveli hemze olduğuna dahi işaret kılınmışdır. Hâla isti'mali hemze iledir. 'Adilcevaz'dan bir merhale ğarbe düz yerde bağlı, bahçeli havası mu'tedil ve meyvesi vâfir kasabadır. Depe üzerinde bir kal'ası vardır. Mir Şeref eydür şehr-i mezbûr kadimü'l-binâ olub ba'zı evkâtde Ermen pâdişahlarının dârü'l mülki [s. 413] kılınmışdır. Cümleden

Anuşirvan zamanında ‘ammi Camsab anda oturub eyâletine hüküm iderdi. Havası gayet latîf, bağları çok meyvesi âbadardır. Her kasedan hususen kayısı ve elması nazik olur. Ve bir dane sib yüz dirhem çeker. Sib-i Ahlatî Azerbeycan’da meşhurdur. Selefde ba’zı katrelerde şehir-i mezbûr harâbe olmuşdur. Evvela altı yüz yirmi altıda Sultân Celaleddîn Hârezmşâh kahr ve galebe ile Selçukilerden alub tahrip itdi. Sonra leşker-i Moğol harâb itdiler. Altı yüz kırk dörtte zelzele-i ‘azimeden ekser binâları yıkıldı. Dokuz yüz elli beşte Şah Tahmâs alub kal’asını hâkî beraber iyledi. Sultân Süleymân Hân şehir-i kadimi bertaraf kılub göl kenarında bir hisâr binâ itdiler. Lakin hisâr-ı kadim virân olub cedidi ol mertebesinin yüzünü görmedi. Bunun kurbünden sular akub göle dökülür. Göl kasabadan bir miktar ba’ide düşmüşdür. Bu şehirden selefde niçe fadıla zuhur iyledi. Anlardan *Telhîs-i Cami’* sahibi Mahmut Bin Mülkdad fakih ki kitâb-ı mezbûr bir metn-i metindir. Ve Seyyid Hüseyin ki ‘ulûmu zâhire ve bâtînede seramed idi. Hususen Cifr-i Cami’de meşâhir-i dehrden olub Cengiz hurûcunu ilmi mezbûr delâleti ile tahkikden sonra zuhûrundan ol on iki bin hâne tevâbi’ ve levâhiki ile göçüb Mısır’da karâr eyledi. Hâlâ mezarı andadır ve mahallesine Mahalle-i Ahlatiyan dirler. Biri dahi Mevlâna Muhyiddin ki Hâce Nasır Merağe rasadına ani dahi götürmüşüdi. **Kûh-i Sibân** Halat kablesinde bir cebel-i ‘azimedir. Çok sakini vardır. Kalesi hergiz kardan hâli olmayub elli fersah mesafeden görünür. Durî elli fersahdır. Vasıf ‘alefzari vardır deyu *Nüzhe*’de tahrir ider. Lakin Agri bu cebelden Murad kûhi Arği ise Revan kurbünde hilaf semttedir. **Tatvan** Ahlat’dan bir merhale ğarbe bir karye-i kebiredir. Göl bunda nihayet bulur. **Bidlis** Tatvan’dan bir merhale ğarbe dere içinde seksen bir buçuk tûl-i, otuz yedi buçuk derece ‘ardede bir muhkem kal’a ve kasabadır. Dereden bir nehir akub büyüüt ve mahalat suyun iki tarafında vaki’ olmuşdur. Ortasından köprü ile geçilir. Medhâl ve mâhreci teng ve sa’bel mesalik yer olmağle hisârı evlerini ihâta iylemişdir. Mir Şeref Hân Bidlisî târihinde Bidlis ahvâlini tafsil idub demişdir ki şehir-i mezbûr İskender âsarından olub kendi ğulamlarından birinin ismi ile tesmiye olunmuşdur. ‘Irak ve Babil’den Rum’a giderken uğradığı yerlerin âb ve havasını ve Dicle’ye dökülen suların hiffetini imtihân iderdi. Bidlis suyu döküldüğü yer gelüb suyunu ğayet latif ve hafif bulub su kenarıyla giderin ol mahale geldiler ki Kosor Suyu ile cuyi Ribat birbirine karışdı. Her birini imtihan edub Kosor Suyunu latîf bulub Kosor suyunun başına varub menba’ı âb bir makam sebz ve kuhsare latîf yer görüb İskender birkaç gün anda eğlendi. Hâlâ ol makama Ğaymegâh-ı İskender dirler. Ba’dehu ol güzergâhda bir şehir ve metin kal’a binasını fermân iyledi ki

benim gibi bir pâdişâh teshirinden ‘aciz ola diyecek. Bidlis nam ğulam çeşme-i mezbûre iki fersah yerde [s. 414] Kosor Çayı ile Ribât arasında bir hisâr-ı metin binâ iyledi ki elan ol güzergâhda sedd-i seddedir, çünkü Kal’a-i Bidlis müselles şekli vaki’ olmuştur. Her bâr ızdırâb ve inkılabtan hâlî değildir. Hatta İskender İran’dan dönüşde Bidlis izhâr-ı ‘isyan edub yol virmedi. İskender dahi ğayri yoldan gidub kafadan Bedlis kilid-i kal’a ile varub, kendi emriniz ile kal’anın istihkâmını isbat itdim. Benim gibi kimse tashirine kâdir olmaya dimişidiniz deyu i’tizar etdi. İskender pesend idub hükûmetini ana virdi. *Şeref Hân Târîhi*’nde mezkûrdur ki bir def’a Sultân Hasan tarafından Bîjen oğlu Süleyman Beg fetih ve teshîr-i Kal’a-i Bidlis ile me’mur olub üç sene mütevalit fasl-ı bahardan faslı şitâ hulûlüne dek muhâsara idub şitâ hulûlünde Mardin’de kışlayub eyyam-ı bahar yüz gösterdigde yine Bidlis üzerine gelüb muhâsara iderdi. Bu halden ehli kal’a müzayakaya düşüb kaht ve ğala ve istila’i emraz-ı müzmineden ekseri telef olub ancak yedi nefer kalmış iken yine cebren almağa imkân olmadı. Ol zaman emir-i kala İbrahim Beg idi. Haber-i eman ile kal’ayı teslim eyledi. Menkûldür ki selefde anda mar bisyâr idi. Hükemâdan biri dergâh-ı kal’ade seng-i tıraşideden bir mar şeklini tılsım edüb kodukden sonra görünmez oldu. Nefsinde âb ve havay-ı Bidlis ğayet latîfdir. Gerçi ekser kış şiddet üzre olur. Lakin halka müzâyaka görünmez. Yayla meyvelerinden sib ve amrudi latîf olur. Üzüm ve ğerbeze etrafında gelür. Halkı tabistânde bağlara göçerler altı ây mütevaliyen etraf-ı sahralarda ve merağazarde olub hazân faslında gelürler. Bu şehir kadîmü’l-eyyamdan hıfz-ı tariki için teklîf-i ‘örfiyeden mu’afdır ve hükâmâ-i ehli İslam anda niçe ebniye-i hayr ihdâs iylediler. Cümleden şehrin ortasında yon (t)ma taşdan yirmi bir göz köpri vardır ki iki taraftan da halk teraddud ider. Ve dört cami’i kebîr-i ki her biri selâfîn-i selefden birinin idüki üzerinde hatt-ı kûfi ile yazılıb iki taraftan da halka teraddud ider ve dört cami’i kebîr ki yazılmışdır. Birine Cami’i ‘Atik dirler ve biri dahi evâilde Ermeniler Kilisesi idi. Hîni fetihde mescit etdiler, Kızıl Mescit dimekle meşhurdur ve biri dahi Gök Meydan dimekle ma’ruf yerde Emîr Şemsü’ddîn Cami’idir. Kurbünde bir zaviye dahi anındır. Biri dahi müverrih Mir Şeref’in cedit Şeref Hân Cami’i’dir. Yanında bir medrese ve zaviye dahi bina eyledi ki Şerefiye dimekle meşhurdur. Bunlardan ğayri Şükriyye ve İdrisiyye ve Hatibiyye ve Hacibiyye ve Ahlatiyye nam beş medrese dahi vardır ki her birinde talebe-i ‘ulûm sakin olub şuğl iderler. Bunlarda Mahmud Şeranişî gibi niçe fadıla müderris olmuşlardır. Umerâ-i nâmdar andan Hüsrev Pâşa anda yon (t)ma taşdan bir çift hamâm binâ eyleyüb iki bâb hân ve yüz bâb dekâkin ve iki yağhâne ve niçe

müsteğalat yapı ve Rahva'da olan zaviyesine vakf iyledi. Ekâbir-i zadgân şehirden Kâdi Mahmud Cân Efendi bu binânın târihini binây-ı 'imaret Hüsrevane lafzi ile eda iyledi. Kasaba-i mezbûre Âzerbeycan ile Diyarbekir ve Rebi'a ve [s. 415] Ermen arasında bir derbenddir. Türkistân ve İrân ve Horâsân'dan Hicaz ve Şam tarafına gidenlere labed anın Delikli Kayasından geçerler. Gayri yol yoktur yahut dolaşıktır. Ol seng-i sorh Bidlis'den bir fersah cenûp tarafına düşer. Selefte yol anın bir cânibinden idi murûrda hevr ile su dibine gelüb yol münsed olmağla ol 'asır hâtunundan bir ehl-i hayr ol kayâyı deldirub yol açdı ve Bidlis'de bir mescid ve kasaba ortasında bir 'azim köpri yapırdı hala Pol-i Hâtun ve Mescid Hâtun demekle ma'rufdur. Vâkidî rivâyetinde Bidlis ve Ahlat Hazreti 'Ömer hilâfetinde yirmi yedinci sâl-ı hicretde 'ÿyâd Bin Ganem sa'yi ile feth olundu. Ol zaman hâkim-i Ahlat Yustinus nam kâfir ol etrafta hâkim-i nâmdar idi. Bidlis hâkimi Bervend sulh ile şehri teslim eyledi. Bu kasabanın ekser halkı Ermeni zimmileridir. Müslümânları Şâfi'i mezhebi ve birazı Hanefidir. Ekseri şeci'i ve seği mihmân dust olurlar ve her bâr niçe fâdil ve kâbil kimseler anda neşv û nemâ bulmadadır. Cümleden Mevlânâ 'Abdurrahim ki *Metâli*'ye bir latîf ve dakîk hâşiye yazmışdır. Mantık ve me'ânide musânnifatî vardır ve Mevlânâ Muhammed Berkal'î ki 'ilm-i fikh ve hadisinde serâmed olub nahivde *Habîdî* ve *Hindî* üzerine Mîr Şeref nâmıyla haşiyeler yazmışdır. Menzûr-ı nazır hâs ve 'amdır ve kudvetu erbabü'l tarîfe Şeyh 'İmâd Yasir ki Ebu'l-Necib Sühreverdi'nin mürîdi ve Necme'ddin Kübri'nin pirîdir ve Mevlânâ Hüsameddin ki 'âlim ve fâdil tasavvufde Şeyh 'İmad'a müntesipdir. Tasavvuf lisanı üzre bir tefsîr yazmışdır. Oğli Mevlânâ Hâkim İdris ki Âkkoyunlu pâdişâhlarının bir müddet tevki'î idi sonra Sultân Selim Hân nedimî olub Sultân Bâyezid Hân emriyle *Heşt Beheşt* nam-ı Farisi Âli 'Osman târihi yazmışdır. Şâh İsmâ'il mezhebi Rafize revâç virub huruç etdikde Mevlânâ İdris mezheb-i nâhak târihi demiş idi. Bu kıssa mesmu'u şâh oldukde Kemale'ddin Tabib Şirazî ki nedimi idi emr iyledi ki latîf inşa ile bir mektub yazub Mevlânâ'dan su'al iyleye. Mektub vusulünde Mevlânâ İdris cevâbnâme yazub târihi mezbûri ben dimişem lakin terkibi 'arabidir mezhebunâ hak didim. Şâh İsmâ'il'e bu cevabe hoş gelüb sohbetine râğbet oldu. Lakin Mevlânâ eba' iyleyub manzum ma'ruzatnâme gönderdi ve oğli Ebu'l Fadl ki der-i devletde defterdar olub Ziver-i Fadl ile arastedir. Pederinin târihini tezyîl iyledi. Şeyh Ebu Tâhir Kürdi ki *Nefhâte* de mezkûrdur Bidlis ğaribesinde Mahle'i Kosor'de medfundur ve Şükri Şa'ir Sultân Selim Hân nedimesinden idi. *Selimnâme* nazm iyledi. Bu kasabadandır ve Mevlânâ Musa ki yüz

yirmi yıl mu'ammer olan cediti Şâh Hüseyin'den Medrese-i Şükriyye kendüye intikâl iyledi. Bidlis etrafında olan kasabat ve nevâhiye bunlardır. **Râhvâ** Karye'i Tâtvan ile Bidlis arasında vaki' bir mahaldir. Bidlis'den nısf merhale şarka düşer. Hüsrev Paşa anda iki bâb karbânsaray-ı vasi' ve bir bâb zaviyei refi' ve bir hamâm ve on dükkân ve bir mescid binâ idüb tahminen on iki bin zira' yerden su getürdü [s. 416] ve otuz hâne mikdarı re'âya surûb anda iskân eyledi. Âyande ve ravendeye ta'âmî çıkar. 'Îmâreti mezbûre ğayet mahalinde vâki' oldı. Zirâ Bidlis ile Tatvan arasında selefde müte'addit karbânsaraylar var idi. Cümlesi harâb olub şiddet-i berdden âyende ve ravende her bâr mu'arrız telefde idi. Selâtin ve hükema niçe def'a ol mahalî ta'mir-i murad etdîler ve niçesi binâlara başlayub mevânı'ı zuhûri ile kalmışdı. Dokuz yüz seksen hudûdunda bu 'imaret tamâm olub âyende ve ravende huzûr iyledi. **Muş**, *Takvim*'de bir dağın dibinde düz yerde bir vâdi ağzında belde-i sağiredir. Sâhrası ğayet vâsı' iki merhale mesâfe olub Muş Ovâsı dimekle meşhurdur. Mîr Şeref eydür, Muş Bidlis'in bir nahiyesidir. Bir şehri kadîmü'l- binâ idi hala anın harâbe hisârı ve binâları eseri kalmışdır. Ceditim Şeref Hân zamanında şehrin bir fersah taraf-ı cenûbisinde bir dağ başında hisâr bina olunmuşdı. Sonra Sultân Süleymân Hân kal'a-i kadime nısfını ki tarafı ğarbiye-i şehirde bir yüksek depe üzerinde vaki' olmuşdı 'imaret iyledi, hala elli kadar nefer muhâfaza ider. Ve Muş Ermeni istılahında Demeye dirler anın kesretinden eşcâr ve mesmere ol vilayette az olur. Ama kûhistanda ve şehirde bağlar vardır. Ğalesi vâfir olur. Reayasının mevâşiyesi bîhaddır, hususan koyun ve su sığırı çok olur. Zira otlağı ve alafzârı bol yerdir. Sahrâ-yı mezbûrun tahminen sekiz fersah tûlî ve üç fersah 'ardi olub ğayet müsteh ve hemvâre vâki' olmuşdur. Etrafı ormanlü dağlar sebz ve harm karlı yaylaklardır. Bî-nazır suları her tarafa revan olur âb-ı Fırat ol sâhranın cânıb-i şimâlınden gelüb sülüsünü katı' ider ve taraf-ı cenûbe akar ve Karasu cânib-i şarkından gelüb hadd-ı vasatde cereyan ider ve Fırât'a dâhil olur. Güz faslında dağlarında bî-nazır doğânlar avlanır murğ ve mâhiden envâ'ı şikâr ol sâhrada mevcuddur. Karyelerinde serâpen Ermeniler olur. Hukûki divâniyesi Hamdullah kavlince selefde selâtîn-i Cengiziye zamanında altmış dokuz bin dinâr idi. Selâtîn-i 'Osmâniye 'asrında defteri hâkânî mucibince on beş bin dinar kadardır. Dört bîn nefer zimmî tahrîr olunmuşdur. Bidlis'in bir nâhiyesi dahi **Hınıs**'dır ki Mîr Şeref kavlince Bitlis'e tâbi'dir ama sâir yerlular Erzurum livâsından 'ada ederler bunun vâsı' yaylakları vardır cümleden biri Bingöl yaylağı meşhurdur ve biri Suşehri'dir biri dahi cebel-i Şerefedir ki Mîr Şeref'in abâ ve ecdâdı ve Ekrâd ulusları anda ârâm ederlerdi.

Menâfi'î ve mahsulü vâfir anda iki su akar ki biri beyaz ve biri nemek ahmer olur. Anlardan her sene dört ribin altun mahsul alınır. Bu Hınıs'ın hukûku divâniyesi dahi Muş gibidir. Nihayet bunun re'ayasında Ermeniler azdır. Ekser karyeleri timâr ve zemâmetdir. Dört yüz kadar süvâri çıkar ve ol nâhiyede nâmdâr esb-ı sebâr-i fenar yetişür. Ğaleden ğayri mahsûlü yoktur. Anda olan amur ğaribenin biri Bulanık gölüdür ki etrafı ber-vechi tahmin bir fersah vardır dâima suyu bulanık kızıl durur [s. 417] ayağı bir nehr-i sağır gibi kızıl bulanık akar, saf olmağa imkân yoktur biri dahi Nazik Gölü'dür ki Ahlat ile Bulanık Gölü arasına düşer. Suyı ğâyet şirin ve şeffâfdır, zımîstânda bir mertebe buz olur ki üzerinde kârbân geçer, hala karib oldukda bir mertebe çatlar ki sedâsı üç fersah yere gider. Ba'del hal andan bîhad balık zuhûr idüb etrafında olan harda enhara gider. Hınıs ve Ahlat halkı üşûb sayd iderler. Bir mertebe ki şahsi vahid bir günde uc yük tutar. Niçe def'a eminler ol gölü mukata'a kılmak istediler zira meblağı gölü tasavvur olunurdu. Etfakı ol senelerde balık çıkmeyüb nesne hasıl olmadı. **Cebel-i Nemrud**. Bidlis şimâlinde bir kûh-i 'azîmdir. Derler ki Nemrud anda yaylaka çıkub kal'a ve menâzıl-ı 'âliye binâ itmişdi. Mazhar-i gazab oldukda ebniyesi yere geçüb arsasından su çıkıdı, Hâlâ zeminden iki bin zir'a mürtefi' cebel-i mezbûrun başında bir deryâçe vardır, dûri üç fersah kadar ve etrafı sarp sengistandır. Ancak üç yoldan gayri gidilmez. Biri piyâde yolidür, ikisinden atlı gider ve mezbûr gölün kenarında câbecâ ıssı sular menba'ı vardır. Etrafında olan taşlar gûya ki yanmışdır ve canib-i şimâlinde dağ bir mertebe aşağı abrulub demirbûki gibi bir madde yerden çıkub aşağı dökülmektedir. Altı yüz zirâ' kadar tûlde ve elli zirâ' mürtefi' bir 'azîm poşte olub gitdikçe izdiyâd bulmadadır. Fakîr eydür mahall-i mezbûrda ma'deni kibrît ve neft olub tekevvün iderek bu makûle umur zuhûrine müeddi olmak 'ilm-i tabî'î kitâblarında mübeyyen ve müberhendir; vech-i arzda bunun emsâli niçe yerler vardır, aslını bilmeyene garib görünür, nice zunûna müeddi olur. **Kotur** Van'dan iki merhale şarkda nâhiye ve livâdır. Bir vadide kûçek bir kal'ası vardır. Sultân Murâd Hân Revân dönüşünde uğrayub birkaç surh-ser kapanmış bulunub serfuru eylemediler tashîrine iltifat olunmadı. Sonra sulhda hisâr-ı mezbûre yıkılmak ve ol mahalli sınırda hâlî kalmak re'y olundu. Hala Tebriz eyâletine müte'allikdir. Kal'ası geri tevdid olduğunu nakl iderler. **Kal'ayı Bâyezîd**, Kotur şimâlinde bir kal'a ve livâdır. Serhadde vâki' olmağla hergiz hisârına ta'arid eksik degildir. **Sahrâ-i Çâldırân** Kân kurbünde bir tûlânayî vâsi' sahrâdır ki iki pâdişâh-ı 'azîmü'l şan birisi Sultân Selîm-i 'Osmani ve birisi Şâh İsmâ'îl-i Safevîdir. Ve her birisi da'vâyî sâhib kırân idirler idi. Bu sahrâda cenk idüb Sultân Selîm

ğâlib olmağla sâhib kırân kendilerü müte'ayin oldu. Ve Şâh İsmâ'îl bozilub firâr itmekle min ba'de yıldızı düşüb gitdi. Vâkı'a-i 'azîme ve meşhuredür. **Vastân Takvim**'de Van'dan bir merhale kadar cenûbe ve şarka düşer. Bahire kenarında düz yerde bir beldedir. Ve ova anda nihâyet bulur ötesi Kürdistân dağlarıdır deyu yâzâr. Belde-i mezbûr elan bir karye kadardır. **Kârcikân** Bidlis nevâhiyesinden bir nâhiyedir ki gâhi müstakil 'imâret olmuşdur. **Dârmuk** Bahire-i Ahlat kenarında bir kal'adır ve ğâyet sa'be bir mahaldir. Hukûku divâniyesi on üç bin dinârdır deyu *Nüzhe*'de mesturdür. **Türkeri** bir şehr-i kûçekdür, zamanı sâbıkda 'azîm şehir imiş poşt üzre düşmüşdür ve Ala Dağ'dan bir büyük nehir bunun yanına uğrar. Bahçe ve bağistanı ferâvândır enva'ı meyve hasıl olur. Şehrinin içinde biri tarafında bir muhkem kal'ası vardır. Hukûku divâniyesi yirmi beş dinârdır. **Meymân** bir kasabadır ki bağistan ve meyvesi ferâvândır. Hukûku divâniyesi on iki bin dinârdır. **Harâdin** bir kûçek şehirdir, ol ma'mur ve kebir imiş. Hukûku divâniyesi beş bin üç yüz dinârdır. **Selem** bir kasabadır hukûku divâniyesi yedi bin dinârdır. 'Ayn bir şehr-i vasıtdır. Hukûku divâniyesi dört bin üç yüz dinârdır. **Ohkan** Muş a'malından bir nâhiyedir Gahi Hınıs'a ilhâk olunur müstakil imâret dahi i'tibar olunmuşdur. **Debîl Takvim**'de Ermeniye'nin bir ma'mûr ve meşhur şehri ve pâyitahtı kadimî idi. Erdebil'den râcih ve vâsi' barisi var idi sonra tağyîr olundu. Tersâ tâifesi bunda çokdur. Kilise ve mescidi biri biri kurbünde yapılmışdır. Halkı bî-nazır besâtler işlerler ve bunda olan kırmızın rengi ğâyet latîfdir. **Sökmânabâd** Hoy'a karib bir nâhiyedir. Dünbülî aşireti anda temekkün iderler. Şeref Hân dirki Dünbülî Aşireti neseb-i umerâ-i Şam'dan 'İsa nâm-ı bir şahsa peyvestedir sâbıkan diyar-ı Şam'dan gelub mülûku İran hidmetine girüb anlara dahi ocâklık tarikiyle a'malı Hoy'dan Nâhiye-i Sökmânabâd'ı ana virdiler. Pesyuma feyuma 'aşâyir ve kabâyil cem' olub 'aşireti Dünbülî dimekle meşhur oldılar. Evâil-i halde bu aşiret Yezîdiler idi. Sonralarda ba'zı umerâ ve kübar-i aşâiresini alub terki küfr-ü bid'at etmekle ekser kavm-ı merkume hidayet buldı. Ve niçesi dahi ol dalaletde kalmışlardır. Bir rivayetde Dünbülî Aşireti Yahya aşiretinden bir taife olub Sökmânabâd'da mütevattın olmuşlardır dimişlerdir. Hatta Kürdistân aşâyir ve kabâil-i içinde bu tâifeye Dünbülî Yahya dirler ve ümerâsına 'İsa Beglu dirler. Ve bunun beglerinden ba'zısı Nefs-i Hoy'de hükûmet idüb Kotur Deresi ve nâhiye-i Ovacık ki Nahçıvan a'malındandır tasarrufunda olmuşdur. Kezalik ba'zısı nısfı Abakay ve Süleymansarây nâhiyesi ve Nahçıvan a'malındandır. Dere-i Elkis ve Şurûr imâretine nâil olub 'asakir-i 'Osmâniye âmed-i şodenden ol semtler harâb olunca şâhlar tarafından zabt

itdiler ve kâh ‘Osmâniyân tarafında ülke-i Abagay ve Çâldırân ve Süleymânsaray ve Sökmânabâd desturi kadîm üzre bunlara virilüb evahirde ‘Osmâniyan tarafından ba‘zılarına nâhiye-i Çâldırân sancâk oldu. Ve yine *Şeref Hân Târîhi*’nde bu Dünbüli ‘Aşireti sahrâ-nişin olmaları fehm olunur. Sene bin kırk beş ‘aşer rebî’ü’l evveldeki Sultân Murâd-ı rabi’i ‘Osmân-i Revân’ı alub Tebriz’e teveccüh etmiş idi ve kenarı Nehr-i Aras’a konulmuş idi. Dünbüli Aşireti anda temekkün iderler. Dünbüli Aşireti beş yüz kadar hane ile ve Şerûr nâhiyesinin ahalisi üç yüz kadar hâne ile, Pesyân cemâ’ati bir mikdar ev ile gelüb yurt talep etmeleriyle bunlar yerlerinden kaldırılıb, Dünbüli, Erzincân kazâsına ve Şerûr re‘ayası Tercân kazâsına ve Pesyan Pasin’e gönderilüb, hâli harâbe yerlere ve tehiy kâryelere kondırılıb [s. 419] yerleşdirilmek için evâmîr verildi. Ve melikleri olan kimesnelere sâncak ve imâret ve a‘yân-ı a‘şâyire re’sen tımâr ve ze‘amet verilmekle ri‘âyet olundu. **Hoşâb** Kürdistân beglerinden Mahmûdîlere ocâklık ve hükûmetgâhlarıdır. *Nüzhe*’de Hoşâb bir kasabadır ki hukûki divânîyesi bin dinârdır demişdir. Ba‘zı haritada görüldüğü üzre Hoşâb, Van ve Vastân ve Salmâs arasında dâmeni kûhde ve cihet-i cenûbunde iki dağ kûşesi cem‘olduğu bir buçâk gibi yerde cânib-ı ğarbisi guşâde sâhray-ı medîde Vastân beraberine ve Hakkâri vilâyeti hudûduna dek cibâl-i Senye vâki‘ olmuş bir kal‘a ve kasaba ve livâdır. Ve ol iki dağdan iki su akub Hoşâb’ın altı yânında ya‘ni ğurbünde cem‘ olduklarından sonra ğarb ve şimâle akub ba‘dehu şimâle akar ve bir taş köprü altından geçüb Ahtamâr’dan bir mikdâr cihet-i şarkda Van Gölü’nün cihet-i cenûbiyesinde mensub olur. Şeref Hân, Rudhâne-i Hoşâb kenari ki cemm-i merâhime dimekle meşhurdur deyu bu suyu zikr ider. Mahmûdîlere ocâklık olan kal‘asını Kal‘a-ı Âşub deyu yâd ider. Ve Mahmûdî begleri nevâhiye-i Hakkâri’den Elbâk’a dahi tasarruf etmişlerdir deyu tahrîr ider. Kezalik nâhiye-i Kârcikân ki Kal‘a-ı Nevâna serhadi a‘mâlindendir ve Sirûmeke Merâĝe a‘mâlindendir ve a‘mâl-i Nahcivân’dan Makû Kal‘asına ülkâ-i Ordubâd-ı Mekahi bunlardan ümerâ nasb olunduğunu zikr etmişdir. Ve kezalik Akçakal‘a de ve Sökmânabâd ve Bârgiri de hükûmetlerine yazar. Hoşâb da Mahmûdîlerden Hasan Beg Medresesi vardır ve kendi anda medfûndur. Dokuz yüz doksân üç senesinde Sa‘dabâd’da Özdemir ‘Osmân Pâşâ serdâr iken Kızılbâşlar ile cenk idüb şehîd oldukda bir seneden sonra ‘Atâyi Medresesine türbesine getirilüb defn olunmuşdur. Mezbûr Hasan Beg’in dahi niçe mescid ve medresesi vardır. Mahmûdîlerden ibtida İzîdi mezhebini terk idüb Sünnî olan budur. Rahmetullah a‘leyh. **Hükûmet-i Hakkâri** İ‘mâdiye hükûmeti şarkında ve Eyâlet-i Van ve Vastân nevâhiyesi ğarbiyesinde

ve şimâl-i Bidlis hükûmeti ve Diyârbekir eyâletinden ba'zı Kürdistân sâncakları ve cenûben Şehr-i Zor eyâleti ve Sohrân hükûmeti ile tahdîd olunur. Ve niçe kal 'a ve nevâhiye bu hükûmetden hesâb kılınür. Hudûdu şarkiyesi Serhad-ı Kızılbâş olmağla ekseri hâlî yerlerdir. Bu hükûmet Eyâlet-i Van tevâbi'nden bir hükûmetdir ki Ekrâddan Hakkâri tâifesi vilâyetidir ve sâbıkân bu hükûmetin umerâ ve hukkâmı ve tâife-i Hakkâri, Van ve Vastân'dan tasarruf idüb ba'de zabtlerine almışlar idi. Sonra mülûku Safeviye ve 'Osmaniye Van'ı eyâlet idüb bunlara vilâyetlerinden bir hisseyi virdiler. Hala dârû'l hükûmet umerâ-i Hakkâri **Cûlamerg** bir kal'a ve kasabadır ki ol Vastân'dan ğarb ve cenûb arasına düşer. **Nâhiye-i Gûz** bu kal'anın cihet-i şarkiyesinde dağlar arasında bir hemvâre sâhrada vâki' bir nâhiyedir ki andan bir nehir gelüb Cûlamerg'den dahi bir nehir gelüb Cûlamerg'den ğarbe meyl ile cenûbde ikisi biri biriyle cem' olur. Andan dağlar arasından cereyân ile Livâ-i Çil ki tâbi'i Hakkâri'dir. Bu livâ ve Kal'a-i Bîsütûn ve Kal'a-i Üstün yanlarından geçüb 'Îmâdiye nâhiyesinden [s. 420] Zibâri nâhiyesi'nde bir tâş köpri altından taraf-ı cenûbi ve şarkiyesinden biraz Gever Kal'ası cânibinden gelen nehir ile andan aşâğı Harir kurbünde Bâyan livâsından gelen nehir ile cem' olub Dicle'ye bend cenûbunden musebî kurbünde livâ-i Terilyân ve livâ-i Gestâne taraflarından gelen nehr-i 'azim ile cem' olub Sâmara'dan şimâlde ve kurbünde Dicle'ye dökülür. Ve Cûlamerg dağları arasında bir küçek cebele arka virmiş bir kasabadır düze düşmüşdür. Tarafı ğarbinde bir dağ üzre virmiş buna müte'allik bir kal'a vardır. Ve umerâ-i Hakkâri anda niçe ebnîye-i hayr ve câmi'i ve medreseleri vardır. Ve Cûlamerg kurbünde Kal'a-i Emir Dâvud ve Brâdost olub şimâlinde Müküs Kal'ası ve imâreti ğarbinda 'Îmâdiye şehrine gelince yine Hakkâri hükûmeti tevâbi'inden ba'zı kala' ve şarkında Gûz nâhiyesi, anın şarkında Hoşâb düşmüşdür. **Albâk** Salmâs kasabası beraberinde ve anın şimâlinde ve kurbünde dağlar arasında bir livâdır ki ekser umerâ ve hukkâm-ı Hakkâri tasarruflarında olagelmişdir. Cûlamerg'den rast şarke düşer. **Şikâk** Cûlamerg Kal'ası şimâlinde dağ üzre bir nâhiye ve ülkadır. Ol dağdan bir su inub Van Gölü'ne dökülür. Ve bu Şikâk, Müküs ile Cûlamerg arasındadır lakin Cûlamerg'e Müküs'den ekaribdir. **Kal'a-i Zeril** Cûlamerg'den râst ğarbde bir kûh köşesinde bir kal'adır. Bu kal'anın şimâl tarafında Şirvi Kal'ası ve toprağıdır. **Kal'a-i Bîsütûn** bu dahi bir cebel kalesinde bir 'azim kal'adır 'Îmâdiye ile Zeril arasına düşmüşdür. Cûlamerg'den gelen nehir bunun cenûbunden ve kurbünden geçer. **Kal'a Çil** buna mensûb niçe kal'a nevâhiye vardır. Ve mahsus imâretidir. Lakin bir zaman Hakkâri tevâb'inden 'ada olunmuşdi. Kal'a-i mezkûre Kal'a-

i Bîsûtünden taraf-ı cenûbda ana mukâbil bir kal'a-i 'azimdir. Bu dahi bir 'azim kûh kûşesinde düşmüşdür. Nehr-i mezbûr bu iki dağ gûşeleri arasından geçüb gider. **Kal'a-i Dîz** bu dahi Hakkâri tevâbi'nden bir kal'adır Kal'a-i Çil'den cenûb semtinde dağlar ardında kendi dahi bir dağ üzredir. Mîrdâmerd Kal'asının râst kurbünde ve Üstün Kal'asının kurbünde ve şarkında vâki'dir bunun kûhi dibinde bir kûçek göl gibi yerden bir su çıkıp ayağı bir nehr-i 'azim olub akar. Mîrdâmerd Kal'ası ögünde ğarbinde bir taş köpri altından geçüb Kal'a-i Mîr Nâsır, Brâdost şimâlinde ve kurbünde bir taş köpriye dahi uğrayıb Kal'a-i Mîr Nâsır şarkından geçer ve Rumiye Gölü'ne cânib-i ğarbisinden varıb ana dökülür. Kal'a-i Üstün Kal'a-i Rûmî kurbünde ve andan cihet-i ğarbde bu dahi bir kûh üzre bir kal'adır. Zibârî nâhiyesi ile toprâğı karışıkdır. **Kal'a-i Helûr** 'Îmâdiye'den şark ve şimâlde ve Bîsütun'dan ğarb ve cenûbde ve bunların kurbünde cebel kal'a'ından bir kal'adır. Üç dağ arasından düzde kasabası ve şimâlde olan cebel-i 'azîm üzre kal'ası vardır. Bunun ğarbî ve cenûbî olan cebelinin dibinden 'Îmâdiye tarafından bir su çıkıp 'Îmâdiye sahrâsına doğru akar ve 'Îmâdiye'den geçüb âb-ı Hâbur ile cem' oldukdan sonra Şat'a dökülür. Kal'a-i Bâyan, kal'a-i metîniye-i Kürdistândandır. Bîjen oğlu Süleymân Beg ki kübâr-ı umerâdan Hasan Beg Akkoyunlardandır. 'Îmâdiye Kal'asını [s. 421] muhâsara idüb kış gelmekle zarûrî feth etmeden kalkûb Surdî nâhiyesinde kışlamağa gitikte ki 'Îzze'din Şîr Beg ol zaman hâkimi Hakkâri'ydi. Ve ekser kal'a-i Hakkâri Hasan Beg tasarrufuna düşüb kendi Bâyan Kal'ası'nda mütehassin olmuşdı. Bu halde Süleyman Beg merkûme haber gönderir ki mademki kala-i 'Îmâdiye ve Kal'a-i Gûrgîl ve Kal'a-i Sirîyazlûlî Kal'a-i Bâyan Şenboların elinde ola asla bîm ve bakmaz yokdur ve sâhrada haymeleriniz Ekrâd nazarında câmûs tezekleri hükmündedir dimişdir. Hükâm-ı Hakkâri Şenbo lakabı ile yâd olunur. Şenbe kelimesinden tağyîr olunmuş lafızdır aslı *Şeref Hân Târîhi*'nde mufassalen beyân olunmuşdur. Ve Bâyan Kal'ası Harir kurbünde ve andan cüzvi-i cenûb-i ve şarkdedir. Derbend-i poştedır dirler. Bir derbend ögünde bir kûçek gölün kenarı şarkisinde bir kal'a-i metîndir. Cûlamerg'den hayli hilâf semte düşer ve ögünde olan gölceginin ayağı tarafı cenûbünden Balabân ve livâ-i Gestâne'den gelen nehir yine şehir kurbünde karışûb cânib-i ğarbde livâ-i Durgami ve Simâvku düzlerine uğrayûb Erbîl ğarbiyesinden geçer ve Zibârî nâhiyesinden bir ve gelan nehir ile Şat'a karib yerde cem' olub Samarra şimâlinde Şat'a dökülür. Erbîl'den yukarıda bu su iki çatâl olub mâbeyninde bir ada kalûr ve yine kavuşur ol adada Kal'a-i Altun Köprisi dirler bir karye vardır Esiyabird dahi dirler. **Ağâkis** nam-ı kal'a ve nâhiye

bir zaman bunun tevâbi'nden idî sonra ifrâz olunub müstakil 'imaret kılınmıştır. **Esyabird** Vastân'dan cüzî şimâle meyl ile ğarbe düşen elviye ve kal'a ve livâ-i Kârkâr ve livâ-i Esyâkerd bir kasaba dahi Yuvâcu mâbeyn-i şark ve cenûbdan mâbeyn-i ğarb ve şimâle ve bâtur bir dağın zeyline düşmüş ve bu tertible dizilmiş elviye ve kasabatdır ve Vastân kurbünde olan cebele müntehî sahraya nazırlardır. **Livâ-i Kîsân** sabıkân zikr olunan ve kal'anın şarkilerinde bir dağ gûşesi zeylinde bir kal'a ve kasabadır. Âhirde olan kasaba ki kûhın gûşesindedir. Kîsân Kal'asına karşû ve mâbeynlerî az mesâfedir. **Müküs** sabıkân zikr olunan cebelin ğarbinde düz bir yerde bir mu'azzam şehir ve kal'adır. Hîzân bundan cüz-i şimâle meyl ile ğarbe düşer ve bu Müküs ögünde bir nehir akub Hizân toprağından geçtikden sonra Delikli Kaya'dan aşağıcede Âb-ı Bidlis'e karışûr bu su sabıkân zikr olunan cebelden çıkıp az mesâfede Müküs'ün şehri öğüne uğrar. Nâhiye ve Kal'a-i Kârkâr sabıkân Müküs'e tâbi' idi sonra ifrâz olunub müstakil imâret oldu. **Hîzân** ğarb ve şimâlde Bidlis'den cenûbde livâ-i Kîsân'dan ğarbde bir dağ üzre bir kal'a-i ma'mûr ve kasabadır. Bunun dahi kûhından iki yerden sular çıkûb cem' oldukdan sonra Âb-ı Müküs'e ba'dehu bu cümlesi Bidlis suyuna karışûrlar. Şeref Hân demiştir, Hîzân seherhâzândan muhaffefdir. Ahâlisi seherhizdir ve salat ve salahle mukîdlerdir. Ve Hîzân Kal'as-ı ebniye-i İslâmiyedendir ve ahâlisi beyninde şöyle meşhurdur ki bunun bânisi Merağa-i Tebriz sâhibi ola fâkir her çend tetebbu'ı kütübi tevârih edüb bâni-i Merâğa'ya zafer bulmadum. Ancak yakınlarda Halo Hân tecdîd-i 'imâret ve dârü'l-mülk ittigünü gördüm. [s. 422] Tezyîlü't-tâbi' ğaflet olunmaya ki sadr-ı kitâbda işâret olunduğı üzre sâhib-i tel'if dilpezîr Kâtib Çelebî merhûmun bu nüsha'ı celilede ahvâl-i memâlik ve mülûk ü cihânî şarkdan ğarbe varınca şerh ve beyân eylemek va'adî ancak bu mahale resîde olub kendü ve hattîyle olan müsveddede ve iyâdeyi nâsda bulunân nüsha dahî eyâlet-i Van hudûdî tahrîrinden berî tecâvüz itmemiştir. Maa- hazâ siyâk ve sibâk-ı kelâm karine-i vâdiha olub mebde-i kitâbdan tâ bu mahale geline niçe niçe 'ibârât-ı sarîha kitâbın aşağısı ta'ahüdi üzre tekmîl olduğunu iktidâ ider. Bahusûs tahrîr ve tab'ında olduğumuz kırk birinci fasıl ki İklîm-i Ermeniyya beyânındadır. İklîm-ü merkûmun taksîm ve tahdidinde vâki' ihtilafî işareti esnasında biz Ermeniyya-yı Kübra'da dâhil olan Erzurum ve Kars eyâletlerini müstakilen birer fasılda beyân ideriz deduğı 'ibâretinden zâhir ve nümâyân olan memâlik-i sâireyi dahi yazûb niçe niçe fusûl ve ebvâbî ihâta birle tevsîf sâha-i kitâb itmîş ola. Ğaliben kitâb-ı mezbûrun aşağısı zâyi' veya himmetine ve encâz-ı va'dine 'ömrü 'azîz müsâ'ade etmemiş ola. Pes bu 'abdî hakîr siyâk ve sibâk-ı

kelam karinesiyle merhûmun maksûd ve merâmına intikâl-ı had-ı imkânda olduğu mertebede tahrîr ve ta'dâd-ı memâlik ve mulûkda merhuma taklîd ve eserine tabî' olub tatmîmine sarf-ı mikneti 'acizane ve eyâleti Kars ve Çıldır Gürcistan tahrîri ve Ahıska beyânı münasebetiyle bundan esbak-ı mûlahakât zımmında icmâlen îrâd ve zikr olunmağla bu mahalde eyâlet-i Erzurum beyânına şûru' ve eyâleti merkûme bilâdını Ermaniyya-yı Kübra'dan 'adâ idenlerin dahî nev'ân hâtırına ri'âyet olunur. Ba'dehu Asyâ Kıt'ası'nın bâkî iklimlerini dahi tertîb üzre beyân ve tahrîre ikdâm ve 'avnı Cenâbı Hakk ile tekmîl-i kitâba 'atf 'inân 'azîmet olunub memâlik ve mülûku tahrîri hilalinde mütercim-i *Coğrafiyâ-yı Kebîr* Ebûbekir bin Behrâm ed-Dîmeşkî'nin 'ibârâtı câbecâ intihâb ve iktisârı ve ekser mahalde bi'aynihi nakl ve tahrîr olunmak ihtiyâr olundu. **Eyâlet-i Erzurum**, bu eyâlet Rum nihâyet şarkisinde Ermeniyya'dan olduğunu tasrîh itmişlerdir. El-hudûd: Şark-ı Revan ve Kars vilâyetleri, şimâli eyâlet-i Trabzon ve Gürcistan, ğarb-i vilâyet-i Sivas, cenûbi Diyarıbekir ve Van. Bu eyâlet on bir sancâkdir: Erzurum Pâşâ sancâğıdır, İspir, Pâsin, Tortum, Hınıs, Karahisâr-ı Şarkî, Kız Uçân, Mâmervân, Kîği, Micinkerd, Malâzgird, Tekmân, Eleşkird, Bâyezîd. On beş kal'adır ve beş bin yüz elli yedi tezkirelû ve tezkiresûz timârdır. Kânun üzre cebelûleriyle yedi bin sekiz yüz askerdir. Dahi Micinkerd'en ve İspir'den ğayrı ve Eleşkird ve Bâyezîd ğayrı Kızıuçan'dan ğayrı ve bu eyâletlerde bir cins nöbetlû timârı ta'bir iderler. Bir timarı bir veçhe iştirâk üç dört adam-ı zabt ider ve sefere nöbet ile giderler ki ğayrı eyâletlerde bu yoktur. **Livâ-i Erzurum** bunun şehri pâyitahtı eyalet ve beş yüz akçe mevleviyetdir. Ve kâzaları bunlardır: Erzincân, Bâyburt, Tercân-ı Süflî, Tercân-ı 'Ulya, Tortum, Deverler nâm-ı diğeri Gümüşhâne, Torûl, Kûriçay, Kızıuçan, Kuzâyi, Gercânis, Kelkit, Kemah, Gevanis, Merdcân, Yâş Yağmurderesi [s. 423] **Evsâf-ı Erzurum** bu şehrin suru vardır. İçinde bir medîne-i 'atîk ve cedîd câmi'î vardır. Dahi hamâmât ve esvâkı ve bazaristânı vardır ve zurû'u bî-nihâyedir. Ama esmâr ve eşcârî yoktur. Sâir ahşâbı iki günlük yoldan gelür. Ekseri tezek yakarlar. 'Uyûn-u câriyesinden cennet binârı dimekle meşhur bir âb-ı vardır. Ol meşhûr kenise ki Tebriz Kapusu dâhilinde bir kubbesi vardır. Her cânibinden elli zirâ'dır. Ve bu kubbenin ba'zı tâkî Hâzreti Fahri 'âlem salallahu te'âla 'aleyhi ve sellam vilâdetlerinde sâkıt olub i'âde mümkün olmadı. Ve mukâbelesinde tûl ve 'ardî Kâbe şeklinde Müslimîn bir mescid binâ idüb nümûne-i Ka'be deyû tesmiye itmişlerdir. Ve bu şehrin üç kapusu vardır. Biri Tebriz Kapusu şimâl-i cânibinde hâricinde kapuya karib bir âb-ı şâmhâne-i çine dirler tâş teknelere dökilür biri dahi Gürcü Kapusu ve biri

Erzincân Kapusi ve bir mesiresi vardır Tebriz Kapusi'nden gidilür. Bî-nazîr miyâh-ı cariyeye ve Şeyh 'Abdu'rrahman ziyaretgâhıdır ve yine Erzen'e karib yerde halkî bir ejderhâ sureti vardır. Bu cebelde kayalar dökündüsü arakadan bi'aynhi tâm elhalka bir ejderha gibi görünür. **Tenbih** Kâlîkala didikleri Erzurum'dur. Ba'zı umerâ-i Rum müteferrik olub mülûku tavâife gibi oldılar. Bunlardan bir rical mâlik-i Ermeniyyâ oldu. Ve sonra fevt oldu. Kendiden sonra Kâlî ismiyle müsemmât bir 'avrat mâlik olub Medine-i kâlî-i binâ itdirdi. Ve 'avrat kendü sûretini bir bâb üzre tasvir itdirdü. Ve bu şehre çok 'Acem bâzergânlar gelür, gümrük alınur, vâfir mal tahsîl olunur. Ve bu şehirde Ebû İshak merkadı vardır ve ziyâretgâhıdır. Ve nâhiyeleri Hınıs, İspir, Mürskuli, Boğâz, Suşehri, Tercân. **Kelkid**, yüz pâre kaddır kurrâya müştemil İstânbul cânibine Sivas'dan üç merhale bir kâza ve muhtasar kasabadır. Câmî' ve hamâm düz sâhralardır. Ekser büyüti tahta ve Çemen Dağı dedikleri yaylak ki Türkmân ve ulus anda yaylarlar. Kasabasına kâribdir ve ol yaylakda nice dereler ol düzlere inüb cereyân ider. Ve daği cibâlî vardır meskûndur. **Kemah** Nehr-i Fırât üzre bir kasaba-i ma'muredir. Kal'ası vardır. Erzincân ile mâbeynleri bir merhaledir. Sene yedi yüz doksan sekizde Timurtâş Pâşâ ki Yıldırım Bâyezîd Hân ümerâsındandır ol feth itmişdir. Bu beldeye 'asfûr gibi tuyûr-i sığâr nâzil olmak hevâsındandır. Rabî' faslında Ben-i İsrail'e nâzil olan selvâ gibi bu beldenin havâlisine sehâbiyle ol kuşlar nâzil olur ve ehli beldenin 'azîm zahiresidir. Ta'amı helvâya benzer. Birkaç gün ol peçeleri olmayûb yerinde kalsa kanâdlanub uçarlardı. Pîzî gayet mu'teberdir. Nâhiyeleri Kuruçây, Vâdi-i Rank, Urla bir mu'teber kâzadır. Kurbünde ma'den-i gümüş olmağle Gümüşhâne dahi dirler. Bir iki sa'âtlik ma'den-i uzak olmağla hâlâ ma'den kurbünde bir 'azim ve ma'mûr kasaba ihdas olunmuşdur ve bu ma'denin ümerâ, nüzzârı dahi emînî vardır. Ahâlisi Rum dilî tekellüm iderler. Bunda gümüş ve nühâs dahi altûn çıkar, mukata'adır. Bir kûçek ırmâğı vardır Gevanis'den gelür. Erzurum pâşâsı tarafından bir subaşı zabt ider. [s. 424] **Tercan** nâm-ı diğêr Dercân bir medîne-i mütevesitedir. **Erzincân**, Erzurum'dan kırk fersah yerde ve mer'âsı çok şehirdir. Bunda bir cebelde bir ğâr vardır. Bu ğârın sekfinden bir âb nâzil olub hacr sald olur. Ve bu şehirde birkaç def'a zelzele vak'î olmağla ekser ebniyesi münhedim olmuşdur ki Sultân 'Ala'dîn Keykubâd yarusını tecdîd edüb havası ğobdur. Âb-ı Fırât oranın zâhirinden geçer. Hâsılı ğale ve penbe ve üzüm ve meyve vâfir olur. **Kulur** Bâyburd'dan bir merhale cenûbe düşer. Senur Ovası'na karib bir büyük karyedir. **Minâreliköy**, Sultân Selim'in kadîm ümerâsından Feraşâd Beg ol seferde hizmette bulunmağla etrâfında

birkaç pâre karye mecmû' on dört kadar temlik olunub ânda bir câmi' ve hân ve hamâm binâ itmişdir. Bundan Erzurum'a iki merhale yol üzre **Bayburt** Erzurum'un cânib-i ğarb-i şimâlisinde ve Trabzon'un cânib-i şarki cenûbisindedir. Ve Bâyburt ile Erzurum mâbeyni iki merhaledir. Ve Bayburt ile Trabzon Ovası üç merhaledir. Salat-ı cum'a edâsı anda olunur. Câmi' ve üç dört hamamı vardır. Ve bir cânibde bertel üzerinde bir kal'ası vardır. Havâsı bâriddir. Zurû'u ve hubûbi ğayet çok olur. Ve nehir Cuy-i ruh dahi nehri çorâk bu beldenin vasatından geçer. Ve kal'asının cânib-i şarkisinde cânib-i zeylinden revân olur nehr-i 'azimdir. Ahşâbı iki günlük mesâfede cebel vardır ve eşcârı andan kat' ve bu nehre ilkâ iderler ve şehre geldikde herkes nişanıyle eşcârını bulub ağd iderler. Bu nehir Trabzon'a varır bu nâhiye Erzurum pâşâsının hâsıdır. Trabzon cenûbundadır. **Tekmân** Erzurum'a ğâyet karibdir. Şark-i şimalisinde iki dağ mâbeyninde kal'a ve kasabası vardır. Dahi birkaç göli vardır. Bingöl Yaylası'nda olan ulusdan otlak hakkı alınur. Kışı mümtaddır hatta ekin yetişdiği birle kâr yağar ekinleri düşerler ve gelecek yaz dögerler. **Gevânis Kal'as-ı**, Murâd Hân'ın ocağıdır. Erzurum pâşâsı tarafından subâşı oturur yanından bir kûçek nehir geçer. Bu nâhiye dağlık ve ormanlıktır. **Yağmurderesi** bu nâhiye dahi dağlık ve ormanlıktır. **Livâ-i Karahisâr-i Şarkî** kazâları bunlardır. Ebul Hayr, Ezköy, Ozkar, İskefer, Akşâr Ovası, Akköy, Ulubek, Aybastı, Bazâr Suyı, Suşehri, Behrâmşâh, Bulmân, Bayramlı nâm-ı diğêr Arder Çamâs, Hapismâne, Zağâbe, Sis, Orta, Şebhâne, Şirân, Kırık, Koyunluhisâr, Milaş, Ya'kub Beg, Derebendi nâm-ı diğêr Pencşenbe. Evsâfı Karahisar-ı Şarkî; Erzurum ile Tokât mâbeyninde bir kasaba ve kalası vardır. Dahi Karahisâr Şâbin dirler. **Koyunluhisâr** Tokât şarkisindedir ve Sivâs'dan Erzurum yolu üzre 'asker konâğıyla iki konâktır ve Sivâs ile bunun arası lâtif sahrâlardır. Bundan Niksâr'a şimale meyl ile şarkisindedir. Toprakdan tel üzre bir kûçek kal'ası vardır ki ona ancak bir ince yol ile vâsıl olunur ve tel-i mezkârun aşağısında bir sa'be piyâde yoli dahi vardır. **Şebhâne** bunda şeb ma'deni çıkar bir mukâta'adır. Karahisâr-ı [s. 425] Şarkî mustahfazlari 'ulûfelerini bu mukâta'adan alurlar. **Livâ-i Pâsin** bu livâ bir vâsi' sahrâdır. Bu sahrâda bir sur muhtasarı vardır. Hasan Kal'ası dirler. Erzurum'dan şarkda be'idi nisf merhale kadardır. Bu kal'a bir sahrâda vâki' câmi'i ve esvâkı kâimesi vardır. Ve birkaç nâhiyesi vardır ki bunlardır: Kasni, Köni, Eynek ve Çiçekrek. Bu Pasin iki kal'adır, birine 'ülya dirler ki Kal'a-i Hasan hudûdi Çak Çûban Köprisi'ne varınca ve andan öte Micingerd Kal'ası ki ona süfli dirler. Bu semt de Köse Dağı ki Pasin ve Kağızman mabeynindedir. Şarkdan ğarbe mümtad bir cebeldir ve cenûb ve şarkında

Kızılca Dağı vardır mabeynlerinde bir vasi' sahradır. Ve buna karib Ok Dağ ki bir tarafında Nehr-i Aras geçer. Pasin sahrasında Bingöl Yaylası'ndan bir su akar ve Nehr-i Aras'a karışır. Ve Hasan Kal'ası cenûbisinde Aladağ ki ol dağda Murad Suyu neb' ider. **Livâ-i Micinkerd** ki Pâsin-i Süflî ta'bir iderler. Metin kal'ası vardır ve üç nâhiyesi vardır ki biri Horâsân ki beg bunda olur biri Zevin ve biri Soğân. Bu kal'a Nehr-i Aras kenârında olur. **Livâ-i İspir**, bu şehir Erzurum'dan iki merhaledir. Şark ve şimâlde bir dere içinde bir mikdâr düz yerde etrâfda yüksek dağları ve kal'ası ve şehri vardır ve dereden akan nehrin iki tarafı bağ bahçedir. Ve nehr-i mezbûr Bâyburd'dan akub andan Karadeniz'e dökülür. Ve İspir meyve gânidir ve Karadeniz tarafında düşmüş karyelerde küffârı Rum sâkindir. Zimmilerdir senede mîrîye altı yüz kantâr şem'-ı 'asel virirler. Ve anların yerleri ormanlu ve ağılı ve çiçeklu yerler olmağla deluce bal çok olur. Kûhi eşcârdan cem' iderler. Ve İspir semtlerinde kaymâğı balla pâsdırma idüb kûçek fuçilere bir kât kaymak ve bir kât bal düşerler, yazdan kışa kalur lezzetinden doyulmaz ve bâl-ı hıfz idüb bozulmaz ve bir lâtif bâl iple âlude kurı kaymak olur. Ve bu nâhiyede bî-nazir bâzlar sayd avlanur. İspiri doğan buraya mensûbdur. **Livâ-i Hınıs** Erzurum'un cânib-ı cenûbi şarkisindedir. Üç merhale ba'idedir, birkaç nâhiyesi vardır ki bunlardır: Baçan, Bulan, Handırıs. Bingöl'ün eteğinde olur. Evsaf-ı Hınıs bunun kal'ası hüdâyî sahûr 'azimdir. Vasatında bir çukur ki her cânibi zeminden serzade olmuş sahûr 'azimedir orta ka'ide on zirâ' bu divarın üsti her cânib zemini hemvâredir. Ve sur Hınıs'da bu çukurun vastinde bir tel mürtefi' vardır. Ve bu telin üzerinde belde-i Hınıs'ın bir kal'a-i hasinesi vardır ve içinde dahi mustahfizları vardır ve bu kal'anın cânib-i şarkında dâmeni telde bir nehr-i seğire caridir. Bu nehir sur içinde cânib-ı cenûbde bir feraceden geçer. Ol ferace âhen Şebike ile mesdud şimâl ğarbiyesinde mahreç nehir andandır. Halkı ekser Ekrâd'dır ki Besyâniyân tâifesidir. Câmi' ve esvâkı vardır. Güzel atları olur. Bu nâhiye yazda yüz bin âdamdan ziyade ulus tâifesi yazlar. **Livâ-i Mâmervân** nam-ı diğeri Nâmervân, Hınıs şimal şarkında bir kal'adır. Dağlu ve ormânludur. [s. 426] andan öte Oltu'ya varılır. **Livâ-i Kığı** bir kûçek şehirdir. Erzurum'un nihâyet cenûbiyesinde bir tarafı sahrâda vâki' ve bir tarafı kuhsâre yakındır. Nâhiyesi Sancak bunda yuvâlak ma'deni ya'ni tob gülleri olur ki ğayri yerde bulunmaz. Halkı Kürddür Besyân 'aşiretindedir. **Livâ-i Kızıçân** bu ğayet sarbdır dağlu ve ormanlu yerlerdir. Halkı bunun dahi Ekrâddır ki bu dahi Besyân 'aşiretindedir. Bunda çok ribâs biter. **Livâ-i Malazgird** bu belde-i seğirenin binâsı hacir-i esveddir ve 'uyunu vardır. Eşcârı olmaz Ahlat'a mütekârib Murâd Suyi zâhirinden geçer. Kurbünde

bir ğarib köprüsü vardır. Malazgird suyun ğarbiyesindedir. Erzurum'dan iki merhale ve Malazgird Erzurum'un cânib şark ve cenûbundedir. En meşhur nâhiyesi Katâd-i Sarısu bir kal'a-i kadimedir. Ermen tahtıdır. Sihan Dağı bunun ğarbinde ğayet büyük dağdır. Halkı siyâh Ekrâd bir taife ki onlara Bâtrek Aşireti dirler. **Eleşkird** Çaldıran sahrâsı ile Revân mâbeyninde bir livâ-i kadımdır hala 'itibârdan sakitdir. **Kal'a-i Bâyezîd** Kotur şimâlinde bir kal'a ve livâdır ve serhad-i 'Acemdir. İki kal'a dahi buna tabi'dir, biri Diyadin Kal'ası ve biri Hamur Kal'ası. Bu livâyı Pehlül Beg ocâklık tarikiyle zabt ider. Bunlar dahi tavâife-i Ekrâd'dan Besyân 'aşiretinden ğayet şeci' tâifelerdir. Kızılbâşlar bunlardan ğayet havf iderler ve Bâyezid Ovası'na Nehr-i Murâd geçer ve yere batar ve dört sa'atlik mesâfeden tekrar çıkar oradan akar gider. Bu livâyâ Ağrı Dağı nazırdır. Ve burada ibtidâ'i Sahrâ-i Çaldıran vâki'dir. **Tortum** Erzurum'un şimalinde vâki'dir iki merhale kadar Erzurum'a ba'iddir. Bir derenin içinde bir belde-i seğiredir. Kurbünde güherçile ma'deni vardır ve Tortum mevk'i olan derenin inhâ câriyesi Akçakale nâhiyesine nüzul idüb ba'de Gürcistan'a ve andan Bahr-ı Esved'e karuşur. Ve **Akçakale nâhiyesi**, Nâhiye-i Tortum'un cânib-i şimâlinedir. Ve bir tel üzre bir kal'a-i muhtasardır. Müstahfizları vardır. Amrud ve elması âb-ı ve havası ve sair meyvesi ve enhâri ğayet latîfdir. **El-cibal: Aladağ** bir 'azim yaylak ve çeragâhdır ve şikarları vardır. Menba'ı Murâd dört beş yerden çeşmelerden akar. Arğun Hân Moğol anda bir saray binâ itdirmiştir. Bozcadağ şarkdan ğarbe mümtaddır. **Cebel-i Köse** Kızılcadağ'a karibdir ve bunlardan ma'ada çamlık ve ormanlık malamâldır. Cebel-i Ağrı Erzurum'dan görünür. Mürtefi' ve Hasan Kalesi taraflarına doğru ve mümtaddır. **El-enhar: Nehr-i Murâd** iki yerden neb' ider. Biri Aladağ'dan biri niçe yerden kaynar nehr-i 'azim olur. Çaramur dirler bir geçidi vardır ki ol mahalde ol su dört pâre olur ve bu nehrin Cüdâmenşâh dirler. Bir mu'azzam taş köprüsü vardır altından geçüb üst yanında Malazgird suyu ile cem' olub bir su ki **İkinci Murâd** suyudur. Bingöl yaylağında hâsıl olur ba'de cenûbe gider. Ve ol bir Raşka karışur ba'de Muş Ovası'nda Karasu ile cem' olur. Ve ba'de Genç ve Çabakçur ve Palû'ya geçer Reşvan'da Nehr-i Fırât ile cem' olur. Ve bu **Nehr-i Fırât** Erzurum'a Kâlîkala cibâlinde Şuğnî [s. 427] Deresi'nden hâsıl olub ba'dehu Tercân ve Erzincân ve Kemâh ve Kuri Çayı ve Ekin ve Reşvân semtlerine mürûr idüb ol mahalde Nehr-i Murad ile cem' olur. Ba'dehu Hâkimhanı kurbünden mürûr ve andan Kırk Geçid Suyı ki Malatya tarafından gelür Nevşâr mu'irinde Fırât ile cem' olur ba'dehu Şamisât ve Rum Kal'a ve Birecik ve Rakka altından Ruhâ Suyı ile cem' olub ba'dehu Hâbur Suyı ile cem' olur. Bu

mecmu'un ğarbindedir. Deyr ve Rahbe kasabaları dūřmūřdūr. Ba'de makâmı 'Aliye ve Hamâs'a mūrūr ider. Cebel-i Hamur bu mahalde kat' idüb ba'dehu 'Âne ve Hit ve Hadese'ye mūrūr ider ba'dehu Sultân Süleymân Kербela'da hafr ettiği ğark mahrecine ba'dehu 'Akarkuk harki mahrecinde bu ğark Nehr-i Fırât'ın şarkiyesidir. Ba'dehu Hille şarkisinden geğüb bundan sonra Nehr-i řahi mahrecine ve Nehr-i Rumâhiye ve Nehr-i Semâvat mahreğlerine uğrayıb livâ-i Cevâzir toprağında Nehr-i řat ile cem' olub ba'dehu ol iki nehir deryâ gibi bir 'azim nehir olub mâbeynlerinde niğe cezireler peydâ olur. Ve Kurne Kal'as-ı kurbünde cümle cüda ol ve şükük bir yere gelüb ba'dehu řark-i Basra'dan geğüb Kal'a-ı Cedide yanından Bahr-i Hürmüz'e mensub olur. 'Aynü'l Fırat Erzurum kurbündedir. Ol bahârda suyundan ğusl iden ol senede marazdan berî olur. **Nuheyre-i Deřti Erzen** bahire-i seğiredir. Dūrî üç fersahdır suyi 'azibdir çok balığı ğıkar. Nebâtât ve mahsulât-ı araz-i münbitdir ve mahsulâtı fereâvândır ve 'askeri 'Osmâniyân kışlası vefâ ider, müsâyika olmaz ve bu vilâyetin ğâh harmanlarını ve mahsullerini kaldıramazlar şiddet-i şitâdan zira mahsulleri üç âyda hâsıl olub hasâda gelür. Ol şuhûru suyufde zira'at idüb âhirlerinde deranbâr etmeğe muhacilerdir. **Mesâlik ve Menâzil: Erzurum'dan Kars'a**, Erzurum kurbünde Ilıca'dan Menzilhâne üç sâ'at, Hasan Kal'as-ı nâm-ı diğer Deveboynı üç sâ'at, Karakocalar beř sâ'at, Ğoban Köprüsi Zîyâmir beř sâ'at, Tumâdâmi nâm-ı diğer Soğân Yaylası üç buğuk sâ'at, andan Kars'a iki sâ'atdır. Kars'dan Revân'a menzil, Za'im İsmâ'il yedi sâ'at, bu menzilde Kars suyi'nun öte cânibinde bir muhalif geğidi vardır. Suyı şedidü'l cereyân ve dibinde iri taşlar vardır. Menzil-i şahne Geğidi beř sâ'at Kars suyi geğididir. Menzil şureğil dört sâ'at, Arpasuyı bu menzilde cereyân ider. Menzil-i Beyğöl üç sâ'at, bunda ağır Suyı Ezzikr Dağı'ndan olan Karasuyıdır ki bî-nazır alabalığı olur. şurubhâne dört sâ'atdır bir düz sahrâdır ve 'alefzardır. 'Ayrân dört sâ'at otı ferâvândır. Abdallar dört sâ'at nâm-ı diğer Dayılar. Revân'nın mezra'ı bu mahale irişüb Menzil Gedik Köyinedir, kurbi Revândır. **Erzurum'dan Sivas'a** Ařkâle, Tercân, Kelkit, şır Ovası, Karahisâr, Sivas. **Erzurum'dan Diyarbekir'e** Gâfer Köyi ba'id konakdır. Akğakal'a bir 'azim su geğilür. Hângeylan uzaktır ve sa'bü'l mūrûrdur. Cibâl-i şâhake geğilür ve büyük sular geğilmekle muhnâcdır. Palû kurbi ba'id konakdır. Kenar-ı Fırat Kızlar Geğidi dört sâ'at, řu'başı üç sâ'atdır, Deyr-i Kıyma beř sâ'at, menzil-i 'iyar Ğayi üç sâ'at, Pir Hasan Depesi sâ'at, Sultân Depesi ki [s. 428] buna Halki Sirân Depesi dahi dirler. *Diyarbekir tariki âhir* ki Erzurum'dan Diyarbekir'e Haydargölilerin ğayırı Ağâ Göli, Kurtyurdi, Kârgabâzâri Köpri, Hângeylan, Semâviye, Nehr-i Murâd, Kızıl

Bınar, Gölek, Baba Tekye Çayı, Ilıca, 'Ayyârbaşı, Pir Hüseyin Depesi, Katarbil, Diyarbakir. *Diger Erzurum'dan Diyarbakir'e*; Nerdebanlar, Mâmâ Hâtun. Mâmâ Hâtun Koyunlu meliki 'İzzedin kızıdır, İki ahur ortasında mescidi ve taşrasında hamâmı ve sonra Mahmud Paşa termim ettirdi. Tercân, Keşiş Hâni, Karye'i Çimen, Erzincân yolu sehil ve Cibal-i Kemâh bu menzilde Fırât Suyı kenariyle gidilür. Uçurum yerlerdir. Yoğurt Gölü nâm-ı diger Hûhîs Yolu sa'bedir. Hustu Hânı yolu sa'bedir. Karacadağ dimekle meşhur olan dağ ve Hustu Boğazi geçilür. Çeşmigezek, Pertek, Murâd suyu 'ubur olunur. Harput Habuse Karyesi yolun nisfi sa'be, nisfi düzdür. Başhan, Orta Hân Serbeten, Şelile, Diyarbakir. *Erzurum'dan Erzincan'a*; Ilıca ki tevâbi' Tercân'dadır üç sâ'at, Hanluc ki Badeklü'dedir, Erzincan. *Erzincan'dan Sivas'a* Hâce Ahmed Ezrencik üç sâ'at, Surzade, Ribat, Hâce Ahmed, Sivas. *Rumdan Tebriz'e*; Malazgirt altı sâ'at, Erciş sekiz sâ'at, Bendi Mâhî sekiz sâ'at, Nûşehri üç sâ'at, Sökmânabâd beş sâ'at, Fersenk altı sâ'at, Hoy on iki sa'at, Merendsofyan Tebriz. **Ahvâli Mülûk ve Hükâm**; Fars, Ermeni ve Rum'dan sonra ehl-i İslam zuhûr iyledikde hulefâ zamanında ibtidâ-i feth iden sulh ile Ğiyâd Bin Ğanem Hazretleridir. Ba'dehu 'Abbâsiye Devleti za'if oldukde Mülûk-u Mûteğalibe tassaruf itmişler ve anlardan saltanat ile ma'ruf Erzurum'da Devlet-i Selikiye'dir ki sene beş yüz elli altıda zuhûr iyledi ve sene beş yüz elli dokuzda Gürci ile 'azim cenk idüb kendi ve 'ayyânı esir olmuşdur Çünkü hemşiresi Şâh Bânuvân Hâtûn ki menkûhe-i Süleymân Bin İbrâhim Bin Süleymân idi ki sâhibi Ahlat ve Şâh-ı Ermen dimekle ma'ruftur. Gürcilere 'azim hediyeler gönderüb Emir Selik'i tahlîs iyledi. Ba'dehu Emir Mahmud Bin Emir Selik vâli-i Erzurum oldu. Andan sonra dahi Rükne'ddin Süleymân Selçukî Sencer vilâyeti Erzurum'ı zabt idüb sene beş yüz doksân sekizde Melikşâh Süleymân mezkûr cenk idüb Gürciyân münhezim oldukda kâhte gelüb habs olunub Melik Mahmud'dan sonra Çakdaş nâm-ı kimesne hâkimi Erzurum olub ba'dehu sene beş yüz doksân sekizde fûrû' Selçukiyeden Devlet-i Mengûciye Erzincân ve Kemâh'da zuhûr iyledi dahi bunlardan Sultân Albarslân, Mengûc Ğâzi'ye bu vilâyeti virmişdir. Ba'dehu Fahre'ddin Behrâm Şâh Bin Dâvud Bin Mengûciye ba'dehu oğlu Melik Dâvud yerine geçdi. Velhâsıl sonra yedi yüz yirmi sekizde Devlet-i beni Cûban zuhûr iyledi ve anlardan Timurtâş meşhur oldu ki Devlet-i Cengiziyeden Ebû Sa'îd tarafına zabt itirdi. Ebû Sa'îd fevt oldukda Timurtâş oğlu Şeyh Hasan Erzurum'da vâli oldu ki ol vakit yedi yüz otuz sekizde idi. Ahirleri Melik [s. 429] Eşref bir zâlim ve cebbâr kimse idi. Dahi 'asrında bir sâlih kimse ki ismi Kâdi Muhyi'ddin Berda'idir bunun zulmünden Hâni Beg Hâna firar

etmekle ve mezkûr hân himâyet etmekle Melik Eşref 'azim 'askeriyle üzerine varub naklilerler ki Tebrîz'e vâsıl oldukda tarafı Hak'dan bir şedîd zulümât ve rîh-i 'asaf zuhûr iyledi ki cümle 'askeri ve âtları biri birine dögüştüirdi. Melik Eşref bozuldukda üzerine hücum idüb katl iylemişdir. Ba'dehu sene sekiz yüz dokuzda Akkoyunli ki anlara Bâyındırıye zuhûr iyledi deyu vilâyete istilâ itmişlerdir ve anlardan 'Osman Timur'a müntehi olmağla Bilad-ı Rum'a vali nasb itmişdir. Sonra İskender bin Karâ Yusuf katl itdikde ki oğli Ya'kub Erzurum'da hâkim kaldı. Ba'dehu Âl-i 'Osmân'dan Sultân Selimşâh, İsmâ'il ile cenk itdikde muzaffer oldu ve bu semtleri feth itmişdir. [s. 436] **Eyâlet-i Diyarbekir** bu eyâlet tarafeyni Nehr-i Dicle'de vâki'dir. Kabâil-i Arab'dan Bekir bin Vâil bin Kâsit tarafından bu semti zabt itmekle bu isimle müsemma oldu. El-hudûd şarkda eyâlet-i Van, şimalde Erzurum, ğarbde Sivâs, cenûbde Rakka ve Musul. Taksîmi on dokûz sancâkdır ve beş hükûmetdir. Sancâklarının sekizi Ekrâd beklerinin ocâklığıdır. 'Azl ve nesb kabûl itmezler. Osmanlı sancâkları bunlardır: Erğani, Akçakal'a, Âmid, Çemişgezek, Hasankeyf, Hâbur, Harput, Si'irt, Sincâr, Siverek, Mefârikîn, Mâzgird, Nusaybîn. Ama ocâklık olan sancâklar Atâk, Pertek, Tercîl, Çabâkçûr, Çermîk, Sâĝmân, Kûlb, Mihrâni. Ve hükûmetler dahi bunlardır: Egîl, Palû, Cizre, Hazzo ve Genç. Bu eyâlet 'askeri yedi bin otuz kılıçdır. Kırk iki ze'âmet ve altı yüz seksen sekiz tezkirelû ve tezkiresiz tımârdır. Ekrâd beglerinden mâ'ada cebelûleriyle bin sekiz yüz 'askerdir. **Livâ-i Âmid** pâşâ sancâğıdır ve beş yüz akçe mevlevîyettir. Ve kazaları bunlardır: Çûngüş, [s. 437] Sâvur, Tuleb, Mârdîn, Meĝazĝird nâm-ı diger Mazĝîr, Magîrmejdân, Hîni nâm-ı diger Hâni. Livâ-i Âmid bu şehrin sur-i 'azimi seng-i siyahdandır. Ve cümle büyüti ve mahalâtı dâhili surdadır. Ve dört kapusu vardır. Birisi Mârdîn Kapusu biri Daĝ Kapusu biri Şat Kapusu biri Erzurum Kapusu ve niçe cevâmi' ve medâris ve hamâmât ve 'imâret ve hânâti müştemil bir iç kal'ası vardır ki şehrin bir bayırı üstüne düşmüşdür. Dâhilinde sarâyı sultani ve ba'zı büyüti ve mahâlat hasîn kal'adır. Ve şehri düz yere düşüb nihayetinde iç kal'ası Şat mâverâsında olan sahrâlara müşrifedir. Ve kal'asının aşağısında Şat'ın kenarlarında kâvun bostânıdır ki Şat çekildikde herkesin ma'lûm yerleri vardır. Varub taşlu ve kumlu mevâdi'de ocâk ocâk kâvun ekerler ki bir mikdâr taşları aşub bir avuç gügercin tersi ile beş on dâne kâvun çekirdegi ile mehlût idüb taşlar arasında kuma gömerler. 'Acâyib lezîz olur. Halkı kâvun faslında bostanlara çıkub kamışdan külübeler idüb üzerine sârmaşık ve çâdır çiçeği gibi sebz ve harm kunbedler mezin idüb ve suyi içinde sağalar peyda idüb bir nice eyyâm 'îş u 'işret iderler. Bu şehir 'asker kışlamâĝına

mütehamildir. Ve niçe def'a mülûk serdârlar anda kışlâmışdır. Ve Âmid'den cenûbe ve Musul tarafında Şat'da bir taş kantere vardır. **Mârdîn** Âmid'den cenûb-ı ğarbe vâki'dir. Diyâr-ı Rebî'dendir. Kal'ası bir cebel üzredir ki ardden zirvesine varınca iki fersah bir cebel nısfına karibdir. Ve kal'anın 'anveti fethi muhâldir ve Mârdîn'de hâyat-ı katâle vardır. Bu cebelde ma'den-i zücâc vardır. Ve bu kal'anın ön rabzi 'azîmdir ki rabdinde esvâk ve medâris-ı vardır. Ve Mârdîn'in dûrî derc misâldir bir dâr bir dârın üzerindedir. Her bir derbi altındaki derbe müşrifdir. 'Uyûni mâi kalîldir. Ekser şurubleri sahârîçdendir ve erikleri ğâyet meşhurdur. **Sâdır** Mârdîn kurbünde bir kasaba ve hisârdır. Âmid'den iki merhale cenûbe düşer. Dicle kurbünden geçer ve câmi'î ve hamâmı ve birkâç dekâkini vardır. Bahçelerinin ekser ağaçları acâsedir. Sultân yaylağı dağlarının zeyl şarkisinde olub dağdan bir nehr-i sağır bu kasabayı şak idüb Dicle'ye karişur bir kal'a-ı harâbesi vardır. **Hîzân** kesirü'l eşcârdır. Hususan şecer-i finduk bisyârdır. Cibâl beyninde kal'a-ı şâhikasi vardır. **Mefârkîn** nâm-ı diger Meyâfarikîn Diyarbekir kâ'zasıdır. Ahdâk ve besâtîn cihetinden Nusaybîn gibidir. Seyfü'l Devle bin Hamdân'ın kabri bundadır ve Musul'un bu Meyâfarkîn'den Hasankeyfa üzre tarîki altı günlük yoldur ve Mârdîn üzre gider tarîki âhiri vardır sekiz günlük, şimâlisinde bir cebel vardır. Meyâfarkîn bu cebelin zeylindedir ve Meyâfarkînden bir ât meydânı mesafede bir nehr-i sağiri vardır. 'Ayni-Havd ismîyle müsemma bir 'aynden münfecir olur. Meyâfarkîn'in cânib-i şimâlisi beynindedir. Besâtinini suki ider. **Hasankeyf** bir şehr-i 'azîmdir ki kenar-ı şarki' Şat'de vâki'dir. Kal'a şehrin şimâlisinde yine nehir kenarında bir bülend taşlık kûh üzre şehir ile kal'a olduğı dağ arasında ceseri vardır. Bu şehrin güzel üzümü olur. İsmine hasi üzümü [s. 438] dirler ve bu şehri ümerâ-i Hasankeyf'inn evveli olan Merd-ı Mâhmere yapmışdır ki Ekrâd-ı Eyyûbiye silsilesinden idi sâbıkân Hasankeyf Re'isü'l Ğul dirler binâ kal'a-i keyfa olmağla Hasankeyfa didiler yahud müte'ayinân 'Arabdan Hasan nâm bir kimseyi ele getirüb habs itmişdi. Bir gün emîr-i mezkûre haber sâlub bu ricada olur ki kendüye kısırağın virüb emîr-i kal'a ricâsına müsa'ade idüb kendüyi habisten ihrac ittükden sonra kısırağın bir tarîk ile binüb meydan-ı kal'ada bir mikdar tek ve tâze eyleyüb meydân başına ât birağub kal'a divârından aşağı Nehr-i Şat'e pürtâb ider suya indikde sabâhat ile halâs olur. Bu cihetten Hasankeyfa didiler. Nâhiyeleri Beşirî, Beherdî, Handekî, Turmahlebî, Pesendîde ve Hasankeyf'de olan 'aşâyir bunlardır: Âştıçelegî, yerleri ormanludur Kürdelî Bozorg, Kürdeli Kûçek, yerleri ormanludur. Bunda mazı biter. Mihrânî, bunlarda piriñç olur. Cankî, Cezbunî nâm-ı diger Ceze yahud Buhtî Âşireti,

İsturkî, Şakâkî ve Reşâni dahi Yezîdî vardır ki bunlardır. Hendekî, Behmerer yerleri dağlıdır bunlarda dağ koyunu ve dağ keçisi ve pebân kedisi ve sansâr olur dahi bunlardan ğayri Necbumî nâm-ı diger Tûrkâşkî Sârhanî nâm-ı diger Sehranî. Beşirî güzel ekinleri olur. Batmân suyu kurbündedir. Bu semt de arslan olur ‘Arablardan Mahlemi tâifesi olur yerleri meşelikdir bunda men nâzil olur ve bu semtin üzümü güzel olur. **Livâ-i Nusaybîn** bu şehir ka’ide’i Diyâr Rebi’a’dır. Şimâlisinde bir cebel-i kebîr vardır. Bu cebelden Nehri Hermâs Nusaybîn kurbünden geçer ve Nusaybîn’in ğâyet besâtini çokdur dirler ki kırk bin bostan kadar bu nehir üzredir ve bu şehre beyaz göl mahsusdur. Asla kırmızı göl bulunmaz ve Cebel-i Nusaybîn ana Cebel-i Cudî dirler ki sefine-i Nuh altı ây sekiz günden sonra bu dağda müstekar oldu. ‘Akârîbi katâledir ve Nusaybîn ğâyet vehmidir ve halkı serddir. **Karye-i Dârâ** bunda İskender Dârâ ile cenk itmekle bu isim ile müsemma oldu. Hala bir karyedir. **Livâ-i Sincâr** Diyar-ı Rebi’a’dandır. Cenûbi Nusaybîn’dir ve Cebel-i Ahzab cibâlidir. Cezirede Sincâr’dan ğayri beldede nehîl yokdur. Sincâr ile Musul’un beyni üç merhaledir. Sûri cebelin zeylindedir ve Cebel-i Sincâr’ın şimâlisindedir. Besâtini ve kanahi ile cari meyâh-i kesiresi ve hamâmları güzeldir. Büyûtî vâsi’dir ve ferşi füsûsedir ve her lülenin altında hacerden havz-ı müsmen vardır ve sakfi ahmer ve esfer ve ahder ve ebyed billur câmlar iledir ve enhâr ve eşcâr ve turunc ve nârenci kesîrdir. Hikâyet olunur ki câriye-i Sultân Melikşâh’ın arz-ı Sincâr’a vade’i haml vakti irişüb münecimin didiler ki eger bugün vadi’ eylemezse veledi meliki ‘azîm olur ve sultân emr itdi câriyeyi mü’aleke kıldılar sonra Sultân Sencer mütevellid oldu ve bu medineyi bunun ismiyle tesmiye itdiler. Melikü’l a’zîm oldu. Ve vâli-i Mısır ‘Abbâs bin ve ‘Amrül ‘Anviyenin kasr-ı Sincâr kurbündedir. ‘Acibü’l binâdır besâtin ve meyâh müşrife idi. ‘Abbâsiden sonra mülûk bu kasra nüzûl iderdi. Sincâr kurbünde Çatal Gedûk nâmında bir kûh vardır. Anın verâsinde Hâtuniye dirler bir göl vardır ki ta vasatında bir cezire içinde bir karye-i azîm [s. 439] vardır. Cezire ğaribesinde Hevâtiye dirler bir puşte vardır. Üzerinde bir ‘azîm ‘amûd nasb olunmuşdur. Andan cüz’i şimâle Şeyh Kendi Karyesi mezârı vardır. **Liva-i Si’ird** Diyâr-ı Rebi’a’dandır. Bir cebel üzredir zemini hemvae ihâta ider. Şat Dicle’nin kurbündedir ve Dicle’nin şimâl-i şarkisindedir ve Meyâfarkîn ile Si’ird bir buçuk günlük ve Meyafarikin Si’ird’in şimalisindedir ve Si’ird ile Âmid’in beyni dört günlükdür ve Âmid’in cenûbindedir ve ehli Si’ird’in şurbi meyâhi menabi’edendir ve Si’ird cibâl-i ile muhâtabdır. Tin ve rumân kerum kesiresi vardır. Bir meşhur üzümü ki ana şâfi’i üzümü dirler ğâyet lezîzdir. Cümle eşcârı yağmur ile

müsmerdir ve Si'ird Musul'dan şarka ve şimâle mabeynleri beş merhale ve Si'ird düz yerededir ki Âb-1 Bidlis cenûbesine düşmüştür. Başka bir nehri sağiri vardır. Âb-1 Bidlis ile cem' olur. Kal'a-i Zirkî bu dahi bir düz yerededir. Bundan yukarı Âb-1 Bidlis vâki'dir. Küfündür andan sehil yukarıca dağlar içindedir. **Livâ-i Harpût** bir kûh üzre bir kal'a ve kasabadır. Gölcük üzre müşrifdir. Bir kâza ve 'imâretdir, 'azîm sahrâsı vardır. Bunun nihâyeti Pertek ve Çemişgezek hudûdine peyûste olur. Buna Hasanziyâd dahi dirler. Malatya'dan iki merhalelidir. Ulubad nâhiyesi buna tabi'dir. Buna karib Şimşad Diyâr-1 Mudar'dandır. Âmid ve Harpût beynlerinde vaki'dir. **Livâ-i Ergani** bir imâret ve kâzadır. Harpût ile Âmid arasında bir cebel bir kal'a ve şehirdir. Nevâhiyesi vardır. Dâmeninde Gökçek dirler bir buheyre vardır. Harpût'a tâbi'dir. **Livâ-i Siverek** bir imâret ve kâzadır. Âmid ve Karacadağ verâsında ve Fırât ile Şat mâbeyninde bir sahrâda vâki'dir. **Liva-i Çemişgezek** nihâyet-i Fırât'da Âmid tarafı kenarında niçe nevâhiyeye müstemil bir imâret ve kâzadır. Ve nefsi-i Çemişgezek bir kal'ası vardır. Bir dağ köşesinde Fırât kenarında önu güşade bir sahrâdır. Evâil-i halde bir 'azîm vilâyetdir ki Kürdistan andan 'ibaretdir. Hâkimi otuz iki kal'a ve on beş nâhiyeye munsarif idi. Sultân Süleymân zamanında vilâyet tâhrir olunub kasaba-1 Çemişgezek ve nâhiye-i Sağmân'ı ve Cezire-i Küfre ve 'adati ağnâmi has-1 hümâyûna ilhâk olduktan sonra vilâyet iki imâret ve on dört ze'âmet ve tımâr taksîm olunmuşdı. Ba'dehu yine Sultân Süleymân Nâhiye-i Sağman'ı ifrâz idüb ba'de evlâd-1 hükkâm-1 Çemişgezek'e ihsân itdiler. Pes ol üç imâret bunlardır: Micingerd, Pertek ve Sağman. Pertek bir ocâklıktır. Kâza cânibi guşâde ve vâsi'dir. **Çermik** Siverek kurbünde Fırât'ın Nevşâr mu'biri mukâbili iki kûh arasında bu dahi bir ocâklıktır. **Çabâkçur** Erzurum tarafında Murâd suyu kenarında bu dahi bir ocâklıktır. **Tercil**, Hâni'den Âmid semtinde Murâd kurbünde bir cebel üzre bu dahi ocâklıktır. Penbûklî Çayı bu Tercil cebelinden çıkub âb-1 Seyid Hasan'dan aşağıcada Şat'a mensub olur. **Atâk** Tercil kurbünde Kal'a-1 Muş ve Kal'a-1 Felek ve Tercil arasında bir sahrâda vâki'dir bu dahi ocâklıktır. Salât Çayı cebel-i kuşesinden peydâ olub Penbûklî Çayı aşağısında dökülür. Mefârkîn Âmid mukabilinde iki dağ arasında Altunsuyi Köprüsinin Suyı üzerinde bir kasab-i harâbedir. Meyâfarkîn'den ğaletdir. Cezire-i ibn Ömer [s. 440] Ben-i Ümeyden sâmin hulefâ Ömer bin 'Abdü'l 'aziz hazretleri ki 'adilde mu'âdili 'Ömer bin el- Hattâb hazretleri idi. Kal'ası sâhili Nehr-i Şat'da hengâmı tuğyân Şat'da nehir iki şak olub şehir ve kal'asını ihâta ider. La cerm sengden sedler itmışlerdir ki âb nehirden kal'aya zarar olmiye ve hemişe Âmid Şad halkı Çesere mevkûf olmağla buna Cezire

tesmiye olunmuştur ve 'Ömer'e nisbet ile Cezire-i 'Ömeriye dinmiştir. Bu cezireye müte'alik nevâhiye ve kal'a ki meşhurları eski Musul mukâbili Nâhiye-i Görgil müstekar sefine-i Nuh 'aleyhisselam olan Cebel-i Cûdî bu nâhiyededir. Bu nâhiyede sâkin olan 'aşâyir-i Ekrâd bunlardır: Şehri Luri Şehrli, Görgil, İstorî, bunlar ehl-i İslamdır. Benvid, Gâven, Porş, Hivrel bunlar Yezîdîdir. **Nâhiye-i Berke**, Berke 'aşiretine mahsus nâhiyedir kal'asi vardır dahi Bersibi dirler. **Nâhiye-i Eruh**, Eruh 'aşireti sâkinleridir. Kal'asi mu'teberdir. Nâhiye-i Piroz dahi Piroz 'aşiretine mahsus olub kal'ası vardır. Bunlar üç firkadır. Castolani, Bezm, Kerefan. nâhiye-i Bâdân bunda Gamrasi 'aşireti olur dahi Durbâdân dirler. Nâhiye-i Tanzî, bu nâhiyenin kal'asına Kelhûk dirler. Bunda dahi Garisî 'Aşireti olur. Nâhiye-i Fin bunda dört kabile olur. Nâhiye-i Tur ve dahi nâhiye-i Heytem ekser sâkini ve re'âyâsı Ermenilerdir. Bu nâhiyede Kabile-i Çelkî olur. Ğâyet mahsuldar nâhiyedir. Nâhiye-i Şâh, Ermeniler olur. Kal'ası vardır dahi bunda Şilvu Kabilesi olur ve latîf enâri olur. Nâhiye-i Kal'a-i Taşâtılı ve Kal'a-i Armaşât bunda Berasî Kabilesi olur. Bunlar Bohtî 'aşiretidir. En a'zîm şu'belerdendir. Nâhiye-i Kal'a-i Gîr buna Kamiz dahi dirler. Garisî ve Kureyşî kabileleri bunda olurlar. Bunlar Tanzî 'aşiretine tâbi'dirler. Nâhiye-i Dirânda kal'aları ki nevâhiyi Tanzîyedendir. Ba'zı sükunı 'Arabdır. Bunlar Tuhrî ve Soğanî ve Beni 'Ubade tevâifi dahi ol semtin Ermenileri ekser 'Arabi tekellüm iderler. 'Aşâyir-i bunlardır. Dünbülî, Nukî, Mahmûdî, Şeyhbîzîn nâm-ı diger Bizinâ, Masek, Reşikî nâm-ı diger Reşî dahi Mürsi Alutaşî dirler. Mih, Nehranî, Peyganî, Bigânî, Seturî, Şiruyiyan ve Duturanî dahi Ardnanî bunlar Yezîdîdir. Nâhiye-i Fınık Cezire karşusunda bir ma'mûr kasabadır ve kal'adır. Bunda Cezire beglerinin sarâyı vardır. Bu kal'a Kâ'mâdiye beklerine virilür. Fınık 'aşâyirleri bunlardır: Necbuyî, Şakâkî, Seyrânî, Gumîye. **Genç**, Çapâkçûr'dan Bidlis semtine düşer, dağlar arasında bir kûh üstünde bir hükûmetdir. Murad suyu sahrâsından geçer. **Egîl**, Genç'ten Âmid semtine düşer. Dağlar içinde bir kasaba ve kâza ve hükûmetdir. İki dağ deresine düşmüştür. Bu dağın kuşesinde menba'ı Şat ol kûhdedir. **Livâ-i Hazzo**, bir ma'mur kal'a ve şehirdir. İki cânibi dağ bir guşede vâsi' dereye düşmüştür ve iki cânibinden dağlardan iki nehir gelüb şehri gûya ihâta itmiştir. Şehir ol nehirden gerçe be'iddedir. Lakin nehirler arasına düz yere düşmüştür. Hemân şehrin altı yanında ol iki nehir bir olub bir taş köprü altından geçer ve Hasankeyfa aşağısında Şat'e karışub nâmına Âb-ı Erzen dirler ve bu şehrin etrafı [s. 441] Felek ve Sâson ve Küfündür kal'alarıdır ve Mefârikîn'den Sâson Deliklu Kaya ile Hazzo ve arasında bir cebel üzre bir kal'adır. **El-cibâl: Cebel-i Kâra** bir mu'azzam cebeldir.

Kürdistân'ın a'zîm cibâlidir. Şehr-i Cezire'nin mukâbilinde vâki' olmuştur. **Cebel-i Cûdî** bunun şu'belerindedir ve Cebeli Cûdî üzre müşerref Hemîşe kulesinden pus ve tumân ve berf ve bârân eksik degil zulûmât içinde görünür. Hatta kemâl-i 'ulvunden Sefine-i Nuh 'aleyhisselâm bu cebelde karâr itmişdir. Bu cebelin ba'zı mevâdi'inde bir nev'i zembure olur ki karınca gibi sur âğlarda yer içinde kara sular yapub bal virirler. Bî-ğayet latîfdir. Armağân götürirler ve şem'i 'anber gibi râyihalüdür ve ba'zı mertebe 'anber-i şemâmesi ğanâsını virirler. Ekseriya Cûdî dağlarında bulunur. **Cebel-i Cûdî** bu cebel Cezire-i Ömeriye şarkında andan bir iki sâ'atlık ki asla üzerinde kısmi şecerden eser yoktur. Ba'zı giyah kekik ve hezami gibi otları biter. Hâkî taşluca ve şordır. Cânib-ı şimâlisinde ba'zı derelerinde ve kuyti yerlerinde sayf ve şitâda kar eksik degildir. Bu cebelin zirvesinde müstekar sefine olan mahalli ma'lûmdır ve ziyâretgahdır ve anda bir câmi' vardır ve sâl besâl mevsimi olur ve züvvâr ve tüccâr gelir. Ve bu cebelin zeylinde Karye-i Semânin bir kasaba gibidir. Anda bir câmi' ve bir medrese ve ba'zı hayrât vardır. Cezire-i Ömeriye şarkisinde iki sâ'atlıktır. Ehl-i sefine ibtidâ bu mahalde nüzûl idüb ve bu cebel çâk Musul'dan görünür ve cibâl-i Kürdistân'ın hengâmı suyufda ve hasâd zamanlarında mazı ağaçlarına men düşer. Ol taraf halkı andan 'azîm müntefi' olurlar. Yaz faslında düşen yabisdirder ve yaprağı düşer. Anın ağaçlarının altına kilimler düşeyüb ağaçları silkmekle cem' iderler ve Kürdler ana gezengu dirler. Harman zamanında düşen mazunun kendüsine düşer. Ol tazesini cem' idüb su ile karışdırürler ve kazğânlara koyub koyu olunca kaynadub buna Kürdler cezek dirler. **el-enhâr: Nehr-i Karacadağ**, bu cebel ki şehr-i Âmid'in cenûbe meyl ile hulfündedir. Livâ-i Siverek ile Âmid arasındadır. Ve bundan nehir çıkub Diyarbekir Köprüsi aşağısında Şat'a dökilür ve Karacadağ ucunda bir cebelden dahi Gökçesu nâm-ı bir nehir ki başı iki şu'be ikisine cüz-i mesâfeden şu'beleri cem' olub ve nehri 'azîm bir olub bir taş köpri altından geçüb Karacadağ nehrinden aşağıcede Şat'a dökilür. Âmid'in bu cânibleri ve ğarbiyesi guşade sahrâlardır. **el-lisan:** Bu eyâlet 'Arabî ve Türkî ve Farisî ve Kürdî ve Ermeni lisanları tekellüm iderler ve halkının Ehl-i İslam olanlarının mezhepleri Hanefî ve Şâfi'îdir ve Ekrâdı iki fırkadır. Biri Müslim ki mezhebi Şafi'îdir ve biri kâfir ki Yezîdîdir. **Mesâlik: Diyarbekir'den Haleb'e** Canfeza Çayırı iki sâ'at, Kızıildepe dört sâ'at, Kocadağ üç sâ'at, Elmalu üç sâ'at, Acıgöz üç sâ'at, 'Abidun taşlu yoldur ve sovu suyi vardır altı sâ'at ve Nehr-i Cûlab dört sâ'at, Ruha beş sâ'at, Ücbînar yedi sâ'at, Şakaf Hâni nâm-ı diger Beşdepe yollarında güzel eşme bînarları vardır. Meşhed Bînari mukâbelesi üç sâ'at, güzel yollardır ve sovu [s. 442]

suları vardır. Birecik kurbi Fırât 5 sâ'at, Nizib 2 sâ'at, mezar 3 sâ'at, Telbeşâr 4 sâ'at, 'Ayıntâb bu mahale karibdir. Tırşikan güzel yoldur. İki köprüsü vardır ki birisine Telkâr nâm köprüsü geçilür. 6 Mercidâbık 3 sa'at yolu düzdür. Bunda Nehr-i 'Ayıntâb geçer. Sultân Selim Gavri ile bu sahrâda cenk itmişdir. Bunda menzil-i mukâbil-i Makâm-ı Dâvud Nebi 'aleyhiselâm. Kilis ve 'Azez bu menzil mukâbili olan cebelin üzerindedir. Ceser-i Semuk 3 bu menzilde 'Ayıntâbdan gelen nehir üzre köprüden geçilür, nehr-i 'amukdır ve yolları taşlıktır. Cebelan 2 sâ'at, Haleb 3 sa'at, **Diyarbakir'den Musul'a**; Kara köprü 3 sâ'at, Göksu bu yolun ortasından bir hânın kurbünde dört beş sovak sulardan kaynâyub yolları güzeldir. Şuhud Bınârı 4 sâ'at konağa gelince dere içinden gidilür, amâdâr degildir. Şeyh Zevil 3, dağ ve deredir. Harzem 5 sâ'at, Karadere 5 sâ'at, Nusaybin 5 sâ'at, yolu düzdür ve taşsızdır. Cerrâh Suyı 5 sâ'at, Gedlek Şemâhi dört sâ'atdır, üç dört yerden sudan geçilür. Dillikâr altı sâ'at, Safvân Suyı yolları taşlu ve dereler içinde sular. Hâbur dört sâ'at yolları düzdür. Kefrizaman altı sa'at mukâbele-i Kefrizaman bunda Şat geçilür. Ebu Sai'd üç sâ'at nâm-ı diger Ebû Şu'be. Delefsema beş sâ'at yolları güzel cari suları var. Amma batağı dahi var. Eski Musul beş sâ'at, Kara Seydi dört sâ'at, Hamalkendi üç sâ'at güzel yoldur. Mukâbili Musul üç sâ'at. **Diyarbakir'den Van'a** Arpa Çayı iki sâ'at, Kara Tepe altı sâ'at, Batman Suyı beş sâ'at, Hatû sekiz sâ'at, Uveysü'l Karani altı sâ'at, Aşk Meydanı beş sâ'at, Küfündür dört sâ'at bu menzilde Deliklu taşdan geçilür bir 'azim sahrâsı vardır. Zamanı evvelde otuz zira'tûlî ve on sâ'at 'ardi iken üç âdam kadi kadar yükseklikde neht idüb bir tarafından bir tarafına yol etmişlerdir. Bitlis beş sâ'at, Tatvan beş sâ'at, Kârmuh beş sâ'at, Savur dört sâ'at, 'Adilcevaz altı sâ'at, Kenzik dokuz sâ'at, Erciş üç sâ'at, Kara Köyi dört sâ'at, Bend-i Mahi dört sâ'at, Canikli beş sâ'at, Kasım oğlu Çayı beş sâ'at, Van iki sâ'at. **Diyarbakir'den Malatya'ya** Şelbe Köyi iki sâ'at, Karaköpri nâm-ı diger Mâlân bu menzilde Deveboynı nâm mahall-i aşılır. Ergani altı sâ'at, Suçak Yaylağı 5 sâ'at bu menzilde cibâl şâhake mürûr olunur. Yahud Behremaz altı sâ'atdır. Gölbaşı cibâli şâhake mürûr olunur beş sâ'at. Karye-i Mâlkoç Efendi nâm-ı diger Kara Bağtek altı sâ'at yolu düzdür. Kenarı Nehr-i Fırât altı sâ'at, Malatya yedi sâ'at. Diger **Diyarbakir'den Malatya** Ak Degirmendir. Sahrây-ı Ergani on iki sâ'at cibâli şâhake mürûr olunur. Kızderesi cibâli şâhake mürûr olunur. Karye-i Hûh, Hân-ı Sinan Pâşa, Malatya. **Ahvâli Mülûk ve Hükkâm:** Fars, Rum ve tekrar Fars tarafından 'Arab kabâilinden Bekir bin Vâil ba'dehu 'Arab mülûkünden mülûkü Kinde Diyarbakir'den zuhûr iyledi ve anlardan ibtidâ zabt iden Hacer Eklü'l Murâd bin Ömer

ve Kinde kabilesinden evveli vakt hicretin iki yüz senesinden mukkademdir. Be'dehu [s. 443] oğlu Ömer ve ba'dehu oğlu el-Hâris bu Hâris Fars melikine Kubâd zındıkaya muvâfık oldu. Bu Kubâd'ın 'asrından Mazdek zındık zühûr ve nübüvet da'va idüb nâsa emr iylediği emvâllerini birbirine beraber ve 'avratlarını şirket üzre iylesünlar. Kubad bu zındıkın dinine dâhil oldu dahi el-Hâris ana mütâba'at itmişdir. Ba'dehu oğlu Hicr bu Hicr meşhur şâ'ir İmrü'l-Kays babasıdır. Ba'dehu Beni Esed Hicri katl itmekle devletleri münkati' olmuşdur. Kaçan İmrü'l Kays'a babasının katl olduğunun haberi geldikde Beni Bekr ve Beni Sa'lebe'den imdâd aldı ve Beni Esed ile cenk eyledi ve anları bozdı. Velhasıl tekrar 'azim cenk olmuşdur. Ve Anguriye Kayserinden imdâd aldıkda meger düşmanları gizli bir âdam göndermişler hamâma girdikde zehirlü bir savb giydirmişler andan fevt olmuşdur. Sonra Hz. 'Ömer radiyellahu 'anhu 'asrında bu semti feth itmişlerdir. Ba'dehu Hulefâ-i 'Abbâsiye zabt itmişlerdir. Ba'dehu Devlet-i Mervâniye Diyarbekir'den zuhûr iylediler. İbtidâları Ebû 'Ali bin Mervan el-Kürdi sene üç yüz doksan ikide ve âhirleri Mansur bin Sa'id ve ol vakt dört yüz yetmiş sekiz târîhinde fûrû'ü Selçukiden Benu Artuk bin Eksûk, Bavertuk Melikşah bin Alb ümerâsındandır, Melikşah 'azîm 'askeriyle irsâl iyledi ve Diyarbekir'i zabt itdi. Ba'dehu Timur geldikde Mârdin'i muhâsara itdi ve feth iyledi ve ol etrafa istilâ iylemişdir. Sonra Artukiyeden Şahabeddin bin Ahmed zabt itmişdir. Ve ol vakt Türkmân tâifesinden Akkoyunlu ki anlara Bâyırdırıyye dirler. Anlardan ibtidâ ezhûr eyleyen 'Alaa'ddîn Tûrgul ba'dehu Fahreddîn Kutlubek ba'dehu oğlu Kara Aylûk 'Osman Timûr'a takrib iyledi ve Âmid ve Mârdin ve ol etrafa nasb iyledi ba'dehu Şâh İsmail sene dokuz yüz sekizde bu semtlere istilâ iyledi ba'dehu Âli 'Osmândan Sultân Selim tarafından feth olunmuşdur.